

У першій частині
3-й ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

ПРИГОДИ ІВАНА КОСТРУБА

WILLIAMSON COUNTY MISSOURI
RECORDED
INDEXED
MAY 18 1884
J. W. HARRIS
CLERK

БІБЛІОТЕЧНА СЕРІЯ

Юрій Збанацький

ПРИГОДИ ІВАНА КОСТРУБА

ПОВІСТЬ

Для середнього шкільного віку

Художник
Микола Богданець

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1984

У2
З-41

В новой приключенческой повести украинский советский писатель, лауреат Государственной премии УССР им. Т. Г. Шевченко, Республиканской литературной премии им. Леси Украинки и Республиканской комсомольской премии им. Н. Островского, рассказывает о необычайных приключениях киевского школьника, побывавшего в странах, где властвует стремление к наживе, эксплуатация, нищета и бесправие.

Рецензент .

кандидат філологічних наук
В. В. Яременко

4803010200—208
3 М206(04)—84 151.84.

© Видавництво «Веселка», 1984

Частина перша

«LAKONIKOS»

1

Таки ж немає пори року, прекраснішої за весну, як немає і віку людського, щасливішого за дитинство.

У травні все квітує, розкошує, пишається та величається, набирає снаги і сили. Дерева цвітуть і відцвітають, трави зеленіють і набирають такого веселкового цвіту, що від нього не відірвати очей. Долини та видолинки щедро парують порану, а вечорами глушать околицю невмовкним кумканням жаб. Уночі мерехтять над головою високі зорі, і небо здається таким бездонним, таким таємничим, що, задивившись у нього, забуваєш про все на світі.

У благодатну пору дитинства, коли ти ще вважаєшся школярем, а помисли твої вже ті, що хвилюють дорослих, все ж вони якісь незбагненні, тривожно-закличні, хвилюючі: то болючі, то солодко-сентиментальні, до того ж мінливі, збурено-блискавичні.

Так і травень народжує навесні найрізноманітніші дива, вимальовує найдивовижніші кольори і зронює найнесподіваніші кличі та звуки, виплекує і дивовижний цвіт, і гострі колючки. І все те, ледь зародившись, безслідно зникає, раптово стривоживши і вразивши, втікає геть, поступившись місцем іншим, ще незвіданим тривогам і радощам...

Усе своє життя людина прагне шукати, відкривати, знаходити. Надто ж у юному віці вона активна, невгамовна, неспинна у своїх мріях, прагненнях, пошуках.

Добре це чи погано?

Кажуть, найшасливіший у світі той, хто зробив у своєму житті щось корисне. Немає меж радощам людини, яка відкрила щось нове, подарувала його людям. Не марно живе на землі той, хто шукає в щоденному труді і діянні, хто ніколи не задовольняється набутиим, зробленим власними руками, до чого додумався без сторонньої допомоги.

Честь і слава тому, хто шукає й знаходить, хто сміливо йде назустріч труднощам і хто, зустрівшись із великими труднощами, не втрачає мужності, мобілізує себе на боротьбу з ними і перемагає у важкій боротьбі.

2

Як мовиться, день на день не випадає. Бувають дні звичайні, а трапляються такі перенасичені справами, що доводиться вертатись людині, як білці в колесі. Саме таким видався цей вівторок для Івана Коструба. Після екзамену одразу треба було бігти до Палацу піонерів. Сьогодні мали оголосити наслідки міського конкурсу юних конструкторів по авіамоделізму. Сталося так, що саме в цей час у школі відбувалися збори семикласників, де вручали їм табелі. Коли ж зважити, що сьогодні ж Іван повинен був вчасно прибути на вокзал, бо о сімнадцятій сорок вісім відходив поїзд на південь, то можна собі уявити, який деньок випав на його долю.

Одночасно бути присутнім всюди неможливо, тож мушиш вибрати щось одне. Розміркувавши, Іван Коструб зважився пожертвувати шкільними інтересами, адже знав, що до восьмого класу переведуть, а побувати на закритті виставки школярських авіамоделей та послухати, які оцінки винесло журі конкурсу, було дуже цікаво. Адже і його модель завоювала собі місце під сонцем. Єдиною виявилась на конкурсі, бо всі юні конструктори скерували увагу хто на літак, а хто і на космічну ракету, і тільки він вимудрував старий як світ аеростат.

У Палаці піонерів було не людно, школярі вже полишили місце: хто поїхав до піонерських таборів, хто в гості до рідні, багато хто ще був прикутий до школи. Отож тільки юні авіаконструктори та кілька десятків уболівальників прибули на заключне засідання і терпляче очікували повідомлення журі.

Вступивши до просторого вестибюля, захеканий Іван Коструб рушив назустріч стрункому чорнявому хлопчині в по-

жмаканих штанцях, вдало підігнаних умілим кравцем під моднючі джинси, та в білосніжній сорочці, на якій метлялись червоні відблиски піонерського галстука. Не відразу збагнув, що той чорнявець у дзеркалі був ніхто інший, як сам він.

«Циганчук, таки ж циганчук і є». — всміхнувся власній думці, а разом з ним усміхнувся і той, що прямував назустріч, і теж, мабуть, подумав: «Циганчук, таки ж циганчук і є».

У класі його доброзично прозвали циганчуком. Хоч, коли пильніше приглянутись, то незалежно від чорних, аж глянсуватих, очей та густих брів урозліт залишалася в ньому від самобутньої циганської краси хіба що літня смаглявість. І нічогісінько циганського не було у його вдачі, бо урівноваженість, що межувала з вайлуватістю і навіть байдужістю до навколишнього середовища, якщо й видавали в ньому якийсь характер, то все ж український.

Зустрівшись із своїм відображенням у величезному дзеркалі, Іван підморгнув задерикувато, той, у дзеркалі, підморгнув і собі, і вони залишились задоволені одним одним.

— Будь готов! — підкинув догори Іван руку, у відповідь той, у дзеркалі, й собі відсалютував, тільки промовчав.

Юні авіаконструктори вже заповнили малий зал. Іван був чи не останнім з тих, хто вбіг до видовженого, без жодного вікна, але від того ще затишнішого приміщення і відразу ж вкляк на вільному місці біля самих дверей. У залі стояв гамір, як завжди буває там, де збирається більше двох-трьох піонерів, а тут їх зібралось чимало. Перегукувались, хтось до когось звертався, хтось комусь щось доводив, хто сміявся, а хто монотонно бубонів, і все те зливалось в таку знайому і таку милу серцю піонера музику, без якої просто не було б ані цього Палацу, ані самого життя.

Іван приглядався, чи не побачить когось із знайомих. Не побачив, бо з їхньої школи, — він це знав добре, — авіамоделістів не було, а вболівальники теж мали нагальніші справи, та й мало хто знав у класі, чим клопотався довгими вечорами Іван Коструб.

Незабаром на сцені за довгастим столиком усілися члени журі. Їх зустріли дружним гулом, що мало означати вдовolenня, але й розчарування, бо ходили чутки, ніби мав прибути хтось із космонавтів. А не виявилось серед членів журі навіть кандидата в космонавти. Двоє хлопців із міськкому комсомолу, сивочолий дідусь із Комітету

ветеранів війни: та три жінки, певне, педагоги. Прив'яли юні конструктори, відразу підупав у них настрій, зрозуміли, що не піднесено їхнього тріумфу до рівня свята.

Іванові було байдуже до того, хто сидів у президії, хто оголошуватиме наслідки конкурсу, бо в присутність на такому «форумі» справжнього космонавта із Зоряного містечка він і раніше не вірив.

Збори почалися. Так самісінько, як і всі інші збори. Підвівся на ноги, — а чи, може, він і не сівав? — юнак з мікрофоном у руці, прокашлявся. Розповів про велике значення у людському житті авіації, про її нечуваний розквіт у наш неповторний час, відзначив масовість і всенародність повітроплавства, похвалив нахил до створення нових конструкцій у літакобудуванні і просто захоплено відгукнувся про юних конструкторів. Висловив упевненість, що для кожного юного конструктора це не дитяча забавка, не пустопорожня розвага, а життєвий поклик, продиктований славною історією звершень найсміливіших людей планети.

Юні авіамоделісти, забувши про недавнє розчарування, припишкли, вони вже вірили, що свято від них не втекло, і тому захоплено аплодували, влаштували промовцеві гарчу овацію.

Потім головуючий надав слово сивочолому дідусеві. Виявилось, що це був найсправжнісінький подвижник у авіакоustruванні, людина, яка все життя займається творенням літальних апаратів. Дідусеві теж влаштували овацію, довго не давали говорити, а він бентежився, лукаво поглядав на президію, усміхався і привітно змахував рукою: чи то заспокоював неспокійних, чи, може, благословляв невгамовних на дерзання і творчі подвиги.

Говорив дідусь не дуже по-ораторському, але слухали його уважно, бо розповідав він дуже цікаві речі. Виявляється, що дідусь у дитинстві навіть уявити собі не міг, що то воно таке літак, про авіамоделізм серед дітей навіть чулки не було. Уперше побачив він крилате диво, коли йому йшов п'ятнадцятий. Уже був трудівником, косив траву на луках з батьком. Літак летів невисоко, страшенно ревів і зблискував на сонці крилами. Відтоді втратив майбутній конструктор спокій — все йому бачилися літаки, які вже не гули надривно, а ніжно співали. Почались розпитування, читання книжок про авіацію. Розповів дідусь і про свій найперший політ. Літального апарата він не конструював, а взяв старі ночви, прибив до них довгі палиці, обіп'яв старим рядом, витягнув на хату та й шугонув... додолу.

Ночви розсипались на друзки, а невдачу астронавта ледь відлили водою та опісля добре відшмагали...

— Як бачите, навіть шмагання не відбило у мене охоти до конструювання. Радянська влада відкрила перед нами, бідняцькими дітьми, двері в науку, і став я працювати в авіаконструкторському бюро, був свідком того, як творилась, росла і розвивалась наша слава вітчизняна авіація...

Промовець побажав юним конструкторам успіхів і скромно сів на почесному місці, поряд з головуючим.

Далі відбулося те, що чи не найбільше цікавило присутніх. Преміями відзначали моделі літаків, вертольотів, аеробусів. Для творців найдавнішого і найпримітивнішого виду аеронавтики — аеростатів — премій не знайшлося. Та Іван Коструб тим не журився, бо і не розраховував на премію чи відзначення. Подумав тільки, що його доля чимось близька до долі авіаконструктора, який щойно розповідав про політ у ночвах. Можливо, що і він теж вигадє велосипед...

Але він помилився. Одна із членів журі. — думав, що це учителька з якоїсь школи — виявилася співробітницею конструкторського бюро. Вона схвально оцінила і підтримала зусилля юних конструкторів у розробці найрізноманітніших видів авіатранспорту.

— Аеростат теж не пройдений етап, у цьому напрямку теж можливі несподівані відкриття, і тому конструкція Івана Кострика... — вона прикро переплутала Іванове прізвище, — має свої плюси і заслуговує на позитивну оцінку...

Іван тільки гмикнув тихенько, примружився вдоволено. Похвала абияка, а приємно...

— А головне, — продовжила жінка, — модель виконана на високому технічному рівні, коли таку наповнити гелієм а чи воднем, то вона не лише злетить у повітря, а й витримає найвимогливіші випробування.

3

Ще з дошкільного віку Іван звик робити все сам. Мама до того привчала, та й він прагнув до самостійності.

Почалося з того, що бабуся якось ранком кинулася вдягати Івася. А він розсердився, відіпхнув нечемно стареньку.

— Я сам! Сам вдягнуся!

Бабуся спочатку збентежилась, а потім, збагнувши, згодилася:

— Сам, то й сам. Вдягайся. Тільки штанців задом наперед не натягай.

Івась виробив собі такі звички; причиною того були чи його особисте тяжіння до незалежності, а чи, може, й те, що нікому було з ним няньчитись та панькатись.

Батьки Іванкові — люди серйозні й увесь час зайняті ділом. Татусь у нього інженер-гідробудівник, а ця посада не зручна для домосіда. Добудовував гідроелектростанцію в одному місці, а на нього вже чекали в іншому. Так і мандрував з кінця в кінець країни. Не відставала од нього й мама. Вона теж будівельник, разом з татусем інститут закінчувала.

Дошкільням Івась теж вважав себе будівельником, переїздив з місця на місце, теж бігав «на роботу» до дитсадочка та й собі будував з пісочку та скіпок електростанції.

Потім пішов до школи, вже ніколи та й незручно стало копатись у піску, то винаходив інші цікаві речі. А найбільше його цікавили тепер книжки. Пригодницькі. Читав їх захоплено, деякі по кілька разів перечитував. І, головне, беззастережно вірив у те, про що в них розповідалося.

Жити йому тепер доводилося у дідуся та бабусі, татових батьків. А що мав діяти? До будівельника не доріс, ще мусив учитись у школі.

Дідусь, а особливо бабуся, були задоволені онуком.

— Його ніби в нас і немає,— часто хвалилася сусідкам старенька.— Вже така дитина, така дитина. Все воно чимось зайняте. То книжечки читає, то щось майструє. Все сам, сам...

Іван Коструб і справді знаходив собі роботу. Вчився в школі легко, бо мав хорошу пам'ять, ловив, як мовиться, все на льоту, прочитане запам'ятовував відразу і надовго. Отож мав багато вільного часу і вмів ним скористатись.

Батьки добре розмовляли по-англійському. Радили й синові не лінуватись, вивчати мову в школі.

Іванко старанно вивчав. Але йому здалося того не досить, він здатний вивчати її поглиблено. Дізнався, що при Палаці піонерів існує гурток по вивченню іноземних мов, і негайно вступив до того гуртка.

Дідусь усе життя працював на одному з київських заво-

дів, був майстром на всі руки. Вдома мав власну майстерню і всілякі інструменти. І не було такого дня, щоб дідусь не майстрував.

Призвичаївся до того й Іванко. Лець випадала вільна година — вже майстрував. Спочатку кормушки для птахів виготовляв, майже всіх дівчаток із класу ними нагородив — годуйте взимку пташок. Під весну шпаківні майстрував.

Але то були прості й звичайні речі. І незабаром усе те перестало задовольняти Івана. Хотілося йому робити щось незвичайне, сконструювати щось таке, що мало б вартість у людських очах.

Іван Коструб захопився авіамоделюванням...

4

Задоволений, поспішав Іван вулицею. Деньок видався гарячий. У голові ще звучали ніжні рядки Шеллі, ковані фрази Діккенса, які він твердо проказував напам'ять на екзамені в гуртку тих, хто додатково вивчав англійську. Його похвалили, поставили найвищу оцінку.

Іван Коструб любив небо. Воно його вабило завжди: весени, коли було важким і сірим, взимку — щедре на сніг лапатай і порошистий, воно тягнуло Івана влітку, коли бувало таким прозорим та гарячим, що аж остуджувати його доводилось вітром та грозою. Та все ж найбільше подобалась Іванові весняна пора, коли небо бувало високе та ясне, блакитне та золотаве, святкове й висвічене. Тоді до лоскітного болю хотілося хлопцеві злетіти й закружляти у неозорих висотах. Ким завгодно хотів бути: птахом то й птахом, метеликом то й метеликом, управляти могутнім літаком а чи звичайним планером.

Жалкував, що пізно народився. Всі дива світу, всі відкриття, на жаль, відбулись без його участі. Мусив вичитувати про все те з книжок.

Кривдно, дуже кривдно людині, яка прагне діяти в повну міру сил. Хочеш чинити невидане, а обмежуєшся самими думками. Скільки пригод, скільки незвичайних обставин у житті довелося пережити в минулому людям! А в наш час? Те, що кілька десятиліть тому здавалося фантазією, — сьогодні дійсність. Узяти хоч би політ у космос!

Іван Коструб волів не брати нічого задарма. Коли тобі щось легко дається, то хай воно й буде твоїм, а все ж воно не до кінця твоє. Дається воно тобі в борг — бери, ко-

ристуйся, а нажадався — віддай іншим. А коли не віддаси? Коли спаскудиш те, що тобі було дано людською щедротою, прогайнуєш, не повернеш нічого людям?

Іванові хотілося жити так, щоб не лише віддячити за мирне небо і гаряче сонце, не лише повернути те, що дала Вітчизна, а навчитися якнайшвидше творити речі, за які була б йому і шана, і дяка від людей.

Ішов Іван вулицею та й думав: прагнути до чогось неважко, подумки можна й у небо злетіти, і в космосі закружляти. Подумки все можна, а як-то навсправжки? Ось він захотів оволодіти англійською мовою. Кажуть, ніби оволодів успішно. Ну то й що? Хіба головне щось знати, вивчити й заховати в тайниках пам'яті?

Іван прагнув діяти. Бо й справді: виповнилося людині чотирнадцять, сім класів позаду, а чи було в його житті щось таке по-справжньому надзвичайне й цікаве, що можна назвати пригодами?

Дивиться Іван собі під ноги, ніби вишукує ті пригоди на чисто підметеному вітром тротуарі. І пригадалася йому знічев'я прикра пригода, яка трапилася з ним у старшій групі дитячого садочка. Подали якось опісля обіду кавуна. Такого червоного й солодкого, що досі Івась і не куштував такого. Як же зрадив йому Івась, підбігав то до одного, то до другого, хвалився: глянь, який у мене! Де не взялася оса, впала нахабно на скибку. Івась хватнув її губами та й схопився обіруч за рота. Не такий уже приємний випадок, а пригадався...

5

Пригоди... Що ж, видно, така людська природа — тягне людину до пригод. Правда, по-різному: дехто любить читати пригодницькі твори, бажаючи відчутти бодай на відстані, на безпечній відстані смак і гіркоту чужих пригод; інші натрапляють на випадкові, чужі пригоди. І тільки частина людей прагне самим, особисто, сміливо й рішуче вирушити назустріч будь-якій пригоді, творити її.

Найвиразніше потяг до пригодництва проявляється у дитячому віці, тоді, коли людині здається, що вона покликана навіть без Архімедової точки опору зрушити Землю з усталеної орбіти. І ще здається їй, що й з'явилась вона на світ білий лише задля того, щоб творити дива і щоденно переживати надзвичайні пригоди.

Іван Коструб, як уже мовилося, перечитав усі пригодницькі історії, починаючи від мандрівки за троє морів Пана-са Нікітіна та незвичайних злигоднів Робінзона Крузо. Посміявся і над пригодами веселих хлоп'ят із села Захлопанки, які сприйняли рябе теля за бенгальського тигра і з переляку опинилися на самому верхечку старезного дуба, потім боялися злазити, мало не загинули з переляку та голоду. Усе перечитав Іван, але тим не погамував природного а чи, може, надприродного потягу до пригод. Читав чергову книжку, відкладав убік і скрушно зітхав — не те, не те... Схоже на вигадку. От коли б таке, як відкриття Колумбом Америки... Правда, а сприймається як найцікавіша пригода. Можливо, те, що чоловік зробив відкриття, не знаючи й сам, що йому підкинула доля, і вже іншому випало скористатись його славою, а справжній відкривач, окрім кайданів та безслав'я, нічого не мав, зробило їх притягальними?

Іван снів пригодами. Розумів і вірив, що його пригоди всі попереду, тільки треба йти їм назустріч, а не чекати, поки вони самі прибу'ються та прославлять на цілий світ. І ще добре знав Іван, що до пригод треба готуватись, треба бути всесторонньо озброєним, бо кожна пригода — це подвиг людського духу.

У наш час залюблені в пригоди шукають їх не лише в морях та океанах, у горах та кратерах вулканів, а віднедавна з надією вглядається людство в безкрає небо. Радіє з того, що воно чисте й мирне. Може, саме тому воно і стало таким привабливим та багатообіцяючим.

Відтоді, як Юрій Гагарін перший злетів у космос і довів, що людський організм здатний витримати великі перевантаження, здатний пристосуватися до невагомості, на власному прикладі показав, що космос — середовище, придатне до освоєння,— вважай, добра половина юні, якщо не вголос, то подумки плекає надію побувати в космосі.

Помисли віку не обминули й Іванка...

Ще коли навчався в початкових класах та прихотився до майстрування у дідовій майстерні, заблаглося йому мати власного велосипеда. Рідні обіцяли до іменин а чи ще до якоїсь святкової події подарувати. Та якось не випадало їм здійснити свою обіцянку, а Іван не належав до категорії канючок.

Задумав Іван самотужки змайструвати велосипед. У тому нічого не було дивного. Адже відомо, що опісля того, як було винайдено перший велосипед, хтозна-скільки невдахам, які про те не відали, доводилося творити його за-

ново. Яких тільки моделей не з'являлося, однак істотно відмінної від першої так і не відкрили.

Конструював велосипеда і Іван Коструб. Та йому не вдалося ошчасливити людство своїм винаходом. Під його ліжком так і лишилась лежати мертвим брухтом купа колішат та іржавих деталей. Тим часом промайнули роки, настали інші клопоти.

З якоїсь нагоди йому таки подарували велосипед і вже не на трьох колесах, а справжній, біговий.

Та не вивітрилось прагнення до пошуків, до пригод та винахідництва, вони жили в Івановій уяві, хвилювали душу.

Знав — починати слід з дрібниць. Не боятися повторити винайдене. Треба тільки багато знати, навчитися і не лінуватися робить усе, що мусять робити людські руки, йти назустріч незвіданому, і воно подарує тобі такі несподіванки, яких іще не зустрічали на своєму шляху і найсміливіші шукачі.

Іван Коструб часто задивлявся на небо, жив небом. Ні, він не виглядав щасливого випадку, бажаного дарунку. Він намагався спочатку маленькими й непомітними ділами прислужитися великій справі, завоювати право приєднатися до тих, хто творить. Знав, тільки той, хто заздалегідь готується до улюбленої справи, зуміє в майбутньому творити з повною віддачею.

Так і з'явився Іван ще в одному гуртку при Палаці піонерів серед тих, хто мріяв у майбутньому шугонуть в небо. І не просто стати пілотом а чи штурманом. І не обов'язково самому злетіти в небесну синяву. Головне, сконструювати такий апарат, на якому інші, всі, хто любить авіацію, змогли б легко і при будь-якій потребі злетіти до зірок.

Ішов вулицею, не думаючи, куди поспішає. І впивався мріями про недалеке випробування свого літаючого апарата. Скоро, дуже скоро він пошле його в незвідані простори неба...

А поки що ноги самі принесли його до школи. Здивувався, чого така тиша? Невже все скінчилось? Невже всі розбіглись по домівках?

Школа і справді спорожніла — настали літні канікули. Сумом проїнялися Іванові очі, він любив шкільний гурт, він обожнював шкільний гамір. Пожалкував, що не встиг забрати свого табеля. Знав, що перейшов до восьмого з добрими оцінками. Такого табеля не соромно взяти до рук. Уже восени забере, а шкода — рідні будуть цікавитись. Особливо дідусь по матері Григорій Прокопович, до

якого оце вже сьогодні мав виїхати хлопець на всеньке літо.

Шкода, що Іван не повезе йому табеля. Ну, та нічого, порадує дідуся Григорія чимось іншим...

6

Залізнична адміністрація вимудрувала так, що більшість пасажирських поїздів вирушають у мандри проти ночі. У тому прихована подвійна вигода. Вдень колія вільна для вантажного транспорту, а ті, хто збирається кудись їхати, тим часом трудяться, вночі пересплять у вагоні, а ранком уже на місці призначення.

Іван Коструб у таких тонкощах ще не розумівся, тому щоразу, коли їхав у гості до діда на південь, невдоволено бурчав:

— Переспиш у вагоні ніч, як ховрах, нічого цікавого не побачиш...

— І нічого в темне вікно витріщатися,— мудро розраджувала бабуся,— ніч творена для сну, от і спи собі і не мудрствуй...

Іван хоч і чув бабину мову, але ніби й не чув її, не вслухався.

На вокзал Івана проводжали Олег та Степанко, друзі по гуртку юних конструкторів.

Іван і сам втрапив би на вокзал, бо любив незалежність, але багаж віз непосильний...

— І «добро» ж ти, хлопче, везеш дідові, ач, напхав торби! — чи то докоряла, чи хвалила бабуся.— Де ж таки видано, щоб малолітній онук тягнув отаку-о поклажу?

Іван та його друзі не дослухались до бабусиноного бубоніння, лише хитрувато мружили очі: якраз тільки бабусі й треба знати про той багаж.

Багаж і справді був непосильний для підлітка: аж три старанно загорнутих у смугасту тканину для матраців продовговатих згортки, четвертий натоптаний баул та ще й п'ята валіза з блискучими заціпками. «Місця» можна було занести до вагону тільки вдвох, та й то добре упрівши. Тож Олег та Степанко, а особливо сам відіжджаючий, нагріли лоби, поки втиснули все те до тісного купе та закинули на верхню полицю, зайнявши її геть усю.

На щастя, Іванові супутники виявились безбагажними.

— Схоже, на Північний полюс зібралися, юний попутничку? — пожартував веселоокий парубійко в синій косоворотці.

Іван промòвчав; хай хто що хоче, те й думає, все одно ніхто не відгадає, а коли скажеш, то й не повірять у те, чим виповнені ці клунки.

Непомітно покотився вагон, здалося Іванові, що не вагон, а сам перон почав відступати назад, якийсь час поряд з вікном крокували Олег зі Степанком, та швидко, хоч і поспішали, почали відставати. Вже лише станційні будови попливли, відчутно хитнуло з боку в бік, заскреготіли гальма, задрібцювали на стиках колеса. Пішов поїзд у вечорову сутінь, рушив у свою маршрутну мандрівку.

Довго стояв біля вікна Іван та дивився на своє місто, яке відразу стало одночасно і таким рідним, і вже чужим, може, тому, що мав розлучатися з ним на всьєнке літо. Ось уже скільки років, відтоді як став школярем, їздить він цією дорогою у весняно-літній період на південь до дідуся Григорія. Іздить охоче, бо любить діда Грицька не менше, ніж діда Івана та бабуню Устину.

Дивився на рідне місто і згадував рідню. Була вона не дуже й велика, а отже так склалося в житті, що не міг звести її до купи, всі його родичі проживали самі по собі, не трималися гурту.

Тож мусив і Іван мандрувати по світу...

Київ лишився позаду, вогні інших сіл, міст та селищ пропливали за вікном, ніч упала на землю, гарна така, зоряна, загадкова. Іван стояв біля вікна, ловив струмені зустрічного вітру, остуджував лице і думав свою думу. Вона його не покидала майже ніколи, хіба що настійні клопоти шкільного життя відганяли заповітну мрію. Опинившись наодинці, міг до кінця віддатися фантазії. Але чи то ж фантазія? Вже не маленький, щоб клопотатися винайденням велосипеда, був цілком сформованою особистістю, здатною здійснити щось важливе, основане на теоретичному фундаменті та практичному досвіді інших.

Іванові супутники попили чай, лаштувалися до сну, а він відмовився від чаювання і до гурту не приставав, схоже було, що засумував хлопчина.

— Гей, парубче, а чи не час у постельку? — кликав до купе дідусь в окулярах.

З подивом зиркнув на нього Іван — точнісінько так наказує вкладатись на спочин бабуся. Була особою вольовою і владною. Ледь на землю спадали сутінки, так і присікувалася до Івася: ану, хлопче, в постельку... Вимикала в

кімнатах світло: економія. Іван чекав і не міг дочекатися, коли вже вирветься з її чіпких рук, а тут знову: хлопче, в постельку...

Видряпався на верхню полицю, па нижній розлігся чубатий дядько, читав газету. Іван, перш ніж умотитися, окинув оком свої «місця», навіть поторгав рукою — чи надійно припасовані, чи не випадуть з того закапелку на верхотурі?

Чубатий дядько пильно стежив за Іваном, мружився хитро:

— Чи не дефіцит транспортуеш, друже?

Іван не відразу збагнув, про що йшлося і до кого звертався сусід. Уїдливий дідусь зі смішком і собі озвався:

— Ковбаску та масельце, видать, везе в село юнош...

Не сподобались Іванові супутники, відчув, що вважали його за маленького чи дивака, з яким говорити серйозно зайве. Тож удавав, що його не стосується їхня розмова.

— Отакі теперішні дітки,— мудрував дідусь.— Воно тобі юнець, а вже, бач, само рушає в мандри, на колесах почуваеться, як риба у воді. А я, скажу без брехні, вперше поїзд побачив, коли мав двадцять літ за плечима, коли на службу призвали...

— Все міняється, все плине, ніщо на місці не стоїть,— узагальнив чубатий.— Діалектика...

Іванові дали спокій, заговорили такою мовою і про такі речі, які приваблюють і цікавлять хіба що людей похилого віку. Підлітки та юнь подібне філософствування пропускають повз вуха. Але скидалося, що та дискусія все ж не відхилялась від певного плану. Їм хотілося дізнатись: що ж воно там у тих натоптаних Іванових клунках?

— Отож воно, бачите, ще зелене, а вже само... вже самостійне... А ще років так тридцять-сорок тому...

— Що ви рівняєте?— знаюче перебив мову старшого чубатий.— Ниньки акселерація... Слово таке вигадали... Йде вулицею шкет, штанці на двох шлейках, а поговори з ним. Відразу так відбриє, що тільки рота розкриєш.

І несподівано до Івана:

— А ти, малий, куди ідеш?

— До діда,— механічно відповів Іван.

— Бачте ж, до діда. Може, дід уперше на такі колеса сів уже жонатим, а онук самостійно котить, ще й «сидора» дідові такого тягне, що ой-ой-ой. У селі дід живе?

— У селі...— покійно, сам тому дивуючись, відказав Іван.

— У селі...

Чубатий не зважав на дідусеві мудрування, вів своєї:

— А що робитимеш, коли дід не зустрине?

— Зустрінуть,— похмуро відповів Іван. Але в тому «зустрінуть» було мало впевненості, бо й сам побоювався, а що коли дядько Василь забуде або коли йому заніколиться?

— Що ж ти везеш дідові? Подарунок?

Спочатку Іван вважав за краще промовчати, його вже сердило розпитування, схоже на допит, але не стерпів, бо чубатий сказав:

— Воно вам скаже? Може, міну якусь везе, «устройство» таке, що і не зчуєшся, як у повітря зашумиш...

Зиркнув на Івана насмішкувато, а в глибині зіниць на хвилину майнув жах: а що коли й справді?

Іван зважив за доцільне заспокоїти присутніх:

— Не бійтесь, гарантую повну безпеку...

Дідусь їдко захихикав:

— Чули? Як на асамблеї... Повну безпеку гарантують,

А чубатий допитувався настійніше:

— І все ж цікаво знати, яка ж воно морока у твоїх сховках?

— Подивіться, коли кортить...

— Ти ба, з характером хлопець,— хихикнув дідусь.

— Для чого ж ревізувати чужі речі? Просто цікаво, що тепер молоді люди дідам у дарунок возять... Ну, не крийся ж... Як тебе... Олег, Ігор?

— Саливон...— сміхотливо примружив очі Іванко.

— Гляди, яке дивовижне ім'я, несподіване...

— Чому ж? У списку імен на букву «С» значиться.

— Так, так, безсумнівно... Так що ж ти, Саливоне, везеш дідові? Що ховається в отих торбах?

— «Лаконікос»,— зітхнувши, признався Коструб.

— Що, що? Не чув про такі дива... Пральний порошок, чи що?

— Довго розповідати...— кинув Іван і вкрився з головою.

7

Не спалося Іванові на твердій полці, довго не спалося. Коли заходив у вагон, був настроений оптимістично, не лякав його непосильний вантаж, хоч і на світанні прибував поїзд на потрібну станцію. Знав, що дядько Василь Григорович людина невсипуща, обов'язкова, пообіцяв,

що зустрине, то зустрине неодмінно. Та все ж, коли умотився, вгрівся та розімлів, то й почали огортати сумніви: а що коли не зустрине? Іван уже сягнув того віку, коли людина починає переконуватись, що не все у житті випадає так, як тобі хотілося б.

Поїзд ішов за суворим графіком, то припускав швидше, надолужуючи дорогоцінний час, і тоді вагони хиталися з боку на бік, колихало Івана, а під гору починало щось стримувати біг, і тоді колеса важко гримотіли, вищали гальма, состав посмикувався і тремтів. Здавалося, що при такій їзді не склепиш і очей, але саме під оту хитавицю й задрімав юний мандрівник. Приснилася бабуся, безцеремонно, як це вона вміла, накинулася на Івана, здійняла неймовірний лемент, всіляко докоряла за те, що проспав, проморгав свої скарби, поки дрімав та вилежувався на полиці, тим часом невідомо, куди поділися «місця», а разом штани та куртка на імпортній «блискавці» під золото.

Мов ошпарений підхопивсь Іван. Спочатку не збагнув, де перебуває, і вже звів ноги, ще мить — і шкопиртнув би з верхньої полиці, але вчасно опам'ятався. Помацав свої речі. Одлягло від серця. Поїзд стояв на якійсь станції. Панувала глуха ніч, сусіди по купе спали, за вікном перегукувались люди, шаркали і гупотіли чийсь ноги, хтось добивався у вагон, сердився на когось кондуктор, переконував, що всі місця у вагоні зайняті. Все було так, як мало бути в дорозі, і Коструб знову ліг на своє місце, розмірковуючи над тим, чи зустрине дядько.

Видно, прокидався на кожній зупинці, бо втратив лік тим прокиданням і, як то завжди буває, потрібну зупинку мало не проспав, схопившись вже тоді, коли кондуктор різко зачастив ключем у двері.

Дядько Василь слова дотримав, зустрів небожа, заскочив до купе, привітався, відразу до його речей кинувся, легко поскидав їх з полиці, виставив у коридор і тільки тоді насунув гостеві на очі картузика, поцікавивсь:

— Нічого не розгубив, усе забрали?

Дядько Василь, а чи Василь Григорович, молодший брат Іванової мами, працював на хімічному заводі старшим технологом, почувався твердо і впевнено на роботі і в житті, був людиною настільки зайнятою, що й досі ходив у закоренілих холостяках. У місті мав кімнату, але жив переважно на селі, в батька, бо їздити недалеко, а «Жигули» бігали прудко.

Все склалося якнайкраще. Іван Коструб був дуже вдоволений. Принишк поруч з дядьком на передньому сидінні і думав, коли б раптом не зустрів дядько Василь, що було б? Пригода. Але, виходить, не до всякої пригоди лежить людське серце. Коли Магелланові під час мандрів траплялися пригоди, то вони таки були варті називатися пригодами. А хіба то була б пригода, коли б Іван загруз на станції без сторонньої допомоги? То була б звичайна неприємність...

Дядько Василь — людина небагатослівна, розпитування закінчив, не дослухавши небожа, поспішно увімкнув радіо. Ранкові вісті, а потім музика полилася, дядько Василь почав і собі підсвистувати, потім згадав, що слід поцікавитись, як поживають Іванові батьки, почав розпитувати, чи не закінчили ще вони там свого будівництва.

— Щастить людям, пам'ять по собі лишають... електростанції по світу споруджують, всілякі будови...

Сходило сонце, над степом плив ранковий туманець, обрієм вишикувались білосніжні труби заводу, від них тягся до неба, золотився димок. Завод, на якому працював дядько, дихав сонно, схоже, що ще тільки розігрівали там казани, не насмілювались кочегарити на повну потужність без дозволу головного технолога Василя Григоровича.

— А дідусь з бабцею як? Підстрибують?

Іван доповів, що дід з бабою поїдуть ремонтуватися у санаторій. Потім, як і належить уважному онукові, поцікавився, як почувається дідусь Грицько Прокопович.

— Скрипить... А чого йому? На чистому повітрі...

Іван лише перейшов до восьмого, тож був іще зелений для того, щоб глибоко проникати в думки та погляди старших, але все ж якимось інтуїтивно звернув увагу на той скепсис, який чувся у словах і самому тоні дядькового голосу. Не імпувала гостеві така мова дяді Васі, але він не виказував свого невдоволення. Справа в тому, що між ними існувала домовленість — дядько Василь обіцяв посприяти Іванові здійснити його заповітну мрію. На задньому сидінні та в багажнику «Жигулей» лежала туго спаквована Іванова конструкція. Небіж терпляче ждав, коли дядь Вась запитає про неї, а той ніби й не помітив важелезних клунків. А може, Василь Григорович і не відчув їхньої ваги?

Такому, як дядько Василь, будь-яка вага може видатися дрібничкою. Атлет. Іван знав, що його родич — чемпіон-силовик свого заводу, що нібито міг би й на союзу арену вийти. Але, видно, те його не вабило.

— Спортсменська слава — як торішній сніг,— якимось проговорився дядь Вась,— он скільки було тих вергальщиків, а чи багатьох пам'ятають?

Крадькома Іван, то косуючи оком, то в дзеркальце, приглядався до дядька: а чи дуже змінився за зиму? Ніби аж ніскілечки. Тільки біцепси, ледь приховані безрукавкою, стали ще сталевішими та зморшка на лобі поглибшала. А так усе ніби як і було: густа, непокірна, каштанового кольору чуприна, рухливі брови пухнастими купинками над крутим надбрів'ям, округле засмалене чи то весняним сонцем чи заводським жаром обличчя. Вуса іржавою підковою під гострим носом, пасмішкувато примружені очі. Коли б дядь Вась не був єдиним Івановим дядьком, коли б не доводився маминим братом, то хтозна, чи й полюбив би Іван такого дядька. А так мусив змиритися з його насмішкуватими поглядами, його мовою, поперченою несподіваними зворотами. Дядько Василь, хоч людина й небагатослівна та насмішкувата, але в душі добра та уважна: довідався про небожів задум, то рішуче підтримав — держай, Ванько, конструюй, а за дядьком Васьком діло не стане, коли треба — виручить.

Іван сподівався, що дядь Вась одразу пригадає свою обіцянку, здогадається, яку мороку везе в своїх «Жигуликах», а той ніби й не заносив у салон ніякого вантажу.

— Як там Київ? Будується і розбудовується?

— Будується....— потвердив Іван.

— Не те слово будується... На дрїжджах сходить... Столиця...

Сонце вигрівалося над обрієм, із червоного переливалось на золотаве, небо очищалося від смуг туману. Побіч синіли пшеничні лани, край дороги в дозорі чатували ховрашки. Вималювався знайомий пагорб. Він ніби змінився, помітно понижчав, розповзся.

— Не впізнаєш? Чого ж... розкопують, шукають... Та, видать, вже й до них були копачі... Зосталися самі бронзові наконечники...

За пагорбом, у долині за сивим лиманом, забіліло село — то вже дідове село, а значить, і Іванове село. А коли побачиш щось рідне та ще повертаєшся до нього після довгої розлуки, то серце відразу починає калататись і стає солодко і м'ясо.

— Перейшов? — запитав дядь Вась.

— Га? Куди? — розгубився небіж.

— У восьмий а чи, може, прямо в дев'ятий...

— Поки що у восьмий,— посміхнувся Іван.— До дев'ятого ще далеко.

— Не забариться... Ще жалкуватимеш, що так швидко... — Учись зараз як? Не важко? — уперше за всю дорогу кинув ласкавим оком на небожа дядько.— У наш час була сама морока...

— Мороки вистачає,— згодивсь Іван.— Але від неї не вмирають...

— А ти молодець, що приїхав... Жаль тільки — літо коротке... Не те, що в Африці. Щастить же людям... Усе життя в трусах, а то й голі...

Село вибігло назустріч радо і несподівано, за акацієвим гайком захиталися білостінки, зазеленіли абрикосові та маслинові дерева, на яких ніколи не визрівали плоди.

8

Іван сподівався зустрітися з дідусем, але той не вийшов назустріч. Не здивувався — в дідуся у весняну та літню пору справ сила-силенна.

Дідові Грицьку Прокоповичу повернуло на восьмий десяток, пенсію йому давно призначено, а він ще й карбованця не взяв з державної каси, хай, каже, коли вже занедужаю, впаду на силі, то й попрошуся на казенний хліб. Трудиться собі дід у полі. І не просто так собі, аби що робити, а власними руками засипає весною зеренце до сівалки, відрегулює глибину, міру висіву встановить, стає на підступець ще й когось із юні ставить поруч, щоб навчився, як пшеничку сіяти, приглядівся, як мусить працювати хлібороб. І все там, де посіє дід Грицько, і зійде, і закущиться, заколоситься і закрасується, заполовіє і зазолотиться, а в жнива таким урожаєм порадує нива, що аж усі люди подивуються. Кого тільки не хвалитимуть — одні чорнозем, інші дощик травневий, старі самого господя бога пом'януть, тільки мало хто згадає про дідові Грицькові легкі руки та одвічний досвід хлібороба. А дід тим і не зажуриється, бо навіть сам собі не признається, що то ж таки його добрі руки дали силу й ріст тому славному врожаєві.

І сьогодні чи то сів, чи досівав, чи, може, готував ниву для майбутнього посіву. Дядько Василь тому не подивувався, швиденько склав біля порога Іванові речі, велів небожеві «розташовуватись як вдома», обіцяв вечором повернутися, та й тільки закуріло вулицею.

Гість відразу ж одомашнився. Знав, де схований ключ від дверей, тож найперше відімкнув «хитрий» замок, заніс до сінцевої речі та й почав діяти, як кажуть військові, «згідно з обставинами». Заглянув у велику кімнату, у меншу — нікого живого. Спробував відчинити двері на другу половину хати, але вони не відчинилися, схоже було на те, що там хтось поселився чужий.

Вийшов за хату, пірнув у зелені хащі кукурудзи, соняхів, квасолі та всілякої рослинності, для якої кінець травня був порою буяння та розквіту, і несподівано почув стихшену музику, що долинала чи то з неба, чи з далеких плавнів. Музика ледь хлюпотіла, як вода в джерельці, ледь чулася, але Іван відразу ж вловив народний грузинський мотив.

Сторожко прокрався через город стежиною до саду, аж у кінець садиби, туди, де вечорами палилося багаття побіля застоялої копанки, обрамленої розкішними кущами калини. Музика повільно набирала сили, все мужніла, наче брала розгін, щоб закрутитись у вихровому тайфуні. Іванові подумалося, що то дідусь біля копанки витинає на транзисторі бурхливу танцювальну мелодію.

Вирішив заскочити дідуса зненацька, приголомшити старого своєю несподіваною появою, тож підкрадався до джерела тієї надзвичайної мелодії, а сам думав: «Відколи це дідусь обзавівся магнітофоном та тішиться собі такими мелодіями?» Чи, може, приготував сюрприз для онука? Невже надумав порадувати Івана сучасною технікою, яка здатна видобувати такі чисті та могутні звуки?

Замість того, щоб уздріти дідуса, Іван побачив таке диво, що аж примружився, аж стріпнув головою та подумав, а чи не сниться все це йому? Почало скидатися на те, що назустріч Іванові заспішила пригода.

«Диво» те плавно виколихувалося поміж зелених трав, серед калинового густолисту, на фоні синьої гладіні неба, чи колихалося, чи то пливло в небаченому казковому танці; і хоч те диво було не надприродним, але цілком реальним, Іван сприйняв усе, як видіння. Та й чим було пояснити появу грузинської дівчинки у дідовому садку, біля копанки, над самими плавнями? Тож мимоволі спинився, приріс до землі, негоден рушити з місця, розгублено зирив на «диво», забувши про те, що в таких випадках слід дивуватися.

З транзистора, прихованого десь у траві а чи, може, замаскованого серед кущів, навально лилася бурхлива музика, то затихаючи, то випромінюючись з космічною швид-

кістю, а на витоптаній місцині побіля згаслого вогнища кружляла маленька танцівниця, пливла лебідкою, граціозно відкинувши назад чорнокосу голівку з королівською короною на маківці, у білосніжному хітоні, що сягав землі. Грузинська княжна а чи, може, й принцеса? З якого кінофільму вона впливла і як опинилася саме тут, чому витанцьовує у дідовому садку?

Чи то, може, Іванові приснилося, привидівся цей дивовижний образ?

До нього часто навідувались казкові сни, але вони були якісь швидкоплинні, невиразні, розпливчасті, на одне сновидіння відразу ж напливало інше. Це видіння, якщо воно було сном, дуже й дуже скидалося на дійсність. Якийсь час стояв Іван, мов прип'ятий, а з транзистора хвацько шпарили у барабани, задирливо витинали дудки, а дівча кружляло та й кружляло, то вклонялося невідомо кому, то відступало назад легко і плавно. Кому ж то вона демонструє своє мистецтво?

Мимоволі озирнувся, на очі трапилася чиясь руда кучма. Серце тріпонулось якось незнайомо: чи то кривдно стало, чи завидки взяли, що ця диво-дівчинка так старанно вигнається та пропливає перед кимось кучматим.

Та кучма тільки привиділась, моргнув оком, розплющив — і вже нікого не помітив за загорожею від сусідньої садиби. Згадався: та це ж, певно, Жора Палівець, сусідський хлопчисько. Хотів покликати Жору, вже й ступив крок до сусідської загорожі, але в цей час музика затихла, танок закінчився, і не спам'ятався Коструб, як назустріч, немов із казки, впливла грузинська княжна, здивовано стрельнула з-під гострокрилих брів чорними блискучими очима, палаючою блискавкою вразила Івана і... дружньо всміхнулась:

— Гамарджоба...

— Що? — розгубився Іван.

— Добрий день, — проспівала флейтою, і в тому співі вчулися Іванові і щойно обірвана музика, і приемний акцент горянки. — Ти Ваню?

Від подиву Іван звів густі брови, поцікавився:

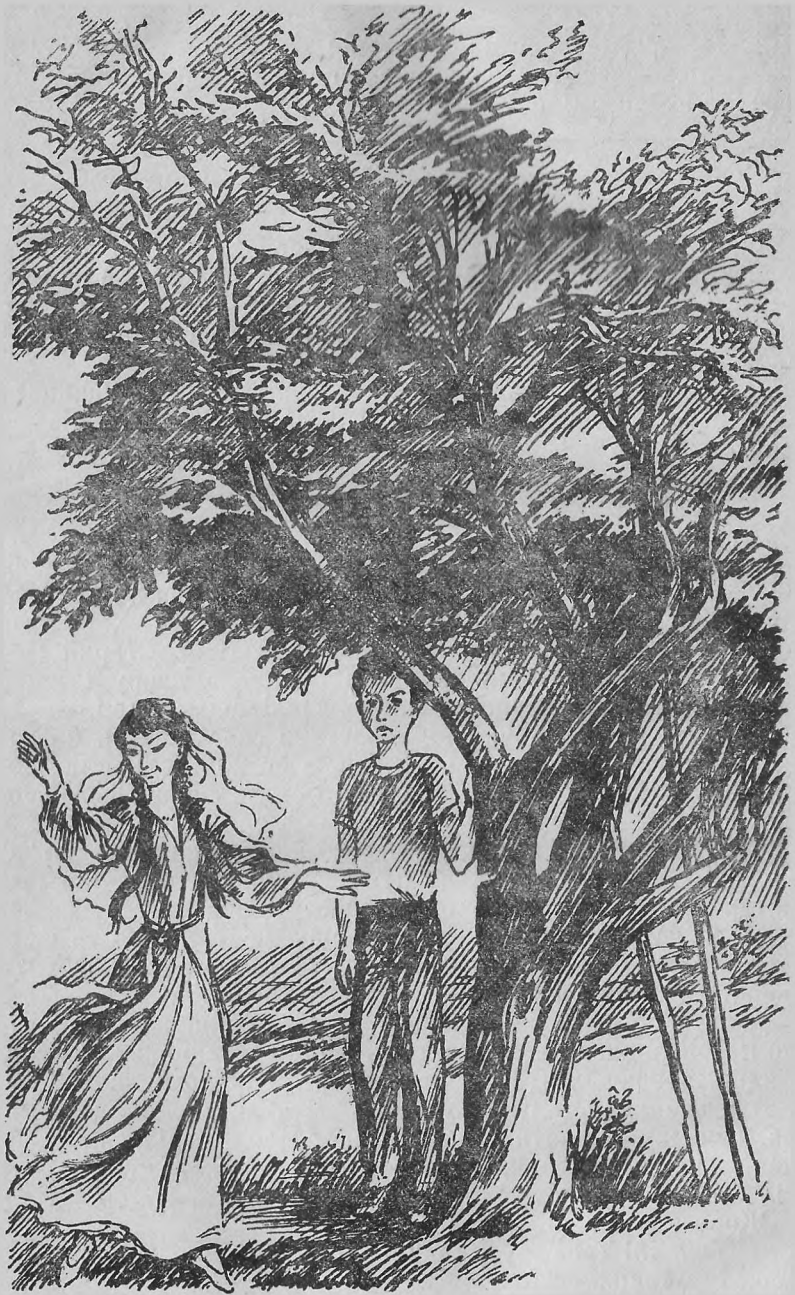
— Звідкіля знаєш?

— Бабуа Григолі Прокопович казав...

— Дідусь? Де він?

— Там... там... — махнула дівчинка кудись убік. — На роботі...

Іван і сам уже переконався, що дідусь десь у полі, Його цікавило інше:

— А ти... хто?

— Я — Ламаза. Ламаза Батонія.

→ А-а... — непевно протягнув Іван у відповідь, ніби йому все стало зрозуміло.

9

Іван прямував до хати, а за ним тягла довжелезне, все в блискітках та прикрасах плаття Ламаза Батонія. А за огорожею, в садибі Палівців, скрадливою тінню крався Жора, не спускав погляду з Івана та Ламази, а сам намагався бути непоміченим.

Ламаза мовчки прошмигнула в сінці, а Іван зупинився біля порога, чекав, чи озветься до нього малий Палівець. Торік заприятелював з ним, на подив навіть своєму діду-севі.

— Жора! — покликав.

За тином ніхто не лише не озвався, а навіть ніщо там не ворухнулося — порожнім виявився сусідський двір. Іван засумнівався: а чи бачив він Жорину кучму, чи тільки то йому здалося?

Дідусь звав своїх сусідів дивними людьми. Старий Палівець чабанував, ранньої весни зникав з двору і лише пізньої осені повертався до хати. Палівці молодші, — а їх було троє, — жили довільно, виростили свавільцями, матері не слухалися. Користуючись повною безконтрольністю, вони нікого й нічого не боялися, тож і стали справжньою грозою для всього села. Найменший — Жора — почувавсь і в школі, і на вулиці всесильним, ні з ким не дружив, навпаки, намагався залякати кожного. Бувало й таке, що при потуранні середульшого брата, застукавши когось із хлоп'ят, розпочинав ніби гру, а завершував її бійкою та ще й насміхався: «Ех ти, слабак, я ж тільки погладив супроти шерсті, а ти вже й розкис...»

Івана Коструба не займав, але й не спілкувався з сусідом, приглядався довго, а потім вирішив заприятелювати. Видно, побоювався дядь Васі, спортсмена-розрядника.

Близьке знайомство відбулось десь за місяць до того, як Іван мав виїздити додому. Випадково зустрілися в плавнях, поблизу озерця, в якому полюбляла викупуватися сільська дівтора.

Жора перепинив Івана на стежці.

— Гей, ти! Тебе звуть Іван?

— Ну, Іван...

— Іван — не великий пан. Боротися вмієш?

Стояв, впершись руками в боки, широко розставивши ноги, жилавий, засмаглий, забрюханий по коліна. Сухий степовий вітерець грався його давно стриженням, ніби підфарбованим червоною глиною, рудим чубом, по лобі та щоках звивалися сиві пасмуги, а очі, хижувато-нахабні очі степового кібчика, так і пантрували.

— А ти вмієш боротися? — поцікавивсь Іван.

Палівець гордо закинув голову, похвалився:

— Не згірш Піддубного. Чув про такого?

— Самого Івана Піддубного? А чи не далеко куцому до зайця?

Відповідь спантеличила Жору. Ніхто з сільських хлоп'ят не посмів би так відповісти задержуватому Палівцю-меншому. Найчастіше ті, перед ким він хвалився своєю силою, починали хникати й проситись, без бою здавались на волю свавільця, а він уже знав, як повестися з боягузом. Безцеремонно хапав за плечі, рвучко підставляв ніжку і штовхав носом у пісок чи в траву, залежно від того, де відбувалася зустріч. На «борця», бувало, скаржились, до Палівцевого двору приходили сердиті матері покривджених. Жора мав відповідати за свій вчинок, і він відповідав, безсоромно і не приховуючи нахабства:

— А я що? Вирішили поборотись... А коли він виявився слабаком? Коли слабак, то не борись... Теж мені Піддубний...

Сміхотливо чмихав, лукаво блискав хижим рудим оком.

— Що ви, тітко! — озивався старший брат до скаржниць. — Прийшли скаржитися? Краще накажіть своєму шмаркачеві, щоб не кидався у борню, не корчив із себе силача.

Зневажливо змірявши маму та її покривдженого нащадка, додавав:

— Йч, взяли моду скаржитись...

Іван Коструб був першим, хто не злякався, не почав просити, не відступив, а навлаки, сміливо запитав:

— Хочеш помірятися силою?

Вони помірялись. І, на подив Жорі, він виявився переможеним. Не встиг як слід дотягнутися довгими, чіпкими, як клешні краба, руками до супротивника, як вже опинився на землі, зарив носом у шорстку й колючу степову травицю.

— Ще раз... — прохрипів Жора, схоплюючись на ноги.

Іван Коструб промовчав, але поглядом заохочував до нападу. Палівець цього разу обережніше рушив у наступ, але за якусь мить знову лежав на землі.

— Ти не за правилами...— гарячився, схопившись на ноги.— Давай іще!

І втретє проорав Жора носом траву. Більше не хотів боротися. З повагою глянув на супротивника, понуро зізнався:

— Ти, зануда, сильний... І натасканий...

— Що ти, що ти! — запротестував Іван.— Ти за мене сильніший.

— Говори...

— Ти просто не тренований.

Жора Палівець не заперечував, знав, що перемоги добивався не вмінням і спритністю, а звичайним порушенням будь-яких правил:

— Не навчавсь я різних прийомів... А ти, диви, схожий на слабака, а меткий... Так ти Іван, виходить?

— Виходить, Іван...

— А я — Ягор. Можна звати Жорою...

— Можна й Жорою...

— То по руках? Дружба?

— Краще сяка-така дружба, аніж ворожнеча.

Жорі сподобалася відповідь.

— Начитаний... З Києва?

Розговорились. І з того дня стали друзями.

Жора Палівець, хлопчина, про якого йшла погана слава в селі, виявився не таким уже й поганим приятелем. Бувало, зайде на дідусеве подвір'я, чемно привітається з дідусем, з дядь Васею заговорювати не зважається і взагалі поводитьься так, ніби він щонайдисциплінованіший школяр. Ловив кожне слово, мовлене Іваном, цікавився всім тим, що цікавило Івана, і намагався стати йому в поміч. Саме тоді Коструб і познайомив несподіваного приятеля зі своїм задумом сконструювати аеростат, таку повітряну кулю, яка б злетіла в небо.

Уважно вислухавши Іванову розповідь про аеростат, Жора відразу повірив у можливість здійснення подібного задуму. І категорично заявив:

— Коли робити, то робити справжній.

— А він і буде справжній. Куля злетить у небо...

— Де ти візьмеш... цей... водень?

— Дядько Василь обіцяв...

— Василь Григорович? Цей може... серйозна людина. То більше не варто бавитись з іграшками... Коли вже клеїти... ну, майструвати кулю, то таку, щоб і покатати змогла. Коли сам побоїшся, то я полечу, не задумуючись... Я, знаєш, який?

Іван Коструб дивився на нього, сміхотливо мружачи очі.
— Ні, ти не думай... Я не хвалько... От чесне і пречесне, не побоюся, піднімусь під самі хмари. Цікаво ж...

Не відаючи того, Жора Палівець посіяв у Івановій душі фантастичну ідею, захопив його, примусив думати, конструювати, майструвати, творити, вигадувати, одним словом, повторити вже давно вигадане, створене, вірніше, не лише віджиле, а й забуте людством.

Ідучи до дідуса в гості, Іван Коструб нетерпляче чекав зустрічі з Жорою Палівцем. Сподівався на побачення з ним, а зустрів загадкову дівчинку, а руду Жорину чуприну лише угледів за парканом. Був переконаний, що той ховається у сусідньому дворі.

— Жора! — знову покликав.

У відповідь дивна мовчанка.

— Палівець! — уже вкотре кликав Іван.

Не скоро на сусідському дворі щось завовтузилося, почувся хрипкий голос старої Палівчихи.

— Ягоре, халамиднику, чи не чуєш — тебе кличуть!

Але й опісля того Жора Палівець не відгукнувся на поклик товариша.

З хати вийшла Ламаза, вона й не вона, бо вирядилася у білосніжну блузку та збірчасту спідничку на перехрещених шлейках, у червоних черевичках. У чорних, як ніч, косах — червона стрічка.

— Ваню, я тебе буду частувати... Чурчхелу любиш?

Іван не встиг відповісти. На вулиці захурчав мотор. Так хурчав лише дідусів мотоцикл.

— Григол Прокопичі, — радо зблиснула оченятами Ламаза.

Не змовляючись, кинулися до воріт.

10

Григорій Прокопович по-молодецькому мчав вулицею так швидко, що хвіст пилюки звихрювався далеко за колесом потужного «Іжа».

Ще здалеку дідусь упізнав онука і, тамуючи радість, усміхнувся до нього, а Іван і собі випромінював назустріч дідові сміхотливе щастя та неприховану любов.

Мотоцикл так мчав, що, здавалось, промине двір, відірветься од землі та полетить з космічною швидкістю в туманність якої-небудь Андромеди. Пригадалась Іванові дідова розповідь про те, як той уперше осідлав трофейну

тарадайки під час війни десь там аж на землі фашистської Німеччини. Взявся солдат за кермо мотоцикла, хоч умів їздити лише на велосипеді. Розпитав у знаючих, як включається, завів мотор, вирішив, що під час їзди зміркує, як поводитися з тією машиною. Стрибнув у сідло, увімкнув швидкість та й помчав, незугарний ні притишити, ні зупинити мотоцикла. На скаженій швидкості курів дорогою, кричав на всю горлянку, попереджаючи зівак, вискочив за містечко, мало не вривався в автоколонну, звернув на просторий вигін, покружляв, вихопився на дорогу і летів, поки не кінчилося в бензобаку пальне. Опісля тієї пригоди довгенько не сідав Грицько Прокопович на мотоцикла; але згодом довелося. В колгоспі,— та ще степовому,— бригадирові без мотоцикла не обійтись, тож мусив освоювати техніку.

Не кваплячись, дідусь опустив з педалі ногу, стрибнув на землю. Середній на зріст, досить-таки опасистий, широкоплечий і крутоший, на округлому смаглявому підборідді зодотилась борідка, яка, видно, видавалась би таки золотую, коли б стенова пилюка її не припудрила. Брови, мов два волохатих м'ячики, смішно так стовбурчились на надбрів'ї, а сміхотливо примружені очі лукавились грайливо — не до сердитого й суворого десятка належав Іванів дід.

— Ну, ну, хлопче, згадав діда, не забувся?

— Як-то можна? — поважно відповів на те незвичайне вітання онук.— Хіба у мене дідів десяток? Усього два, та й ті...

— Поганенькі? — затріпотіли м'ячки над крутим надбрів'ям.

— Хто таке каже? Як про мене, то найкращі...

— У всьому світі? — злетіли на самий лоб припудрені пилюкою м'ячки.

— У всесвіті! — вигукнув Іван.

Дід Грицько картинно взявся в боки, сміхотливо зиркнув на Ламазу.

— Глянь на нього! Всього рік, як не був у діда, а вже навчився отак лестити. Хто це тебе навчив, парубче?

Іван ледь стримався, щоб не пирснути сміхом, щоб не кинутись у дідові обійми, лише присутність Ламази його стримувала та змушувала шукати гостре слово. Ламаза тим часом, запитально округлюючи оченята, зиркала то на діда, то на онука, видно, не могла збагнути і їхньої розмови, і їхніх взаємин.

Дід Грицько суворо вимагав:

— Ану ж бо, повернися туди-сюди, онученьку, гляну на тебе ще збоку, а чи підріс хоч трохи, чи зміцнів та сил набрався? Що порозумнішав, то вже бачу, а тільки щоб ти мені лестив ув очі...

Іван слухняно крутився перед дідом.

— Що ж, приглядайтесь...

— Та вже бачу — і зміцнів, і вгору вигнався. Через рік-другий — допризивник. Солдата свого матимемо.

Якось незграбно широкою долонею виймав за чуприну онука, провів так, як на сторонній погляд, грубувато по голові, в одну мить обмацав онука, притягнув до себе, ще раз звихрив йому чорне, аж смоляннeste, волосся, констаував:

— Жилавий... Витягуєшся...

Неквапом рушив до двору. Іван запитав для годиться:

— «Іжака» у двір?

— Хай стоїть...

Ламаза так і стрепенулась, її все цікавило:

— «Іжак»? Що таке «іжак»?

— Мотоцикл... — пояснив Іван.

Крізь щілину в паркані за дідовим подвір'ям пильнували немигаючі жовті оченята, схожі на очі бенгальського тигра. Гострі вуха, подібні до вух чутливої рисі, ловили кожне слово, мовлене на сусідньому дворі. Все бачив і все чув малий Палівець, а об'явитись не хотів, ніби поворогував з людьми, які нічого поганого йому не зробили.

Дідусь спинився біля пакунків, обшитих у смугасте.

— Що це в тебе? Може, новий «іжак» дідові?

— «Іжак», але... який?

Дід Грицько кумедно скинув на лоба брови:

— Самокат?

— Самоліт...

Ламаза не відступала ні на крок, зазірала немигаючим зором у їхні очі, хотілося їй зрозуміти, про що йшлося. Як і всі дівчатка світу, була до всього цікава, не могла стриматись, щоб не канючити:

— Григол Прокопичі! Ваню! Що таке самоліт? Літак? Еге ж?..

Грицько Прокопович зловив гостру кіску з червоною стьожкою, скуйовдив Ламазину голівку:

— Секрет! Іванова таємниця... Не уповноважений розголошувати...

Оченята в Ламази зблиснули так гостро, так палахкотуче.

— Жартуєте... А я знаю... Іграшковий літак... он що!

— От же проноза! — зайшовся тихим смішком дід.— Від такої нічого не приховаєш...

На сусідському подвір'ї сміх та гомін, а Жорі все те мов ножем по серцю. Так хотілося бути в тому гурті й собі сміятися та веселитися разом з сусідами, а йому ніби якась зловорожа сила заступила дорогу. Скимліло біля серця, душило гнівом, вихлюпувало кривду на людей, а чому, з якої причини, і сам того не знав.

11

Так і не розв'язував своїх речей Іван Коструб. Затягли їх з дідом до сіней, не знайшлося часу на розбори. Дідусь іншим непокоївся — не зголоднів онук за дорогою?

— Стрибайте в коляску,— звелів Іванові та Ламазі,— в чайхану повезу, тітка Марта вареників досі наварила, а тулеників натулила...

— Ой, вах! Що таке туленики? — стрепенулась Ламаза.

У селі було немало таких хат, в яких нікому, а чи ніколи було палити в печах, варити вареники. То й побудували «чайхану» поряд з крамницею. Ще торік на тому місці діти піском пересипалися, а зараз новенька споруда красувалася, з фарбованої шалівки та скла воздвигли кооператори сільську «Чайну».

Подали на стіл за дідовим велінням такий борщ, що встроми у нього ложку, стоятиме, хліб білий, як сніг. Ламаза його назвала «пурі».

— Дзьобайте, пташата,— пригощав дід Грицько,— їжте купований, поки свого наваримо.

Варенички ще, видно, не закипіли, але смажену картоплю подали, а до неї мариновані опеньочки. Їж, хто голодний, смакуй, коли до вподоби.

Дідусь припрошував, а Іван з Ламазою взялись за ложки неохоче, крадькома зиркали одне на одного. Ламаза, точнісінько так, як і всі дівчатка на світі, соромилася хлопця, а Іван теж не міг перебороти бентеги,— все ніяк не міг збагнути, де взялося тут це дівча?

Несміливо, ніби крадучись, почали їсти, тихенько, як мишка, шовпала Ламаза, а Іван мало не вткнувся носом у тарілку.

— Ось же не соромтесь, дітки, їжте, що тітка стаганила, я ж кулінарних наук не проходила, вже що вмю, те і пію, чого мати навчила, те і каністролю, мо' і не смачне, мо' і не до душі, а тільки ж люди їдять та ще й вихвалюють,

то хто його знає... Сьогодні вже що трапилось, а там, гляди, ще й дерунців насмажу, вони в мене ловкенько викруглюються. Забігайте, ти ж, Іваночку, вже не маленький та й свій же... бери дівчинку за ручку та до тітки, нагодую...

Тітка Марта світила очима, а тоді до діда Грицька:

— Таки діждались, Прокоповичу, випучок приїхав... Воно ж бач яке, рідна кров тягне, в Києві на що краса — була я колись на самодіяльності з хором, так уже нагледілась,— а хлопчика й тягне... до дідуся, на село тягне, еге ж, Іваночку?

Іваночко саме запхав рота вареничком, таким смачним, маслянистим, то нічого на те не відповів тітці Марті.

— Тягне, тягне, по собі знаю, де б не бувала, а звикнути не можу, на село мене тягне, до плавнів, до річки, в степ наш...

Підкріпившись, знову обліпили мотоцикл. Дідові Грицькові в поле потрібно було, у бригаді були справи, а Іван та Ламаза мали справу до всього на світі. Коли порівняли з двором Палівців, Іванові знову привиділись у щілині між дошками паркану насторожені очі та кущик рудого волосся.

— Може, Жору запросимо, дідуся? — озвався Іван.

— Жору? — перепитав механічно дідусь та й приглушив мотор.— Клич.

Надаремно кликав Іван товариша.

— Ягорко! — покликав дідусь і собі.— Біжи сюди, Ягоре.

Той і не показувався, і не обзивався. Виходить, привиділись Іванові його жовті гарячі оченята.

— Якраз такий сидітиме дома...— здогадувався Іван.

— Та так що й сидить,— сміхотливо мовив дід.— Сидить у хаті, мов шкідливий кіт.

Іван у те не міг повірити. Щоб такий, як Жора, та боявся показати з двору носа?

— Нашкодило сопливе, а тепер і само перелякалося. Поки браточки стояли насторожі, то на голові ходило, а тепер — зась.

— А де ж старші? — поцікавивсь Іван.

— І тим урвалося,— сказав дід.— Старшого в армію покликали, а Кирила старий Палівець узяв до отари, в степу десь гуляють...

Вискочили за село, і перед ними розкрилась така неймовірна краса, розгорнувся такий простір, простяглася така далина, що аж дух захопило, очей одвести неможливо від руто-зелених пшениць, розкішного соняшникового латаття,

далеких та ближніх заплав, які ще й удень парували по-ранковому, висівали сіро-голубий туманець, крізь який ледь-ледь просвічувалось сизе плесо широкого лиману.

— Краса! — мимоволі вигукнув Іван.

— Краса? — зачудовано округлила оченята Ламаза і довго шукала чогось на обрії. Зітхнула скрушно:

— Коли б ще гори...

Додому повернулись вже тоді, коли сонце лягло за обрій. Дідусь відразу ж про вечерю затурбувався, а вони в один голос:

— Яка ще вечеря після таких вареників?

Дідусь з категоричною мудрістю заговорив:

— Мудрі люди кажуть: сьогодні з'їж хоч і вола, а завтра їсти хочеться.

Дістав з холодильника глечик молока, горнятко сметани та ще й зелених огірочків приніс із грядки, сала накривив, часничку додав — хай вам смакує, дорогі діти.

Ламаза встигла освоїтися з Іваном, він теж звик до її гострих блискучих оченят, йому вже здавалось, що знає цю дівчинку все життя.

І все ж йому прагнулось зустрітись із Жорою Палівцем — у них були з ним спільні справи.

12

З найменшим Палівцем трапилося те, що рано чи пізно чекає всіх боягузів. Поки відчував за спиною надійний захист, поки безкарно миналась йому будь-яка зухвала витівка, поки розбігались, забачивши його ще здалеку, менші, а школярі обходили і в класі, і в коридорах стороною, почувався хлопець так, як відчувається лев у джунглях. Поведе грізним оком — усе тремтить, ворухне пальцем — усе розбігається.

Та всьому надходить кінець. Навіть лев, коли в нього випадають зуби і відмовляються слугувати пазурі, облишає пампу, заповзає у найгустіші кущі і лякливо реагує на кожний підозрілий шелест. Жора не встиг зістарітись. Жора ще тільки набирався сили і зненацька втратив дуту славу — пішли брати з дому, і він лишився на міліні.

Хорообрість облишила його уже в той день, коли батько наказав середульшому братові переп'яти через плече торбину, взяти до рук батіг та йти у широкий степ, туди, де чабани гуляють всеньке літо, звідкіля повертаються тільки тоді, коли іній забіліє на дахах будинків. Спочатку Жора з неприхованою зловтіхою дивився вслід понурому брато-

ві, ще не знаючи про власне падіння. Та чим далі відходив брат і розчинялася у степовій імлі його постать, тим неспокійніше ставало у Жори на серці. Його істоту безпричинно огорнула незбагненна тривога, у холодіючу душу заповзало щось незнайоме та бридке.

Збагнув, що то було, лише тоді, коли несподівано здибався на стежці з однокласником. Помітив його ще здалеку і чомусь мимоволі притишив крок. Може, що той, визивно розставивши ноги, зухвало зиркав з-під насуплених брів?

Жора не в жарт стривожився. Його налякав рішучий погляд однокласника, йому незвично було бачити когось, хто раніше гнувся перед ним у дугу, в позі зухвало незалежній і явно агресивній.

Відчув безпомилково — його владарюванню прийшов край. Жора не зважився на зустріч з однокласником, прикинувся, ніби мав якийсь інтерес у плавнях, пірнув у бічну вуличку.

Та ледь витопав на ближню толоку, як знову потрапив у халепу. Тут випасав телят сусідський Гасько, той самий, якому Жора любив при нагоді давати прочухана.

Цибатий Гасько, забачивши Жору, повільно відступав до свого городу. Це був цілком виправданий крок, бо знав з досвіду, що з Палівцем краще не зустрічатися на вузькій стежці.

Ще вчора розбишакуватий Палівець засвистів би йому вслід, заплескав би долонями об стегна. Але сьогодні подумалося малому забіяці, що Гасько не втікає з поля бою, а поспішає кликати старшого брата, семикласника.

Не свиснув по-розбишацькому Жора пастушкові вслід, не заплескав долонями, а повернув убік і попід городами потягнув до власної садиби.

В усі наступні дні його зовсім не тягло на сільську вулицю. А тут іще неждано-негадано об'явилося небачене «диво». Вперше побачивши на сусідському городі Ламазу, Жора не повірив власним очам, подумав, що то йому просто привиділося.

Тепер ледь продирав очі, а його вже кликала чарівна мелодія, гучна та багатоголоса, ваблива та клична. Жора не йшов, а летів на неї, мов метелик на яскраве світло. Його вабила і чарувала не стільки музика, як те білосніжне «диво», що вихитувалось, виколисувалось у сусідському садку, ритмічно викидаючи вправо-вліво руки, гордо несучи маленьку голову, розкидаючи в такт музиці чорні коси, перетяті червоними кісничками.

Ламаза Батонія і не підозривала, що її щоденні вправи, до яких вона вже давно звикла, видавалися зразком щонайвищого мистецтва для хлопчини, який невідривно спостерігав за ними зі своєї криївки. Невдовзі він звик до того, з нетерпінням чекав кожної репетиції, і в той час вже ніяка сила не вигнала б його з дому. Тепер йому здавалося, що не страх тримав його біля хати, а невидане мистецтво незнайомої дівчинки. Насолоджувався танцями, музикою, блиском великих очей Ламази і вважав, що те належить саме йому і більше нікому.

Мов сніг на голову, ніби з неба впав Іван Коструб, почаклунському зупинив музику і дивовижні танці таємничої феї, яка враз стала звичайною дівчинкою. Аж позеленіло в очах у Жори, а серце запалало гнівом, мимоволі стиснулись кулаки, і Жора мало не став тим, ким був якийсь тиждень тому.

Розсердився Жора Палівець на Івана Коструба, тому і не відгукувався на його поклики.

13

Іван оглядав пакунки, посмикував за шворки, якими вони були облутані.

— Вано, ти прибув назовсім? — допитувалася Ламаза.

— Чому назовсім? — дивувався Іван.

— У тебе так багато речей. Коли їдуть з речами...

— Це не речі, — зважив за належне пояснити Коструб.

Ламаза округлила оченята, і вони стали такі великі, що Іван аж зрадів, що так її здивував.

— То що ж це? Таємниця?

Вона заглядала йому в саму душу, в очах світилося стільки непідробної цікавості, що хлопець геть розтанув і вже не міг тримати при собі таємниці.

— Це — літальний апарат.

Помітивши на обличчі дівчинки здивування, вирішив інтригувати її й далі.

— Власної конструкції, — додав ніби між іншим.

Ламаза швидко-швидко заморгала густими чорними війми, в очах поселилася ще більша цікавість, видно, не могла збагнути того, що повідав їй юний конструктор.

— Що це? Іграшка? Така велика?

— Аеростат, — великодушно пояснив Іван. — Апарат з серії літаючих, легших за повітря.

Ламаза знала, що існують літальні апарати, вона їх не

лише бачила, вона прибула з Тбілісі літаком, знала, що є вертольоти, а тим більше космічні ракети. Про аеростати ніби теж щось чула, але що саме? Ця техніка пережила себе ще до того, коли Ламаза прийшла в світ. Та вона не виказала своєї необізнаності, почала гарячково пригадувати і таки ж пригадала — в кіно якось бачила літальні апарати, які висіли у московському небі у грізні дні війни...

— А-а, це — дирижабль! — вигукнула.

Іван не став її розчаровувати. Взявсь пояснювати.

— Дирижабль теж належить до апаратів, легших за повітря, але то керована машина. Аеростат — апарат не керований, він пливе, куди вітер гонить, і може залетіти дуже далеко, якщо його не посадити на землю.

— Ой, як цікаво! — заплескала у долоньки та застрибала Ламаза.— Розкажи мені, Ваню, будь ласка, про аеростат.

Іван охоче почав розповідати, наче він був на занятті технічного гуртка в Палаці піонерів. Спершу розповів про аеростат, найперший з літальних апаратів, які були вигадані вже давненько, бо не великої премудрості вимагалося від конструктора. Досить було склеїти велику кулю, наповнити її воднем чи гелієм, а то й просто гарячим повітрям, і куля, ставши легшою за повітря, злітала в небо. Розповів про братів Монгольф'єрів, відчайдухів, які першими в світі зважилися злетіти в небо.

— Аеростат — то лише початок. Можна сказати, примітив. Статостат — це вже диво. Діаметр цієї кулі сягає не менш як шістдесят метрів, наповнюється вона чистим гелієм, тож і виривається у верхні шари повітряного простору з неймовірною швидкістю, сягає дуже високих сфер. Уперше в 1931 році бельгійський учений Отто Пікар ризикнув злетіти в стратосферу і піднявся на 15 780 метрів. Через рік він злетів ще вище. В змагання за висоту включилися радянські аеронавти. В 1933 році на стратостаті «СССР-1» Прокоф'єв, Годунов та Бірнбаум сягнули 19-кілометрової висоти. Ще через рік на стратостаті «ОАХ-1» стратонавти Усичкін, Федосеєнко та Власенко піднялися на 22 кілометри...

Ламаза зачудовано слухала.

— І розбилися. Не витримав апарат, вибухнув, і вони...

Ламаза мружилася, перелякано заморгала.

— І... на смерть.

— Жахливо! — прошепотіла дівчинка.— Краще вже на звичайному літаку... І добре, що зараз немає стратостатів,

— Загибель аеронавтів у 1934 році не зупинила сміливих, опісля ще не раз шугали в стратосферу і радянські, й американські та бельгійські стратонавти. В 1962 році наші повітроплавці Андреев та Долгов на апараті «Волга» подолали 25 з половиною кілометрів, з тієї висоти викинулись і на парашутах приземлилися. Хіба не з цього починалося освоєння космосу?

Ламаза не заперечувала. З чогось та мусило воно починатись, відразу злетіти у космос було неможливо, всяка складна справа опановується поступово. Але то пройдений етап. І добре, що техніка сягнула нового рівня, що люди сягнули фантастичних висот. Тож Ламаза вважала, що у космічний вік не варто повертатись до найвідсталішої літальної апаратури, до якогось аеростата, примітивної кулі, наповненої гарячим повітрям.

Іван слухав її роздуми терпляче, лише мружив очі, ховав їх, бо не хотів образити дівчинку, викривши її цілковите нерозуміння питань дуже важливої проблеми повітроплавства. Тільки коли Ламаза виговорила, опісля тривалої паузи, яка могла означати, з одного боку, повне ігнорування висловлених співрозмовницею думок, а з другого боку і, навпаки, увагу до глибокодумних зауважень, Іван підсумував:

— Літальні апарати є різні, але навіть найскладніші з них з часом виходять з ужитку. Конструктори весь час шукають нових форм літальних машин, нових об'ємів, нових потужностей. Правда, такий апарат, як аеростат, майже забутий, але ж це несправедливо. До дирижаблів уже повертаються. Вони скоро стануть незамінними повітряними автобусами. Замість того, щоб труситися дорогою, чи не краще пропливти на невеликій висоті туди, куди тобі треба? Аеростат теж може прислужитися людям, треба тільки пошукати...

Ламаза була дівчинкою мислячою, вона охоче погодилась із слухними думками:

— Ти, Ваню, відкрив нове?

— Мені здається, що мій літальний апарат зможе піднятися у повітря.

Ламаза захоплено сплеснула в долоньки:

— Ой, як здорово! І ти не побоїшся злетіти?

Іван понурився, уже пожалкував, що похвалився зайвим.

— Не знаю,— відповів без ентузіазму.— Для того, щоб він полетів, багато треба...

Ламаза забула і про аеростат, і про Івана, кинула загадкове:

— Вони!

І за мить опинилася на вулиці.

14

До двору підїхала знайома автомашина, закуталась у хмару пилюки, яка гналася за нею. І таки ж наздогнала. Відчинились дверцята, і з куряви вийшла незнайома жінка.

Ламаза, розкриливши платтячко, птахом летіла до незнайомки, дзвінко викрикуючи:

— Деда, деда, деда, моя деда!

Іван подумав, що зараз покажеться і дідусь, але замість діда з машини вистрибнув молодий,— ну геть тобі юнак,— дядько в картузі з таким козирком, якого ніде в світі, окрім Грузії, не побачиш.

Широко усміхаючись, він дивився на те, як млинком крутились Ламаза і молода жінка.

— Ваша! Ваша! — басовито проказав чоловік і почав плескати в долоні, ніби заохочував до танцю.

Ламаза спритно вислизнула з обіймів жінки і кинулась до чоловіка:

— Мама! Мама, мама, мій мама!

Іван зачудовано крутив головою. Тільки тепер, коли розвіялась пилюка, він розгледів молоду жінку і прийшов до висновку, що вона цілком могла бути Ламазиною мамою. Але жінку Ламаза чомусь назвала «дідом», зате чоловіка, який міг бути їй дядьком чи навіть татусем, навпаки, називала «мамою».

Тепер жінка плескала в долоні та приказувала в такт плескам «ваша-ваша», а Ламаза крутилася млинком з незнайомцем і так завихрилися, що з голови чоловіка злетів картуз і покотився під тин, зник у бур'яні. Чорний, як воронове крило, і довгий чуб розметався, переплутався з такими ж чорними кісками Ламази.

Іван спиною підпер ворота, а дядько Василь завів у двір машину, вимкнув мотор.

Ламаза підвела до Івана батьків.

— Познайомтесь. Це Ваню, він приїхав із Києва... Ви тільки уявіть собі, що він привіз...

Ламазині батьки, схоже, не стільки зацікавилися тим, що ж привіз до дідового двору Іван Коструб, скільки їх полонив сам привілець.

Чорноока і дуже схожа на Ламазу жінка вигнула і без того серповидні брови, склала повні губи в дружню усмішку:

— Здрастуй, Ваню! Я дуже рада... Мене звуть Ніно. Тобі подобається таке ім'я?

Спантелечений Іван не встиг нічого відповісти, а його вже заповонив Ламазин татко:

— Хо-го! — загув він радо. — То ти — Ваню? А я — Арчил. Арчил Батонія, тобто тато оцього легковажного дівчиська, яке так рано і так швидко завойовує серця джигітів... Ніно! — гукнув до жінки. — У кого вдалася наша донька?

Заговорив по-грузинському, з його грудей виривалося стільки шиплячих звуків, що Іван і слова не міг розібрати, тільки кліпав очима, здогадуючись, що мовиться саме про нього. Йшлося й справді про них з Ламазою, бо дівчинка вдавано сердилась, гупала кулачками в широкі батькові плечі, вигукувала щось і собі й не могла погамувати веселого сміху.

— Це ми говорили про те, що в нашій доньки характер непостійний, вона легко знаходить собі друзів і ще легше в них розчаровується, — сказав дядько Арчил.

— Ваню не схожий на тих, у кому розчаровуються, — стала на бік Івана тітка Ніно. Та підтримка порадувала Івана, бо дядько Василь і свого докинув:

— Наш Іван теж не з тих, хто дотримується постійності...

Дядько Арчил, помітивши, що від тих слів Іван Коструб почервонів, і, щоб припинити неприємну розмову, загукав:

— Все! Познайомились! А тепер за грузинським звичаєм — дружне застілля! Ніно! Ламазо! Де наш шашлик? Де наші хачапурі? Вай, вай! Василе! Тягни мангал, шукай дрова, а ти, Ваню, принеси води з криниці, тягни в берег, зараз станеться те, що має статися, маємо закріпити наше знайомство і належно прийняти до гурту нового друга. Друг мого друга — мій друг! — такий закон.

15

Коли хто не знає, як смажиться справжній шашлик по-грузинському, коли хто не нюхав під чистим степовим небом на неозорих просторах тих пахоців, якими він запо-

лоняє все навколо, той уявити собі всього того не зможе і так на все життя й лишиться скривджений долею. Ні, ні, найбуйніша людська уява не здатна перевершити те величне в своїй простоті диво, яке вигадав у хтозна-які часи один з найвидатніших грузинських конструкторів, розгулюючи на привіллї поміж гірських бескидів. Він назвав його мангалом. А може, й не вигадував, як конструював, може, конфіскував той пристрій у не обачного завойовника, бо в давні часи різні зайти не раз поровили поневолити вільнолюбних і непокірних грузинів. Як би воно там не було, хто б не проявив своєї геніальності, конструюючи металеву підставку на чотирьох ніжках і з відкритим верхом, а головним було те, що кожний порядний грузин у наш час мусив мати у власному користуванні цю річ, бо інакше йому випало б смажити шашлик на звичайній сковороді. А хай буде відомо кожному, що навіть найневибагливіший представник цього гордого народу і не доторкнеться тоді до того смажива, не назве страву високим словом — шашлик.

Шашлик! Ай, шашлик! Це восьме а чи дев'яте диво світу! Смажений із звичайнісінької баранини, з того м'яса, яке можна тушкувати у горщику, варити в казані, смажити на сковороді, але хіба то буде хоч щось подібне до божественної страви? То буде звичайнісінька смаження, яку всяк собі їсть, як щонайзвичайнісіньке м'ясиво, навіть не підозрюючи, що то кухар так згайнував найдорогоцінніший продукт, ту саму баранину, з якої вмілі та мудрі люди на чудодійному мангалі витворюють шашлик по-грузинському.

Коли на тліючому вугіллі,— ні, ні, не на звичайному вугіллі— а з яблуневих цурпалків або вишневих, у крайньому випадку, смажиться шашлик, коли поступово набирає рожевувато-брунатного кольору, коли з нього падають на жар краплини жиру, щедро просочені найрізноманітнішими й щонайвідбірнішими спеціями, коли ті краплини спалахують, виділяючи в повітря незвичні й неповторні пахощі, тоді кожен, хто навіть ніколи не чув про існування на білому світі шашлика, остовпіє, замре та почне принохуватись до божественних пахощів і не скрикне, а дико вигукне на цілий світ: «Оце так шашлик!»

Той неймовірний аромат, в якому злилися воєдино найрізноманітніші пахтіння спецій, просто казив Жору Палівця.

Дід Грицько ще й у двір не вкотив свого пирхотливого драндулета, а вже гукав на цілий куток:

— Таж і розпахтілося! В степу, за десять кілометрів, біля самої Савур-балки почув пахощі та й пригнав на своєму сивогривому...

Шашлик прекрасний на всіх етапах свого творення: коли маринується в емальованому посуді, поступово втрачаючи природну рожевість; коли нанизується на шампур; коли смажиться на мангалі; коли повертається до тих жарин то одним, то другим боком. Та все ж найкраще виглядає вже тоді, коли кожна шампурина опиниться в чиїхось руках, коли нею захоплено розмахують збуджені володарі шампура, коли в рожеві, ледь присмажені дольки впиваються зуби, тоді шашлик виглядає просто неповторним, так і проситься в мистецтво, якщо не на художнє полотно, то хоч на фотознімок.

Ламазин батько, відклавши шампур, танцює навколо трапезуючого гурту, клацає «Зорким» та примовляє: «Увага, знімаю, зіпсував». Ламаза, розвеселившись, заплющує від щастя та насолоди очі, позує перед апаратом. А вкляклий за парканом Жора Палівець мимоволі ковтає слинку, йому здається, що й він трапезує, хоч смакує шашликом не він, а Іван Коструб, який уперше потрапив до такого веселого гурту.

Розправа у шашликом перетворюється на давно віджиле язичницьке дійство. Побіля димучого мангала повсідались не українські степовики та грузинські інтелігенти, а скидалося, що напівміфічні чаклуни, оточивши пригасаючий цецхлі¹, зривають з металевих списів пропахчені масні шматки, вмочують їх у густий тхемалі² та пожадливо їдять, не намагаючись навіть як слід розтерти зубами досить-таки тверде, не стільки просмажене, як просушене м'ясо.

Тим часом з далекого степу, з балок та долів підкрадався вечір. Небо нижчало, починало здаватися, що воно ось-ось і зовсім просяде, подібно до стелі у селянській хаті. У високості несміливо спалахували перші ліхтарики мигтючих зір. Але то тільки здавалося, що вечір настає нагло і скоро вступить у свої права, насправді він підкрадатиметься довго, ще буде час і шашлик доїсти, і зібрати масні шампури, і вугілля в мангалі встигне покритись синім гуманом та перетліти на білий попіл, ще досить лишиться часу на веселощі.

Першими, непомітно перемовившись, залишать гурт Ламаза зі своїм татусем. Невдовзі вони з'являться перед

¹ Цецхлі — вогонь.

² Тхемалі — соус.

людські очі майже невідомими. Ламаза взята у м'які білосніжні, чорноносенькі пуанти ¹, за її плечима тріпотять білі крильця, спадають донизу широкі невагомні рукави, а на голові пишається убір щонайсиправжнісінької грузинки. Дядько Арчил красувався у легкій чосі ², новісінькі цаги ³ затиснули у лещата його ноги, на грудях вилаштувалися в ряд білі газирі.

Ламазина мама непомітним рухом натисне на гудзичок радіоли, зашипить апарат, і враз над селом, над степом, до самого неба і до зір злетить музика. Гучні акорди картулі ⁴ в одну мить підіймуть дядька Арчила на носки легких цагі, витягнеться він у струночку, картинно викине в боки довгі руки, стріпне розкішним чорним, як найчорніша степова ніч, чубом, зблисне веселим оком, оголить два ряди добірних, схожих на разки перлин, зубів і закружляє навколо гурту легко й заклично. Виступить на середину кола Ламаза, схилить набік голівку, підійме перед себе напівзігнуті ручки, і оживе грузинський танок, урочисто величний і прекрасний, такий експресивний, що мимоволі пожалкуєш, що й сам не народився у чарівному гірському краю.

Непомітно навідалась до хати і тітка Ніно, з'явилась уже виряджена у яскраве вбрання, рішуче й собі ступила в коло та так велично й природно поплавла поряд з дочкою, змагалася з чоловіком, граціозно виступаючи перед його високими стрибками та піруетами.

У саду діда Грицька творилося невидане диво. Дядько Василь запалив побіля копанки вогнище, воно грайливо хитало полум'ям в усі боки, а в його казковому палахкотінні азартно крутились невтомні танцюристи. Розкривши рота, сидів на пеньочку Іван Коструб і чудувався: сниться це все йому а чи воно є насправді?

Жора Палівець, причаївшись на горищі, мовчазно ковтав сльози і проклинав той час, коли почав усього і всіх боючись.

Радіола була невтомна, картулі перейшло в лекурі ⁵, малюнок танку різко змінився, а краса і чари лишилися незмінними. Іванів дід, схилившись на кривобокий столик під навісом з густого винограду, примруженими очима стежив за казковим дійством, а думав про свої хліборобські

¹ Пуанти — взуття балерини.

² Чоха — чоловічий одяг.

³ Цаги — чоботи.

⁴ Картулі — танок.

⁵ Лекурі — стрімкий танок.

справи. Дядько Василь, нагодувавши вогнище хмизом, підсів до племінника.

— То як справа з твоїм аеростатом? — запитав несподівано.

Іван враз ожив, забув про танці.

— Привіз...

— Молодець...

Василь Григорович похвалив та й знову задивився на танцюристів. Юний конструктор, безумовно, чекав не лише похвали, він хотів би знати, а чи дядько дотримає свого слова? Чекав, може ж, таки озветься, порадує добрим словом. Дядько мовчав. Схоже, що забув про свою обіцянку.

Не дочекався Іван від нього в той вечір жаданого слова, так і заснув, стривожений та розчарований. І вже тільки ранком, сідаючи в машину, ніби між іншим, не дивлячись на рідича, дядько мовив:

— За мною теж діло не стане.

Мало не підстрибнув від радощів Іван. Але стримався і дещо недбало, не глянувши на дядька, кинув:

— Гаразд.

16

Василь Григорович, головний технолог заводу, був у Іванових очах людиною особливою, відмінною від усіх. Якщо всі інші, з ким у повсякденному житті стикався хлопець, були йому зрозумілі, підходили під якийсь середній стандарт, то це аж ніскілочки не стосувалося дядька Василя.

З пошаною і водночас з глибоко прихованою незрозумілою тривогою стежив за ним при кожній зустрічі Іван. Дядько Василь час від часу, мов той вулкан, вибухав так несподівано, дивував і разом з тим захоплював такими поворотами своїх думок, що Іван тільки широко розкривав очі та, не мигаючи, дивився на нього.

Скільки й пам'ятає Іван, дядько Василь усе однаковий. І тоді, коли закінчував школу, і коли ходив у студентах, уже був, на Іванів погляд, цілком сформованою і дорослою людиною. Могутній фізично, показний зовнішньо — чубатий, остроокий, підкреслено неприступний. Тож нічого дивного, що призначили такого технологом на новозбудованому заводі.

Коли Іван був меншим, а дядько Василь не таким відповідальним, коли вони в літній час доривались до свободи, то все щось вигадували, над чимось мудрували. Дорослий

дядько малолітнього племінника вважав за рівню, виховував його на власному прикладі.

У поле ходили, разом з усіма із шкідниками боролись, хліб збирали. Дні спливали непомітно і швидко, нагло підкрадалась осінь, час їх зводив до гурту, час і розлучав. Іванове життя повертало на завчену стежку — з дому до школи, зі школи — додому.

З якогось літа дядь Вась помітно віддалився від небожа, лише у вихідні, та й то не часто, вони зустрічались — завод цілком і повністю заволодів Василем Григоровичем. Але й у ті вихідні, що їм дарувала доля, вони ставали колишніми, купалися в озері, курними степовими дорогами їздили до моря, яке було неподалеку. Подовгу викупувались, ніжились у морській стихії, гоїдалися на хвилях, але пам'ятали, що вдома на них чекає якась цікава справа.

У той час дядько Василь конструював машину на сонячних батареях. Степове сонце надзвичайно щедре на тепло та непомітні для ока інфрачервоні та всілякі інші промені. Отож молодий технолог припасував на хаті невиданий на селі пристрій.

Чергове дядькове захоплення почалося з того, що десь у науковій пресі промайнуло коротеньке повідомлення про те, що один молодий учений сконструював прилад на сонячних батареях і нібито уже наловчився а чи тільки збирається розщеплювати повітря та воду, добуваючи з них кісьень, водень та інші складові компоненти.

Припасував Василь Григорович одну до одної якісь дивовижно прості, але однаково загадкові, з Іванового погляду, металеві, пластмасові та скляні деталі, ліпив їх до купи і чи то самого себе, чи небожа переконавав:

— Примусимо, Іване, сонячну енергію працювати. В сонця енергії вистачить.

Іван дивувався:

— Послухай, Вась,— він з дядьком був на «ти» з самого малечку,— ти не обманюєш? Гадаєш і справді «воно» діятиме?

Не міг збагнути, що саме вимудровує дядько, скидалося «воно» на іграшкові млинки, подібні до тих, які вони знічев'я майстрували.

— Чи діятиме? — перепитував дядько.— Не те слово, Іванку. Вона в мене творитиме дива.

— Які саме?

— Які? — задумувався Василь.— Ну, ось хоч би й водень. Хімічний елемент сьомої групи Періодичної системи Менделєєва. Яка його формула?

— H_2O ,— не задумався Іван.

— Це вода!

Іван густо почервонів, поправивсь:

— Правильно. Гідрогеніум. Оксигеніум — то кисень.

— Орієнтуєшся,— похвалив дядько.— А які властивості має водень?

— Ну, не має кольору і не пахне, легко сполучається з багатьма елементами...

— Так просто і сполучається?

— Коли нагрівати... Особливо любить сполучатися з киснем, і тоді утворюється вода... Його дуже багато в космосі...

— Чому він туди рветься?

— Бо дуже легкий. Такий легкий, що ого! Тільки гелій і легший за нього.

— Отже, водень може бути використаний?

— Може бути використаний.

— Практично?..

— Ну, коли...— Іван зашарівся, як кожний школяр, шукав відповідь, шарив поглядом по землі і не знаходив її.

— В аеронавтиці зокрема...— підказав дядько.

— Ну, так же,— зрадів Іван,— можна надути ним повітряну кулю, і вона злетить у небо. Але зараз не надувають...

— А ти надуй. Створи таку кулю, сконструюй невиданий аеростат, я тобі водню вихімічу, наповниш свій літальний апарат і — в небо! Ще й мене покатаєш...

— Еге...

— Тоді і скажеш «еге».

Розмова глибоко запала в свідомість Іванові. Дядько конструював у вільний час свою невидану машину, а не-біж подумки творив, хоч і давно забутий, але для нього цілком сучасний літальний апарат. І що більше думав, то більше та повітряна куля набирала реальних форм.

Повернувшись до Києва, Іван невдовзі з'явився у секції юних конструкторів при Палаці піонерів і запитав керівника, чи може сподіватися на допомогу.

У керівника не здригнувся на лиці жоден м'яз, тільки очі потеплішали, ніби зогрілися зсереди. Іван безпомилково прочитав у них і легку іронію, і зверхнє заохочення — грайсь, мовляв, хлопче, конструюй, хоч з того нічого й не вийде, тільки час змарнуєш. Але те не розчарувало, а тим більше не образило Івана — в його уяві вже існував диво-аеростат, зовсім не подібний до тих, які до цього злітали в небо.

Юні конструктори паяли і клеїли, натхненно творили маленькі планери, літачки найрізноманітніших серій та марок. А Іван почав трудитися над звичайнісіньким аеростатом. В піонерському палаці, вдома та навіть у школі юний конструктор щоденно плекав лише йому зрозумілі схеми. Різні пластики, клей, нитки та шматки прогумованої матерії чи звичайного промасленого паперу у спритних і невтомних руках упертого винахідника перетворювались на щось схоже на майбутню кулю. Коли ту рукавицю Іван надував, то очам являлась таки ж справжня куля. Вона прискорювала биття Іванового серця.

Творчі муки юного конструктора зрештою увінчались успіхом. У кімнаті, де трудилися такі ж, як і він, хлоп'ята, в'явився дуже симпатичний, просто-таки майстерно виготовлений аеростат, той самий, що в час весняної демонстрації авіамоделей за містом легко злетів у небо і приніс Іванові першу, хоч і не найвищу, похвалу прискіпливого журі.

І мало хто знав, що вдома, у своїй кімнаті, юний конструктор протягом зими та весни вимучив точнісінько такий самий, але не іграшковий, а справжній аеростат, готовий до того, щоб стрімко злетіти в небо.

17

Наступного ранку Ламаза заспала. Коли протерла оченята і глянула у вікно, то очам своїм не повірила — там народилося диво. На синьому, просто-таки васильковому небі рукою найвправнішого художника вимальовувалась абрикосова гілка, на якій золотились округлі червонобокі плоди.

Забувши про те, що насамперед слід умитися та причесатися, Ламаза квапливо надягла сонячного кольору халатик, оздоблений великими півоніями, і вибігла з хати.

Привітним усміхом її зустріло сонце. Воно вже ген підбилося вгору, але ще не розпеклося до білого, червонилось та промінилося весело. Дівчинка дружньо йому всміхнулася, зиркнула на абрикос, що стояв перед вікнами, і розчарувалась — ніякого дива за ніч не трапилось. Абрикос яким був учора, таким і лишився — зеленолистим і зеленоплодим, то сонячне проміння тільки позолотило та почерв'ячило боки ще недозрілих плодів.

Оглянувшись навкруги і не помітивши чогось цікавого, Ламаза побігла стежкою в берег до зарослої лепехою ко-

панки — встигла вподобати її спокійну рудувату воду, що так м'яко хлюпотіла в долоньках і так ніжно остуджувала розпашіле обличчя.

Мимоволі спинилась. Побіля конанки, в тіні від альтанки, заплетеної молодим виноградом, на нещодавно скошеної галявці порався біля своїх паукків Іван Коструб. Великими ножицями, якими степовики стрижуть овець, розрізав нитки, вивільняв свої скарби із таємничих чохлаів. Йому допомагав такий рудий та кучматий хлопчина, подібних до якого Ламаза ніколи не бачила в житті.

То був Жора Палівець.

Його таки ж здибав Іван ранком у садку побіля паркану. Осідлавши верхи черешневу розкарячину, малий Палівець видивлявся у листі випадково не зірваних ягід.

— Привіт, Жоро! — привітався Іван.— А я тебе кличу-кличу...

Жора, хоч і зніяковів, але вдав, що не чує, мовчки застиг на дереві.

— Ти мені дуже потрібний, Жоро,— не знаючи, як розуміти ту мовчанку, наступав Іван.— Пам'ятаєш, я тобі говорив про аеростат?

Жора кліпнув рудими віями і ледь помітно хитнув головою.

— То я привіз. Але мені потрібна твоя допомога...

Жора нарешті зрозумів, що до нього говорять по-дружньому, що його закликають на поміч, і осмілів.

— Але ж... у мене ж... Я босий, зовсім-зовсім босий.

— То й що? — здивувався Іван.— Хіба тобі звикати?

— Але ж... незручно... негарно...

— От іще вигадав. Давай стрибай, ходи босий, почнемо аеростат розпаковувати.

Жора вагався. Йому й дуже хотілося не те що йти, бігти на допомогу сусідові, але не знав, де подіти босі ноги. Зимові черевики зовсім розпались, а літньої взувачки він не мав ніколи.

— Так коли б же... коли б не босий...

Іван ніяк не міг збагнути, до чого тут Жорині босі ноги, коли літо. Жора навіть собі боявся зізнатися, чому його та обставина так турбувала, він просто-напросто не хотів з'явитися босоніж перед тією диво-дівчинкою, яка витанцювувала в сусідському саду.

І все ж зважився, переліз через паркан і почав з цікавістю розглядати паукки. Ще не встиг чимось допомогти товаришеві, а тут, як стій та бач, на стежці з'явилась незнайомка.

Мало крізь землю не провалився хлопець, зиркнув на свої давно не миті, геть покраплені незаживаючими подряпинами ноги, постояв якусь мить остовпіло, а тоді враз чкурнув з сусідського городу, добіг до паркану і спритно, мов кіт, видряпався наверх, не роздумуючи, шугонув у зарості густої смородини.

Іван тільки тоді помітив ту панічну втечу, коли Жора вже осідлав паркан.

— Жоро! — покликав він. — Ти куди?

Еге, куди-куди, коли того вже й слід простив, коли й кущі вже перестали хитатись, а втікача безслідно поглинула сусідня садиба.

Тут до Івана приступила Ламаза.

— А-а,— протягнув дещо насмішкувато хлопець. — Ось і ми вибралися з постельки...

Ламаза не надала тим словам значення.

— Чому він утік? Чого він злякався?

— Тебе злякався,— засміявсь Іван, бо вже здогадався безпомилково, хто налякав сусіда. — Він у нас усіх дівчаток, як вогню, боїться.

— Дивак,— протягла досадливо Ламаза і почала зачудовано розглядати дивовижні речі, що потрапили в поле її зору. На галяві лежала розтягнута на траві рідка плетінка, схожа на риболовні сіті, з такими вічками, які були розраховані хіба що на акул.

— Ти рибалка, Вано? — запитала Ламаза.

Нічого не сказав у відповідь.

— Хочеш рибалити в морі?

— Не в морі, а в небі,— зважив за необхідне відповісти Іван.

Ламаза зламала бровенята:

— Знову жарти, а я запитую серйозно.

— Я серйозно й відповідаю.

— Для чого ця сітка?

— Це не сітка...

— Але ж вона виплетена з ниток?

— З капронових шворок...

— Хіба не однаково?

— Нитки — то що? Гудзики пришивати. А це — міць.

— Може, збираєшся птахів ловити?

— Кажу ж — ловитиму небо.

— Вано, не мороч голови...

Так перемовляючись, Іван тим часом випоров із смугастої матерчатої обгортки і зовсім щось фантастичне. Ламаза припинила розпити та суперечку, чекала,

Іван розкочував склеєну з білих та червоних смуг основу майбутнього аеростата.

— Ой, що це?

— Гусям ярмо,— пояснив дідовою примовкою Іван.— Не питай, а краще-но допоможи. Тягни ось за цю кичку.

Ламаза охоче взялася допомагати. Обома рученятами вчепилася за твердий пупірець, виклеєний широкоформатним пластирем, що стирчав збоку сплюснутої конструкції, а Іван неквапом розкочував та розгортав майбутню кулю.

— Це не рибальське начиння,— пояснював,— а звичайний літальний апарат. Наповнимо кулю воднем, вона підніметься вгору, а коли буде тиха погода, то й піднімемось у небо...

— Хто підніметься? — стріпнулося в Ламази серце.

— Я піднімусь...

— Не злякаєшся?

— Тхі-і...— зневажливо сопнув Іван.

— О, Ваню! Ти такий хоробрий!

— Коли не побоїшся, то й тебе покатаю,— великодушно обіцяв.

Вони собі розмовляли, хоч, правда, Іванові ця розмова була ні до чого. Коли б Ламаза не доскіпувалася, то він нізащо б не підтримував цієї пустопорожньої балаканини. Але ж мусив говорити, бо то була Ламаза, наївно-довірлива дівчинка, яка дивилася на світ широко розкритими очима, а в них світилася така цікавість, що не реагувати на неї було просто неможливо. Тож, хоч дещо й ліниво, Іван пояснював, як йому здавалось, найпримітивніші речі, такі, які мусили б знати навіть дошкільнята.

Вони й не здогадувались, що Жора Палівець, затамувавши подих, нагострив на ту розмову вуха і аж мінився з розпуки, що чує лише окремі слова, а збагнути, про що мовилося, ніяк не може.

Перекочував до хати, видряпався на горище і припав до слухового віконця. Звідти було видно сусідську садибу. Аж рота розкрив з подиву. І від захоплення. Безпричинна образа перекосила йому лице. Бач, яка правда на світі! Таки Іван Коструб, як і нахвалявся, сконструював аеростат, кликав його, Жору, у спільники. А тут така біда... Хоч би ж хоч які-небудь черевики... Хоч би сандалики... Плакати хотілося Жорі, проклинати весь світ, або... або шукати якусь взувачку.

Тим часом Іван розгортав на землі те, що мало стати невдовзі повітряною кулею. Йому невміло допомагала дівчинка, вона вигиналася, тягла вбік простирadlo, а руки не

слухалися, опадали, не під силу була їй та робота. І все ж перед Жориними очима почали розгортатись якісь дивні смуги: смуга біла, смуга червона, смуга біла, смуга червона. Жора приглядався до незрозумілих знаків на тих смугах: то були латинські літери, але, на свій сором, він їх не знав.

Ламаза теж відразу звернула увагу на ті латинські позначки, але не бачила всіх літер, то почала допитуватись у конструктора:

— Вано, що означають ці букочки?

— Назву аеростата.

— Ти знаєш латинську мову?

— Я знаю латинську азбуку.

— Що ці букви означають?

— Ну, як сказати... Хто як собі збагне, так воно й означатиме.

Допитливими оченятами дівчинка заглядала йому в саму душу.

— Це ніби в Тура Хейрдала? В нього — «Тігріс», а то ще «Кон-Тікі»... Космічні кораблі «Союз» та «Прогрес», правда ж, Вано?

Іван зверхньо посміхався, з повагою позирав на дівчину.

«Розумниця, — думав собі, — бач, яка здогадлива». Але не відповів на її запитання.

18

Коли деталі літального апарата розпластались на траві, Іван, дивлячись на них, надовго задумався. Ні, тут навіть з допомогою Ламази йому не справитись. Не зайвою була і дідусева допомога, коли б він тримався хати, прислужився б йому і Жора Палівець, але той безсоромно втік світ за очі і на поклик не відгукнувся.

Заклопотано озирнувся Іван навколо, зупинив погляд на долині, яка сонно мріла за парканом, і враз пожвавився. Поклавши підборіддя на перекладину, тримаючись за неї руками, стояв хлопчина. З-під виляного кашкетика вибивалося жорстке, просоліле від поту та озерної води давно не стрижене волосся, а гострі очі, мов два цвяшки, із цікавістю вп'ялися в смугасту тушу майбутнього аеростата.

— Санько! — радо покликав Іван Коструб.

Санько Криж був з тих хлопців, що не так відразу відгукуються на перший поклик. Він уже перейшов у сьомий

клас, але ще такого ніхто не спостеріг, щоб навіть звертання вчителя почув за першим разом. І двічі, і тричі треба було звернутися, щоб витягнути у Сашка відповідь. Тож і тепер, хоч і почув Іванів поклик, але й вухом не повів.

— Саньку, агов! — вдруге покликав Іван.

Цього разу Санько зреагував на поклик, але промовчав, лише вище задер голову, ніби почав розглядати табунець голубів, які прудко летіли в степ.

Іван чи й знав про цю Санькову звичку, бо не дуже з ним знався, але мусив кликати і втретє. На цей раз йому вже й Ламаза стала в поміч, тож дружно гукнули:

— Саньку!

До Крижа таки дійшло, що його кличуть, і він глухо відгукнувся:

— Го!

— Ходи-но сюди, Саньку,— вже не просив, а наказав Іван.

Санько не став маніжитись та опиратись, спритно перестрибнув у садок, підійшов до Івана та Ламази.

— А я думав, хто мене тут гукає? — здивувався.— Здоров, Ванько.

На Ламазу — ніякої уваги. Ніби її тут і не було, бо мав звичку не звертати уваги на дівчат. Іван Коструб, відчувши незручність за товариша, вирішив їх познайомити:

— Це — Ламаза. Вона, знаєш, із Грузії і взагалі...

На Санька це не справило ніякісінького враження. Його не здивуєш тим, хто звідки прибув, важливо те, до якого роду хто належав. Коли до дівчатого, то Санько Криж не визнавав цієї категорії землян, та й по всьому. Хоч і на далеку планету його закинь, а коли там виявляться одні дівчата, то він серед них так гордим одинаком і лишиться. Не почув Іванових слів а чи, може, його увагу полонило чудернацьке начиння, яке лежало біля ніг.

— Ого! — округлив очі та зачудовано покрутив головою.

На округлому, ніби аж смугастому чи від засмаги, а чи від патьоків поту Саньковому обличчі яскраво світилися дві пятки — темно-карі очі, що так і випромінювали природну доброту та сором'язливість. «Ні, Санько не тому ігнорував Ламазу, що був пихатий, а тому, що соромився навіть дерев, які траплялися на шляху»,— здогадався Іван.

— Це, Саньку, аеростат, пам'ятаєш, я тобі розповідав торік...

— Ага,— пригадав Санько.

— Його треба змонтувати, а нам з Ламазкою не під силу...— І, з надією зиркнувши в очі, спитав:— Допоможеш?

Санько мовчки обійшов навколо розпластаної конструкції, діловито погмикав, великим пальцем босої ноги обережно доторкнувся до клейончатої обшивки, знаюче потвердив:

— Удвох тут не справитись...

— А я тебе покатаю... Політаємо в небі...

— Без Гаська не обійтись...

І рушив до перелазу. Не дійшовши, обернувся, стрінувсь очима з Іваном, заспокоїв:

— Зараз покличу.

Ламаза чи не звернула уваги на нелицарську поведінку, чи, може, не зважала на неввічливих, бо на Іванове зауваження, що цей Санько ще не до кінця сформована особистість, до якої, видно, надовго приліпилися степові химери, знаюче відповіла:

— Відлипнуть... Ось тільки перейде до дев'ятого або десятого — і відразу сформується...

Санько незабаром привів Гаська. Це був височенький шестикласник, якого назвали Купріяном, нібито на честь прадіда, а воно ніяк не ліпилося до хлопчини. Зате підвище мав ніжне, воно так і прикипіло до його довгої статури, маленької голівки з качиною кирпою та швидкими очицями, що так і прискакали сміхом з-під безбрового чола.

На протигагу Санькові Гасько був особобо зухвалою, відповідно до своєї химерної зовнішності, мов граната толом, начинений їдким сарказмом.

— Ну, доров! — тицьнув недбало і великодушно руку Іванові, прискалив лукаве око на Ламазу.— А що це за лялька?

Іван мимоволі почервонів, йому стало незручно перед Ламазою.

— Не лялька, а Ламаза,— спокійно пояснила дівчинка, докірливо кольнувши великими красивими очима Гаська.— А ти Гасько? Чула про тебе аж у Очемчирі. Чув про Очемчирі?

Гасько мимоволі спантеличивсь, Санько здивовано чмихнув, а Іван лишився дуже вдоволений тим, що Ламаза виявила таку, можна сказати, показову витримку та вміння поставити на місце зухвалою джигуна.

Гасько, хоч і опинився ні в сих ні в тих, не зніяковів, тільки й усього, що не знайшов відповіді, бо ті «Очемчирі» його ошелешили, боявся вскочити ще в більшу халепу, Прикинувся, що не почув Ламазиного запитання, звернув пильну увагу на Іванову конструкцію:

— Ну, чого ти тут наклеїв! І гадаєш, воно полетить?

— Якби до нього ще крила...— зітхнув Санько.

— Літає не тільки те, що з крилами...— зауважив Іван.

— Кажі! Он Санько без крил, то й повзає. Народжений для повзання...

Гасько, видно по всьому, був хлопцем начитаним. Але й не переобтяжений знаннями, бо, хоч як згадував кінець відомого вислову, але не згадав. Перескочив на інше.

— Так просиш допомоги? Ну, що ж, командує, поки ми з Крижем добренькі, допоможемо.

І таки не витримав, бо був до всього дуже цікавий, вступився своїми темно-сірими просто в перенісся Ламазі, запитав:

— А ці твої Чемчирі..., Село чи місто?

19

Людські страждання може збагнути лише той, хто сам страждав у житті. Жора Палівець до цього був незнайомий з тим, що без ножа розтинає навіпіл людське серце. Своє коротке життя він прожив без клопотів і турбот, процвірінкав задержуватим горобцем, всякому міг чинити прикроші, а сам був невразливим.

Тяжко в людини на серці, коли захисна стіна розвалиться а чи розвіється, як неприємний сон. Обливалося Жорине серце кров'ю, кипіло гнівом, пашіло глухим болем від безсилля та кривди на цілий світ. Усе навколишнє видавалося осоружним, а люди недобрими, несправедливими. Ну, що кому лихе вчинив Жора Палівець? Чи винен він у тому, що має таку натуру? Ну, полюбляв жартувати, ну, може, яку там недоторку за коси смикнув жартома, хлопчикам, особливо слабодухим та вайлуватим, ніжку підставляв, може, й у багні котрогось викачав, але ж то хіба зі злості? Так, для розваги, для потіхи, бо ж хіба то життя-буття, коли тобі не весело, коли ти ходиш, мов сонний, голову звисивши до самих колін? Жартував, жартував Жора, веселився, а якщо кому гулю набив а чи носа розквасив, то з жартів чого не буває...

Недобрий, лихий світ, мстиві, лукаві люди, ти до них з щирим, веселим серцем, а вони пам'ятливі, відразу, ледь лишився надійного захисту, так і ошкірились...

Хотів бути в гурті, з ровесниками, вертітися серед людей, пашекувати, підставляти ніжку, чинити всілякі капості, драгувати хлопчаків, доводити до плачу дівчаток, а натомість мав приречено сидіти на горищі, скрадливо

тинятись на власному подвір'ї. І коли, в який час? Саме тоді, коли на сусідській садибі творилося щось незвичайне. Всі туди мали доступ. Санько Криж господарював, наче едома. Гасько, мов вітром розхитаний, вигинався побіля дива. А головне, з ним було те дивовижне дівча, якому він ніколи й нізачо не підставив би ніжку, нікому не дозволив би до нього й наблизитися...

Розпікав власне серце Жора Палівець, висувався до пояса з віконця, хотів бачити все, що робиться в сусідському садку.

Не витримав, стрибнув з горища, шмигнув у сад, заліз у ягідниках. Побіля паркану розкошували густі кущі, бур'яни знайшли собі там притулок. Нічого не видно Жорі. Тільки чути просторікування Гаськове, того самого Гаська, який коли й замовкав, то хіба що стрінувшись у вузькому завулку з Жорою Палівцем. Тепер він сміливий, тепер хизується, ходить козирем перед диво-дівчинкою. Щось, видно ж таки, смішне каже Гасько, бо навіть Санько регоче. Може, його, Жору Палівця, висміюють, а може, нахваляються порухуватися за минулі кривди...

Пригинцем перебіг до старої крислатої черешні. Вона чи не найстаріша у саду Палівців і найродючіша в усьому селі. Зате й потерпала за своє тривале життя. Щедро дарувала людям соковиті та солодкі плоди, а їй за те платили чорною невдячністю. І свої, й чужі ласуни вдень, а бувало, що й уночі, обносили червоні як жар ягоди та ще з гіллям.

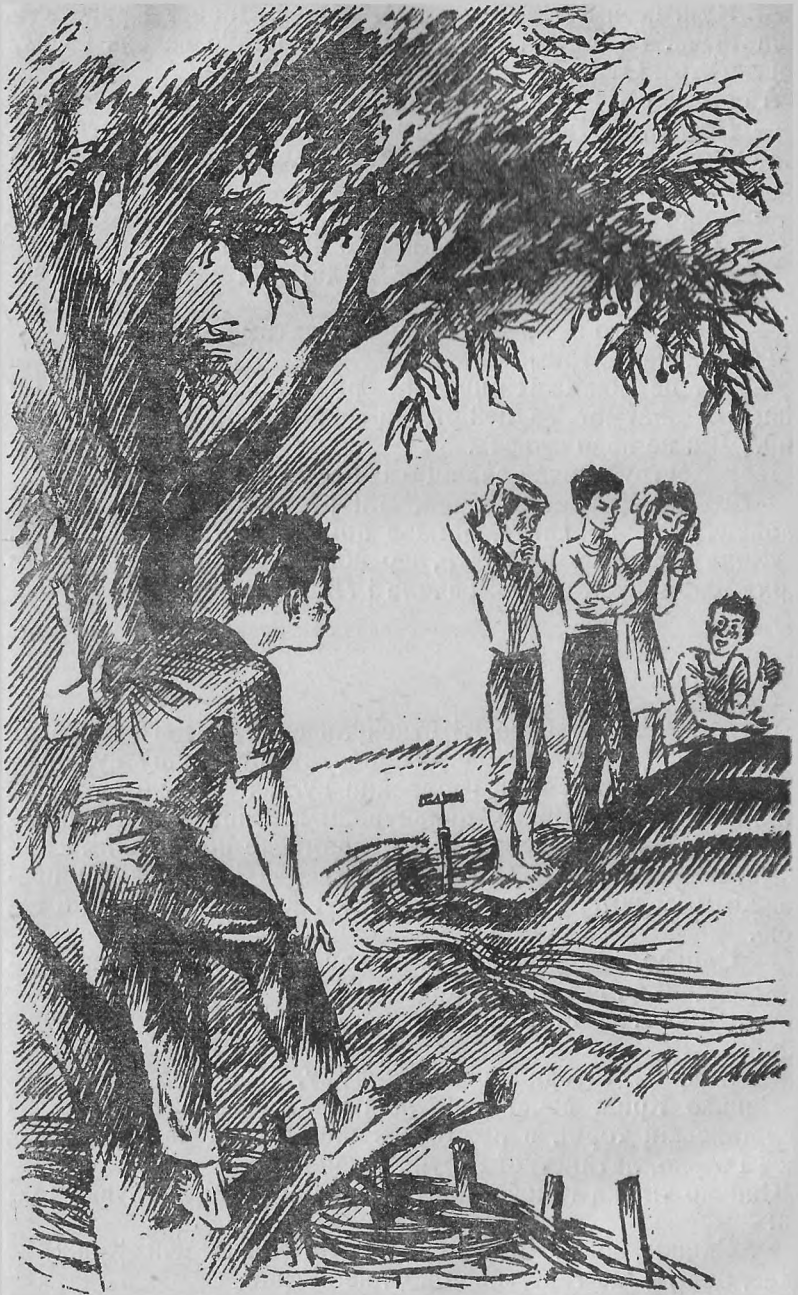
Цього року вона теж хилила донизу обчухране гілля, ронила дочасно листя, затягала густим, схожим на мед, черешневим соком болючі рани, по-старечому горбилася під ясним небом, соромилась дивитися на білий світ. По теплому стовбуру Жора виліз вгору, замаскувався в листі. Пробрав з-перед очей гілки, відкрив просвіт і завмер.

Іван Коструб владно подавав команди. Наказував щось тримати, а щось потягнути, посунути, смикнути. У вив'язану з міцних капронових шворок округлу сітку заштовхували склеєну із білих та червоних смуг майбутню кулю.

Кожну його команду хлопці старанно виконували, бо пройнялися до юного конструктора цілковитим довір'ям, були твердо переконані, що не забавляються, а роблять справжню і цікаву справу.

— Думаєш, воно шугоне? — прядучи очима, запитав у Гаська Санько Криж.

Гасько не церемонився з приятелем, не став перемовлятися потай.

— Ну й песиміст! — вигукнув. — Чуеш, Іване? Криж сумнівається... Та він, мабуть, не знає, що таке водень і чому він летить... От ще Хома невірний...

А сам допитувався:

— Послухай, Іване, а де ти стільки водню набереш?

Довідавшись, звідки Іван дістане достатню кількість газу, зауважив:

— Воно, ясне діло, коли б гелій, то ще краще, він, кажуть, легший за водень, але нічого не вдієш.

— А де подінемо цю кулю? В хату не затягнеш... — задумливо прорік Санько.

— А для чого затягати?.. Тут ночуватиме.

Та Санька підтримав Гасько.

— Тут не можна її лишати, — рішуче заявив. — Хіба Палівця не знаємо? Та цей Жора на будь-яку капость здатний... Він не подивиться...

Іван Коструб почав захищати Жору.

— То ви не знаєте Жори. Він розумний і товариський хлопець. Ось побачите, він ще прийде нам на допомогу...

Жора Палівець не почув, що його хвалили, а Гасько та Криж промовчали. Промовчала і Ламаза.

20

Смугасту торбу нарешті втиснули в сітку, дві різні речі, з'єднавшись, створили одну майбутню повітряну кулю.

Іван клопотався біля горловини кулі, а Гасько та Криж стояли за його спиною, пильнували кожний рух астронавта. Ламаза охала і ахала над ненавмисне потоптаними квітами, не знала, як бути, чи їх підперти і тим самим продовжити їм життя, а чи зірвати та виставити в кухлі з водою.

— Санько, га, Санько! — допікав Гасько товаришеві. — А відгадай-но, що таке «акопіко»?

— Що-о-о? — чи то здивовано, чи то зобиджено тягнув Криж.

— Бачиш.., літери.., не по-нашому, схоже на «акопіко».

Санько Криж почав приглядатись до великих літер на велетенській торбі, в нього теж вичиталося «акопіко», бо, як і Гасько, латинської азбуки не знав.

Санько тільки головою крутив, а Гасько провокував Івана:

— Скажи йому, Ванько, бо нічогісінько цей Криж не знає, навіть, що таке «акопіко», не петрає.

Іван не послішав із відповіддю. А Санько й собі показав зубки:

— Поясни йому, Іване, бо до вечора не дасть спокою...

— Хлопчики,— озвалася Ламаза,— не сваріться даремно, краще нумо вгадувати. Треба читати не «акопіко», а «лаконікос».

— Коли все знаєш, то й скажи...— насупився Санько, бо не любив, коли дівчата не в свої справи втручаються.

Іван зважив за необхідне пояснити.

— «Lakopikos» — це назва апарата.

До двору, пирхаючи і пострілюючи, вкотив мотоцикл — дід Грицько повернувся з поля.

Перший діда побачив Криж і неквапом став відступати назад, ближче до паркану, видно, невпевнено почувався в чужій садибі. Гасько, уздрівши діда, і не подумав втікати, зірвав із кучми легкого вибійчаного картузика з довгим жовтим, схожим на лелечий дзьоб козирком, чемно вклонився.

— Драсте. А ми тут... допомагаємо...

Дід і собі зняв капелюха та, чухаючи за вухом, зацікавлено, чудуючись, розглядав ту химеру, що розляглась біля копанки.

Санько Криж не втікав, але й не наближався, чекав, чим закінчатся дідові оглядини.

— Бабуа Григол,— озвалася Ламаза з єдиною метою порадувати діда Грицька,— Ваню аеростат буде. Він підніметься в небо. І нас з вами покатає...

У дідових очах спалахнули веселі іскринки, і тоді всі зітхнули полегшено — дід не сердився.

— Ну, ну,— чмихнув у вуса дід,— коли так, то й покачаємось... Кажете, полетить? То добре. Але як же він потім сяде?

— Сяде, дідусю,— не піднімаючи голови, запевнив Іван.— Аби тільки піднявся...

В його голосі — сміх, знайомі дідові жартівливі нотки.

— Авжеж,— згодився дід.— Журавель навчав лисицю літати. Знаєте, як це було?

— Знаємо,— озвався Гасько.— Гепнувшись на землю, сказала: «Літати — гарно, сідати — погано».

Посміялися, всім було весело — і юним повітроплавцям, і старому дідові. Іван поцікавився:

— Дідусю, у вас помпа є?

— Який же мотоцикліст без помпи?

— Позичите до вечора?

— Навіщо вона тобі?

— Треба перевірити, чи куля не пропускає повітря...

Дідусь позичив онукові помпу від свого мотоцикла, а сам заходився готувати обід.

Припасувавши помпу до ніпеля, Коструб велів помпувати.

21

А степ без кінця, без краю. Зелено й зелено. Де пшеничне море з морем справжнім стрічаються — не помітиш і не побачиш. Кинеш оком у протилежний бік, скочиш зором через заплаву над рукавом широкого лиману — і знову на степову далечинь натрапиш та вже й не охопиш її поглядом. Ховається вона у нерухомому блакитно-буряково-сіруватому та непроглядному серпанку. Тільки небо високе, синє-синє провисає над усім тим. Та ще сонцю немає зупину, сіє та висіває золоте проміння, тче з нього гарячу невидиму одіж, зодягає нею кожного.

Палило воно нестерпно, витискувало зі степових просторів останню вологу. Вона струменіла вгору майже незримими гарячими струминками, які дошкульно парили, виганяли з тіла солоний піт.

Іван геть упрів за своєю роботою. Санько з Гаськом, знай, чули — помпуйте, хлопці! І помпували. Сім... сімсот потів з них виганяло, а помпували, бо соромно пасувати перед оцим чорнооким дівчам, яке так і зирить тобі в душу, так і доскіпується — а на що ж ти, Гаську, здатний, а чи є в твоїх, Саньку, руках сила?

Воно й можна помпувати, коли б скинути з плечей просолену потом моднячу сорочку, недоношену старшим братом, з тигровою пашею на плечах.

Може, й зняв би з плечей свою неоціненну вдяганку Гасько, він парубій відчайдушний, але ж хіба могли його сухі, хоч і засмалені до кольору вишні, ребра змагатися з красою імпоротної одяганки? Ще коли б, може, Ламаза подала приклад, але, видать, грузинські дівчата занадто делікатні, не так просто розстаються з одягом навіть у гарячу пору.

— А туркмени кожухи носять улітку...— згадав мимоволі Гасько.

Санько хмикнув, закотив під лоба очі, сплеснув руками, обурився:

— Ну, вже як зморозить...

— Го-го-го! Пішло діло! — натискав на помпу Гасько, забувши про спекотне літо та туркменські кожухи.

Нерухоме тіло аеростата, схоже на розпластану шкіру міфічної тварини, подало ознаки життя, заворушилось, роздувалося, виповнювалось.

Ламаза звискнула на такій високій ноті, яка й визначення музичного не має, звелась навшпиньки та задріботила навколо оживаючого дива. Навіть Жора Палівець відірвався од своїх гірких дум і тільки здивовано кліпав очима.

Помпа хлипала, пузирилась чорними бульбашками мастила, майбутній аеростат вочевидь виповнювався степовим повітрям. Аеростат роздувався, але лежав твердо на землі, бо не воднем його наповняли і не гелієм.

— А чому він однобокий? — здивувався Санько.

Іван пояснив, що його конструкція має одну особливість — повітря заповнює не всю кулю відразу, а по черзі чотири відсіки, не сполучені один з одним. Це мало гарантувати апаратові цілковиту безпеку на той випадок, якби оболонка пробилася чи тріснула. Якщо з ладу вийде навіть якийсь відсік, то інші втримають кулю, і астронавт благополучно сяде на землю. Окрім того, завдяки такій конструкції під час польоту можна буде спрямувати апарат в бажаному напрямку...

Івана слухали уважно, хоч і не все розуміли, бо не були дуже обізнані з тонкощами повітроплавання, сприймали мовлене на віру.

Зітхнувши, Санько мовив:

— А я хотів би... велосипед. З блискучими спицями...

Гасько підняв його на сміх:

— Подивіться на цього конструктора! Велосипед можна в крамниці купити...

— Гадаєш, цей аеростат справжній?

— Який же він, по-твоему?

— Іграшковий...

— Іграшковий! Бачиш же — надувається... як пузир.

— Все одно не полетить...

— А от же й полетить!

— А я кажу — дзуськи!

Мов півники, нагороївившись, стрибали один перед одним, сперечалися. Щоб погамувати розпалених хлоп'ят, Ламаза вдавано зітхнула, пожалкувала:

— Ви, хлопчики, такі талановиті, такі умільці... А я бездарна... Нічогосінько не вмю. Лише хачапурі...

Гаськові та Саньку стало соромно за власну гарячковість, обидва збагнули, що затіяли пусту суперечку.

Гасько почав старанно помпувати, а Санько взявся обіруч придержувати аеростат, наче боявся, що той притьмом зірветься та шугоне в небо.

— Досить помпувати,— великодушно дозволив Іван.— Якщо до ранку триматиметься повітря, то все в порядку.

— А ти чим клеїв? — поцікавився Гасько.

— Бустилатом.

— Коли бустилатом, тоді витримає,— запевнив Гасько, хоч про той клей не чув і у вічі його не бачив.

Усі відсіки аеростата виповнились, він округлився, став схожий на справжній літальний апарат. Ламаза не могла встояти на місці, спиналася навшпиньки та дріботіла, їй хотілося танцювати й співати, славити Івана Коструба, хвалити його золоті руки. Санько Криж, розкривши рота, неквапом обходив та розглядав смугасту кулю, а Жора Палівець мало не впав з черешні — так здивувався з того, що, як стій та бач, роздулося на сусідському городі.

Аеростат ліниво вигрівав свої смугасті боки, був схожий на велетенського кавуна, що розлігся на городі. Гасько з Саньком, наслідуючи Ламазу, мов первісні земляни, зага-ласували, застрибали навколо кулі, святкували перемогу.

Тільки Іван Коструб тамував у серці почуття холодного спокою, вірив і сумнівався у власному витворі. Неквапом обходив кулю, приглядався до її ще не до кінця виповненого, а від того м'якуватого тіла, прислухався: а чи не свистить де з потаємної щілини повітря.

До двору вкотилися запилені «Жигули». Ламаза перша їх помітила і чимдуж чкурнула до хати, галасуючи на всю околицю:

— Моя деда! Мій мама!

22

— Що трапилося, моя радість? Чому кричиш так відчайдушно? Чи засумувала за мамою, моя ластівко?

Тітка Ніно говорила по-грузинському, а тому хлопцям здалося, що вона картає за щось доньку.

— У нашому саду таке диво! Схоже на велетенський мандарин! На величезного смугастого кавуна. Але то не іграшка... То справжній, найсправжнісінький... Ось поглянь...

Учепившись у мамину руку, Ламаза тягла її за собою до

хлоп'ячого гурту. Гасько поглядав на Санька, а Санько уперто роздумував: чи не краще податися ближче до лиману, за чужий паркан? Жора Палівець і собі приріс до стовбура черешні, боявся, що його помінять.

Тітка Ніно ще здалеку побачила смугасте диво і, видно, таки ж зачудувалась ним. Не помічаючи хлоп'ят, які з підкресленою чемністю тупцювали збоку, кишулася розглядати нерухому кулю.

— Це тобі іграшка? — хвилювалась Ламаза.— Це тобі жарти-жартоньки? Та такий як шугоне вгору, то й не побачиш...

— Вах, вах! — зачудувалась мама.— Дивина дивиною!

Запримітивши хлопчаків, Ламазина мама окинула їх теплим поглядом, поцікавилася:

— І це ви самі? Без сторонньої допомоги?

Хлопці скромно потупились.

— Це все Ваню,— пишаючись, мовила Ламаза.— Це він випросив у бабуа Григола помпу, а Санько з Гаськом помпували. І я допомагала теж...

Похвалившись, ловила мамин погляд — чи похвалить?

Мама похвалила доньку, а потім поцікавилася:

— Не розумію, хлопчики, для чого майструєте отакі велетенські іграшки?

Гасько з Саньком промовчали, а Коструб нетерпляче чмихнув носом, удав, що не почув такого некомпетентного запитання.

— Як ти не розумієш, деда! — обурилась Ламаза та аж спалахнула від хвилювання півонією.— Хіба ж це іграшка? Це справжній аеростат, і ми в ньому літатимемо. Піднімемось над степом, покружляємо над селом. Я посила-тиму тобі згори повітряні поцілунки, згода?

Тітку Ніно так вразило те повідомлення, що не могла мовити й слова. Стривожено дивилась на Ламазу, видно, уявила собі, як донька шугонула у небесну синяву й не знає, як опуститися на землю. Ще раз глянула на повітряну кулю і заспокоїлась. В очі впали великі латинські літери, вона прочитала назву і сказала:

— «Лаокоон» було б краще.

Ламаза зацікавилася:

— Деда, а що це таке — лакон?

— Лаокоон? Це був такий жрець... Він застерігав троянців від підступного «коня»... Тоді котрась із богинь розсердилась і наслала на нього двох велетенських удавів...

— Знаю, знаю! — перебила Ламаза.— Вони скрутили їм руки та ноги і подушили.

Гасько з Саньком тільки переглядалися, посміювались очима, вони ні про якого Лаокоона не чули.

Підійшли Василь Григорович та дядько Арчил, відразу ж суперечка загострилася.

— Який «Лаокоон»? Що ви вигадуете, дівчатка мої хороші? Чому кривдите автора? Це — «Лаконікос», тобто — «Літальний апарат конструкції Івана Коструба», хіба не зрозуміло?

Конструктор почервонів, низько схилив голову.

Почалося вихваляння Іванового творіння та його конструкторських здібностей, особливо щедрою на похвали була Ламазина мама.

Обізвався й дядько Василь:

— Бачу, що мій племінник — людина слова, обіцянку свою виконав, тож нічого не вдієш, мусиш виконувати і власну обіцянку. Пішли, Арчиле, наловимо водню, хай доводять хлопці діло до кінця.

Серце Іванове так і стрепенулося радістю.

— Я допоможу вам, дядь Вась? — вдячними очима ловив дядьків погляд.

— Ти роби своє...

23

Іван постукав у двері лабораторії. Довгенько ніхто не озивався, скидалось, що в приміщенні взагалі нікого немає — жодного звуку, жодної ознаки життя не чулося крізь двері. Коли на повторний, уже рішучіший, стук двері відчинилися, то Іван зрозумів, чому вони не пропускають жодного звуку — дядько Василь обшив їх нержавійкою, а стіни та підлогу умоцував алебастровою оболонкою.

Вдягнені в білі халати, Василь Григорович та дядько Арчил чаклували біля непідвладної Івановому розуму апаратури. В товстостінній банці парувала якась рідина, схожа на розріджене молоко, в кутку тихо гув малогабаритний компресор.

Василь Григорович ніби чекав юного конструктора.

— Ось тобі, небоже, чистої води найлегший газ. Наповняй ним свій «Лаконікос» і піднімай у небо...

— Тільки не надумай залазити в гондолу, — порадив Арчил.

Іван зиркнув на Ламазиного батька, нічого не відповів. Чи варто встрявати у дискусію? Хіба не зрозуміло, що той, хто прагне досягнути недосяжного, хто прагне утвер-

дити своє відкриття, той, не задумуючись, сам особисто му- сить випробувати свій апарат? Адже брати Монгольф'є не дозволили стороннім залазити в гондолу — піднялися в не- бо самі; вчені, які винаходять нові вакцини, випробовують їх у першу чергу на собі. Та що казати — хіба, з таким трудом сконструювавши аеростат, Іван дозволив би комусь іншому на ньому полетіти?

Ламазин батько у свій час разом з Василем Григоровичем закінчив інститут, були вони щирими друзями. Хвалилася Ламаза, що саме дядько Василь запросив її тата на завод, бо був упевнений, що ніхто так не допоможе йому в робо- ті, як дядько Арчил. Навіть дядько Василь тимчасово по- селив сім'ю Арчила в своєму селі. А згодом у робітничому селищі їм дадуть квартиру. Як на Ламазу, то вона згодна й у діда Григола жити, в селі так цікаво, таке привілля...

Дідова Грицькова хата і схожа і не схожа на інші сіль- ські будови. Якщо в сусідніх хатах світили електролам- почки енергією, яка прийшла сюди по електромережі з міс- та, то в садибі діда Грицька діяла власна електростанція. На повну потужність працювали телевізор, холодильник, електроплита була до послуг, і все те не від електромере- жі, а від дядькових Василевих сонячних акумуляторів.

Як на гоголівські часи, то Василь Григорович вважав- ся б чорнокнижником-чаклуном, людиною, яка запродала душу чортові. В теперішньому селі про чаклунство й не згадувалось, старі й малі скидали перед Василем Григоровичем шапки, пишалися, що виростили свого вченого-раціо- налізатора.

Сонце щоденно працювало на дядькові Василеві диво- вижні установки. Вітер трудився теж, не гасав у садку та городі, а охоче крутив лопаті млинка, прикріпленого до ме- талевого стовпа. Лопаті весело крутилися, перетворювали вітрову течію на електроенергію і гнали дротами у хитро- мудрий пристрій, а той її збирав і «запаковував» у порож- ні акумулятори.

У час зимової негоди дядько Василь теж умів отримати достатню кількість електроенергії для своїх пристроїв. Ко- ли не світило сонце і не розбишакував вітер, тоді умілець підключав акумулятори до машини, яка з такою ж силою, як і вітер, крутила колеса металевого вітряка, і той вироб- ляв енергію, від якої заряджалися акумулятори і безвід- мовно задовольняли господарські потреби.

Окинувши дядькову лабораторію прискіпливим погля- дом, Іван помітив, що в ній з'явилося багато нового, не- збагненного і тому такого привабливого та цікавого.

Новою була апаратура, яка вилучала з повітря водень. Дядько Василь з Арчилом тим часом щось монтували, і він здогадався — дядь Вась і Арчил зайняті іншою, важливішою справою. Вони творять, винаходять... Згадав Ламазині слова, що її татко теж винахідник, що, власне, він і прибув до дядька Василя тому, що вони задумали створити невидану машину, і нібито Арчил Батонія та дядько Василь задумали свій винахід ще в той час, коли були студентами.

Винахідники швидко забули про Іванову присутність, а може, їм не було часу з ним розмовляти. Іван розумів їхню зайнятість і, коли б не утримувала цікавість, то, напевне, мовчки пішов би собі з лабораторії. Тільки всевладна цікавість, та, яка могла примусити справжнього доскіпливця скочити у кратер вулкана, тримала його в коморі. Хоч і незручно було стовбичити без діла, але невідривно стежив за вправними рухами винахідників, прагнучи збагнути, що тут творилося.

Зітхнувши, рушив до дверей. Дядь Вась ще раз запевнив племінника:

— Не турбуйсь, Іване, твоє замовлення виконаємо вчасно і зі Знаком якості.

Іван зиркнув ще раз на установку, яка вилучала з повітря водень, подякував дядькові за турботу і вислизнув у сіни. Тут панувала благодатна тиша, переповнена освіжаючої прохолоди. Це тому, що загадкові ящики, які стояли і в сінях, і в коморі, і по інших закапелках, щедро дарували прохолоду, та ще й приправлену нетутешніми пахощами, чи то позиченими в поліських лісах, а може, і в ущелинах Кавказьких гір.

Іванові здалося, ніби він щойно прокинувся. Вийшов на подвір'я, задумався: дядько Василь з Арчилом конструюють в своїй незвичайній лабораторії щось нове, потрібне, загадково-цікаве. Коли вони здатні творити щось загадково-цікаве, то хіба він нездатний винайти, вигадати, сконструювати теж щось незвичайне?

Аж збайдужів до свого аеростата. Хіба ж то винахід? Добрі люди вже давно його винайшли і забули, а він склеїв за допомогою київських друзів та дідуся із примітивної гуми та церати округлу кулю та й подумав, що винайшов небачене, необхідне для людей. Теж мені вигадав, велика премудрість відкривати відкрите — все рівно, що майструвати колесо.

Зовсім занепап духом, опустив руки і хтозна, як повіявся б Іван, коли б щаслива думка не освітила мозок. Таж

дивак він великий та й годі. Надивився на чужі творіння і мало від власного не відцурався. То й що ж, що аеростат? Але ж це його власне творіння, «Лаконікос-1». Випробує, перевірить, переконається, чи здатний власними руками зробити щось схоже до того, що люди колись зробили, а тоді, може, й своє щось вигідає. Хоч би й дирижабль...

Аж подих перехопило, аж гукнути захотілося на цілий світ, прикликати Ламазу, викласти їй свою ідею, почути схвалення. Стримався, не покликав, рано ще хвалитися...

Перед його зором постав велет-дирижабль. Округлий, продовгуватий, туго виповнений легким газом. Під ним гоїдається схожа на вагончик гондола, в якій побіля округлих віконць розмістилися пасажери. Дирижабль легко рухається вперед, бо його тягнуть потужні пропелери. Вони приводяться в рух від енергії схованих у тілі дирижабля акумуляторів. Під час польоту на дирижаблі виробляється електроенергія, нею підзаряджаються акумулятори. Таким чином розв'язується проблема енергозабезпечення рухливого апарата в той час, коли над землею стоять щільні хмари або панує довга зимова ніч. Гуляє непогода, стоїть темрява, а дирижабль пливе собі, в затишній кабіні з конденсованим повітрям куняють пасажери. Ніхто й не здогадується, що те зручне й прекрасне диво створив Іван Коструб, конструктор-самоук, який починав своє винахідництво з аеростата під назвою «Лаконікос».

24

Дирижабль плив у високості, Іван Коструб дрімав у сидінні і намагався пригадати, коли ж це він вибудував цього велета та підняв у небесну вись?

Тишу тривожила тиха-тиха музика, ніжна і незнайома, просто-таки неземна, ніколи нечувана. Він намагався пригадати: чи то він умонтував у тіло свого дирижабля радіоприймач? А може, та музика народжувалась, виникала з самої тиші, з безмежності неба?

Хтось його покликав. Тихо, несміливо, видно, не хотів турбувати конструктора, який саме випробовував дирижабль.

— Вано! Ау, Вано!

Здогадавсь — то кличе Ламаза. Але де ж вона? Озирає і побачив: летить сміхотлива грузиночка, мов птаха

у вільному польоті, поруч з дирижаблем. Сміється і кричить:

— Ваню! Кінчай ночувати!

Іван розплющив очі, над ним вияснилось біле днище дирижабля.

— Кінчай ночувати...— почув Ламазин наказ і тільки тепер остаточно виплутався з тенет сновидіння.

Не хотілося вставати з теплої постелі, ніжна втома тримала в ліжку, солодко потягався та позіхав на весь рот.

— Ваню! — гукала Ламаза.— Вставай, хтось аеростата вкрав...

Мов сталева пружина викинула з ліжка Івана, схопивсь як ошпарений. Підстрибуючи то на одній, то на другій нозі, бо не попадав ногою в холоші штанів, враз опинився біля дверей.

Ламаза, взута в м'які балеточки, подріботіла стежкою, грайливо спинаючись навшпиньки, поблискувала жагучими оченятами та приспівувала, схоже, що запрошувала тією пісенькою сама себе до танцю.

— Осів? — хриплуватим від сну голосом запитав Іван.

— Хто? — округлила оченята дівчинка.

— Аеростат.

— Лежить, кругленький, як м'ячик.

Розкрилювався літній день. На обрії гордо й велично, красуючись на цілий світ, пишалось червоне та кругле сонце. На дерева, на пониклі трави, на округлі шапки квітів упала щедра роса. Птахи, яких удень і не почувеш, весело шугали поміж дерев, тріпотіли крильми, перецівкувались чи то тривожно, чи торжествуюче.

На вулиці тирлувалась череда, почмихували, сопіли, мучали рахманні, роздобрілі на степових травах корови. Клишали поважно, щедро розливаючи на всю околицю солодкавість парного молока, місили ратицями чорнозем, збурювали руду пилюку.

Клопоталися на подвір'ї кури. Біленькі, зозулясті, рябі — греблися по закутках, а півень, — такий красень, що й не сказати, — пильнував на варті. Час від часу в його горлі щось клекотіло та бурчало — попереджав про небезпеку своє посімейство, а чи, може, просто тим виявляв своє задоволення і радість. Іван ніби вперше побачив зозулястого: щось людське проглянулось у його поставі, в екзотичній вдяганці, а червоний шишкастий гребінь набакир видавався чудернацьким кашкетом. Дуже картинно виглядав цей галаган, войовничий, задержуватий.

Пірнувши у холоднувату росу, що опадала з квітів і

трав, розкинувши руки, Іван струшував на землю сріблясті краплини.

Аеростат, щедро покращений росю, розлігся у траві, ніби дрімав. Оком знавця Іван з приємністю визначив: апарат надійно зберіг повітря у старанно склеєних та завулканізованих гумових відсіках.

— Ну, що? — допитувалась Ламаза.— На місці? А я тривожила... От нерозумна...

Сміхотливо вигинала губи, очі мружились, розтягувалися в смужку.

Іван опісля сну взагалі був небалакучий, то й не підтримав грайливого настрою Ламази. Вдавав, що заклопотаний іншим, що його цікавлять речі важливіші. Ставши навколішки, приглядався до камери, в якій сходились трубки від гумових відсіків, відкрутив один ніпель, заструменіло просякнуте гумовими пахощами повітря, засвистіло, зашипіло. Аеростат почав осідати, зменшуватись, і Ламаза перелякано загукала:

— Ваню! Дорогий Ваню! Не убивай аеростат!

25

Іван пильно розглядав оболонку аеростата, а Ламаза тихо схлипувала. По рожевих щічках котилися сльози, рот конвульсивно ловив повітря, підборіддя нервово смикалося, міцно затиснені кулачки тягнулись до очей.

З подивом зиркнув на дівчинку, не міг збагнути: плаче а чи знов розігрує, бо ж таки артистка! А коли збагнув, що плаче по-справжньому, то стало їй неймовірно жаль. Помітив, які в неї худенькі плечі та гострі ліктики, а вся вона така безпорадна.

— Ламазо! Чуєш, Ламазо? Ну, чого ти?

Ламаза й сама не могла б пояснити, чого їй так гірко стало на серці. Нічого ж не трапилося, вилетіло з кулі пропахтіле гумою повітря, то й що з того? Кулю знову можна надути, і вона прибере ще більших розмірів.

Юний астронавт не знав, як повестися в такому випадку. Суворо докорити а чи розважати? Витирати сльози а чи присоромити? Посопував носом, переминався з ноги на ногу, роздумував: а що б таке приємне їй сказати? Нічого не міг вигадати, тож, знай, допитувався:

— Ну, що тобі? Щось заболіло?

Ні Іван Коструб, ні Ламаза не відали того, що за ними пильно стежать палахкотючо-гнівні очі Жори Палівця.

Припавши до паркану, приглядався і прислухався до того, що діялось у сусідів, і не міг збагнути, чим Іван Коструб скривдив дівчинку. Стискував кулаки, скрипів зубами — він не міг вибачити нікому щонайменшої наруги над тим дівчам. Хай начувається кривдник, хто б він не був, йому все одно не уникнути заслуженої кари. Ось хай тільки повернеться до Жори колишня хоробрість — тоді нікому не здобрувати, навіть самому Іванові Кострубу.

Тим часом Іван кружляв навколо шкіри смугастого звіра. Зрозумів, що Ламаза оплакує кулю, до якої, видать, устигла звикнути, як до живої істоти. І йому стало навіть смішно з того. В душі сміявся, а на обличчі не здригнувся жодний м'яз. Розумів — то від щирості сльози, бо добра і вразлива дівчинка.

— Тепер виповнимо її воднем,— кинув ніби між іншим.

Пильнував за дівчинкою впівока і помітив: завмерла Ламаза, прислухалася.

— Гойдатиметься наша куля... Залазь у гондолу та й пішов!.. Усіх хлопців покатаємо: Гаська і Крижа теж. Жору запросимо...

— А коли він не сяде на землю?

Несподіване запитання відразу розпогодило Ламазу, висушило на щоках сльози.

— А ми його, як коня, до пня прив'яжемо, на припон візьмемо. Нічого страшного,— бадьорився Іван.— Апарат цілком безпечний, вір моему слову...

— Еге ж... безпечний.

У тремтячому голосі ще бриніли недавні сльози.

Над усе Іван не любив ані власних, ані чужих сліз. І він старався до кінця розвіяти хмари, прогнати від чужої голови сум.

— Що таке аеростат? — повів мову так, ніби доповідав про свої задуми на гуртку авіамоделістів у Палаці піонерів.— Найпростіша конструкція. Тепер у мене інше на думці. Хочеш мені допомогти, Ламазо? Хочеш?

— Хочу,— радо згодилась дівчинка.

— Сконструюємо з тобою дирижабль... Найсправжніснийкий дирижабль. Такий, що...

Розговорився Іван Коструб. Той задум, який заволодів ним, невиразна конструкція диво-апарата поступово вималюувалась у його уяві, набирала зримих форм, обростала деталями, оздоблювалась, удосконалювалась і остаточно зріла в уяві юного конструктора. Може, й до кінця б вималюувалась, але невчасно нагодився Санько Криж. Випірнув із-за густих кущів, не привітавшись, при-

ступив до смугастої шкури, розглядав її і так і сяк, почухмарив голову і розчаровано прорік:

— Я що кавав? От і витекло... Попереджав — легше помпуйте, так цей Гасько як допадеться...

Ламаза, не дослухавши Крижевої тиради, залилася дзвінком та радісним сміхом.

Той сміх мов ножем по серцю полоснув Жору Палівця.

26

Тихе плесо лиману спало, але вода в ньому ще відчора прогрілася до дна, пузирилась, пахкотіла їдким випаром солі.

Скільки й пам'яталось дідові Грицькові, лежить за його садибою неглибока долина, звиваються-вихиляються її невисокі береги, а між них віддзеркалює сірувате плесо, дишає приємною прохолодою. Бачив його дід і в осінню та зимову пору, тоді до лиману не приступитися — холодний, їжакуватий.

Іван знав лиман лише тоді, коли той умиростворено ніжився в неглибокій улоговині, накопичував щедре проміння сонця, пузирився від надлишку тепла. А про те, яким він буває в інші пори року, навіть не задумувався. Любив його в ранковий та вечірній час, коли лиман був привітний, лагідний.

Ранком вода в лимані була така, ніби чиясь чарівна рука приготувала її для купелі, ніби хтось її настояв на цілющих травах та й розлив поміж берегів. Вода огортала і так ніжила, збадьорювала й сповнювала такою силою, якої вистачало на довгу літню днину.

Полюбилися Іванові ранкові купання. Перебуваючи у діда в гостях, не пропустив жодного дня, навіть у дощову годину поспішав на облюбване всім кутком, витоптане малими та й дорослими місце, проскакував приборежну зону, перебігав мілину, замулену рудою тванню, сягав глибини і розслаблено падав у ласкаві обійми прохолодної води.

Недалеке море щедро постачало солонкуватою водою загублений серед безлічі плес вузький рукавець, який чи й мав свою назву, насичувало тиху заводь життєдайними солями, і хоч тих домішок було не дуже й багато, але вони були досить відчутними. Тож купатись у лимані Іванові подобалося не менше, ніж у дніпровській течії побіля Труханового острова. Дніпровська вода теж лагідна та ласкава у літню пору, але бувало, що сердито хитала на своїх

хвилях, збурених безліччю катерів та ракет. У лимані завжди було тихо і спокійно.

Гасько з Крижем, потрапивши у свою стихію, розвеселились, товклися на самому мілководді, зчепились у двобор'ї, пихтіли, перемовлялись, перегукувались, але так лагідно, грайливо, так самовдоволено. Мабуть, інстинктивно відчували — побіля життєдайного лиману треба бути добрими, ласкавими, лагідними, не можна його гнівити, трижити.

Розтривожили, правда, збовтали воду. У воду заходили засмаглі, а стали у тій ковбані мідявими.

З берега долинули відчайдушні кличі. Першим почув їх Іван, прикрикнув на розпаленіх хлоп'ят:

— Ану, цит'єте!

Криж і Гасько теж сягнули ногами дна, прислухались.

— Ваню! Ге-гей, Ваню!

Кликала Ламаза. Зодягнена в білосніжне платтячко, зіп'ялася на паркан, призивно розмахувала хустинкою.

— Ваню-го!

— Ого-го! — відгукнувся Іван.

— Го-го-го! — загоготали в унісон і Гасько з Крижем.

— Ідіть додому! — долинув наказ.

Хлопці презирнулись. Не хотілося виходить на берег — вода така м'яка, така лагідна, така зваблива.

Кликати Івана Ламазі велів Василь Григорович. Вона не стала допитуватись, з якою метою треба витягати юного конструктора з лиману, бо здогадалась — балони виповнилися воднем.

Вистрибом помчала стежкою у берег і враз спинилась, отетеріла від несподіванки. Побіля розпластаного на траві аеростата задумливо стояв незнайомиць. Вона здогадалась, хто то був. Бачила на сусідському дворіщі руду кучму, зустрічалася випадково з палахкотючим поглядом рудих, схожих на тигрині, очей.

Так, то Жора Палівець, скориставшись з того, що в сусідському саду було безлюдно, вирішив ближче подивитись те диво, яке привіз до села Іван Коструб. Нічого особливого не побачив: лежала на траві порожня величезна торба, склеєна із звичайного, теж знайомого Жорі матеріалу, тільки й того, що оздоблена незвичайними буквами. Дивись, нічого особливого, а коли надув цю торбу, то відразу перетворилась у велику і дуже красиву кулю. Коли така підніметься вгору, то й покатається можна...

Жаль пройняв Жорине серце, жаль і образа. На Івана Коструба був ображений хлопець. Бач, який приятель, від-

кинувся від нього, Криж з Гаськом покликав, з ними подружився. Хіба Жора не міг йому допомогти, так ні ж бо, все село вирішив скликати, всі йому добрі, всі його приятелі. Того й не подумав, що, може, то Жорині найзапекліші вороги, які сплять, а вві сні бачать, як би порахуватися з ним. Нехай, ось коли повернуться старші брати, тоді Жора їм за все віддячить...

Його думки перервала та дівчинка, яку він, єдину в світі, шанував і згодився б з нею дружити. Але то було лише мрією, в дійсності Жора швидше дав би собі руку втяти, ніж першим заговорив би з дівчиною або відповів їй, коли б вона звернулася до нього. Жора не з тих, хто стане кланятись та принижуватися перед першим-ліпшим дівчином.

— Ти що тут робиш? — стривожилась Ламаза.

— Нічо,— проскрипів Жора.— Не потрібні мені ваші витребеньки...

І так поважно, так безбоязно, з відчуттям власної зверхності і недоторканності рушив до паркану, в одну мить переліз його по-котячому і зник у гушавині.

Василь Григорович з Арчилом Іраклієвичем саме несли в берег певеликий компресор, коли до саду вбігли мокрочубі і захекані Іван та Криж з Гаськом. Вони відразу й собі мовчки підставили руки, допомагаючи перенести дорожню ношу.

Криж з Гаськом стовбичили побіля розпластаного смугастого аеростата.

Дядько Василь та Іван взялися прилаштувати компресор та балон для перекачування водню в аеростат. Арчил Іраклієвич тягнув від голубого балона до компресора звистий гумовий шланг, такий же шланг з'єднав компресор із вхідним патрубком у отворі під днищем аеростата.

Дядь Вась неквапом трудився побіля того пристрою, а Іван безуспішно намагався подолати дріж у власному тілі, тільки вертівся під його руками. І лише той міг збагнути Іванові переживання, незбагненне почуття його душі, хто сам щось творив і, творячи, вірив і сумнівався в успіху своєї справи. Іван був тут головною дійовою особою, тож нікому: ні Санькові Крижу та Гаськові, надто обом дядькам, було невідоме те почуття, яке хвилювало конструктора.

Дядь Вась, як завжди небагатослівний, навіть мовчанкою захочував Івана: то поглядом, то порухом брови підказував небожеві, що саме той мав робити. Іван, помітно нервуючи, дещо метушився, то розлростував зігнуту гумову

рурку, то хапався за кінець шворки, перевіряв, чи вона міцно прип'яла аеростат до грушевого пня. Заглядав у патрубков, де поблискували міддю ніпелі, ті самі, через які мав потрапити у гумові відсіки водень.

Приготування до наповнення аеростата воднем, як то могло здатися стороннім, тривало довгенько, бо діяли за принципом: сім разів відміряй, а раз відріж. Отож Жорі Палівцю, який за всім тим пильно стежив, здавалось, ніби тому поранню та метушні не буде й кінця, і він сам, не розуміючи чому, помітно нервував і сердився. Йому хотілося, щоб з тієї Іванової затії нічого не вийшло, щоб, як мовиться, велика похвальба завершилась ще більшою невдачею. За тими роздумами і не помітив, коли почав роздуватися, випинатися в небо яскравий бік повітряної кулі, і коли вона почала виростати, немов на дріжджах. Жора Палівець тільки тоді зрозумів, що у сусідському садку сталося щось важливе, може, навіть незвичайне. Пожалкував, що не присутній при тому, що доля засудила його на самотність.

27

Дід Грицько повертався з поля — для нього не існувало ані вихідних, ані свят. Безвідмовний мотоцикл пирхав і чмихав, гарчав і дзвенів, тужився, долаючи пагорби, свистів, шугаючи у видолінки.

Мчав собі невисипущий дідусь полем, роззирався пообіч, то радів, то тривожився, пестив ласкавим поглядом неозорі лани пшениці, прикидав собі: чи налетіть добрим зерном, чи стече пшеничка на бездошів'ї, шукав відповіді своїм звичним хліборобським думам та й не помітив, коли мотоцикл виніс його на найвищий пагорб за селом.

Звідси все село було як на долоні. У тихій заплаві крізь сивіючий туманець виднілись розкидані купками сади, біліли й сіріли шиферні дахи, двоповерхова школа хизувалася черепицею, свічадами поблискували вікна в Будинку культури — все було звичним, привабливим та рідним. Цього разу, ледь окинувши поглядом звичну картину, дід безпричинно стривожився, бо хоч іще й не помітив нічого особливого, а інстинктивно відчув, що знайома картина в чомусь порушилась.

Тим новим була велика смугаста куля, що несподівано оживила й прикрасила буденний краєвид. Не відразу визначив, що та куля хитається над його власним обійстям,

а розглядавши, гмикнув: таки ж надули оту смугасту кумедію!

Коли дід Грицько підкотив до власного двору, то там уже товпилися сусіди, стояли, почувались ні в сих ні в тих прохожі, у двір непрошені заходити не зважувались, а роздивитися те диво, яке несподівано захиталося над селом та націлилось у саме небо, всім хотілося. На паркані висла малеча, пасла очі в чужому садку, але її цікавили не зеленкуваті персики та примасковані в листі непоказні яблучка й груші, а ота велетенська смугаста куля, на якій красувалися незнайомі букви. Правда, щоб дуже вже дивувалися несподіванці, то й не сказати, бо всі звикли до всіляких дивацтв дідового вченого сина. Але це вже не дядько Василь, а схоже, що київський онук примудрився повісити над селом смугасту химеру, яка так і шугоне птахом у небо. Пройшла вже чутка, що ніби ще й кататимуть безкоштовно старих і малих, а чи тільки хто зважиться.

Гаськові та Крижеві вже зараз нетерпеливилось запусити кулю в небо. Вони вважали й себе астронавтами, тож не задумувались над тим, що полетіти, може, й полетять, та як спустяться на землю? Але така вже натура відважних.

Конструктор охолодив хлопців. Ще не час для польотів. Дядь Вась теж потвердив, що, перш ніж літати, слід випробувати кулю. Ось привезе довжелезну міцну мотузку, припасують її до гондоли, піднімуть аеростат угору на припоні, а там уже буде видно, як він поведеться. Почувши це, Гасько почав гарячкувати, вголос виказувати недоволення. Іван зиркнув на цього суворо та осудливо, бо як конструктор розумів цілковиту рацію дядькової застоги.

Дід Грицько мовчки обійшов довкола надутої кулі, довго розглядав смугасте диво, заклопотано посмикував шорсткого вуса.

— Слухай, Василю, воно й полетіти може, чи як?

Присутні хто усміхнувся, а хто й реготнув уголос.

— Полетить, батьку,— відповів син.

— А сяде?

Тепер усміхнувся, розтягнувши усмішку на все обличчя, дядько Василь.

— Таж мусить...

— А чи не сідатиме, як та лисиця?..

Дід Грицько й собі примружив очі та усміхнувся весело. Іван Коструб тільки тепер побачив: які ж вони схожі один на одного — його дід і дядько!

— Воно ж як було? Упросила лисиця журавля, щоб навчив її літати. Ну, полетіли. Підняв журавель хитрунку під хмари, наказує: «Стрибай, руда, лети!» Ну, вона й полетіла. Пощастило — сіла в болото. «То як,— запитує журавель,— чи гаразд літати?» — «Та літати,— відповіла лисиця,— гарно, сідати — погано...»

Казочку знали всі, хіба що Ламаза та її батьки, може, її чули її вперше, але однак вона прийшлася всім до смаку, сміялися залюбки і заливчасто.

— Коли ж ви випустите її на волю?

Василь Григорович, оскільки добровільно зголосився на роль керівника старту, прикинувши, сказав, що коли буде все добре, то, можливо, завтра під вечір і відбудеться ця подія.

— А чому не сьогодні? — обурилась Ламаза. Кинулась до батька, вчепилась йому в руку. — Мама, любий, ти ж обіцяв?!

Арчил Іраклієвич знітився, почервонів, поклав на голову дівчинки руку, заговорив притишено по-грузинському, в чомусь переконував, киваючи головою на Василя Григоровича. Тоді Ламаза звела на Іванового дядька благально очі:

— Ну, Василе... Григоровичу...

Дядько Василь запитально зиркнув на свого друга.

— Обіцяв, то швидше діставай мотузку,— засміявся Арчил.

Василь Григорович категорично заявив, що сьогодні роздобути мотузку неможливо, адже неділя, склади зачинені, комірники відпочивають.

Вередливо хмикнула Ламаза, невдоволено загули Гасько з Крижею — їм хотілося вже сьогодні погойдатися під червом смугастого аеростата. Тільки Іван не проявив ані нетерплячки, ані невдоволення. Відкладення польоту ніскілечки його не бентежило, а дідове застереження насторожило:

— Якщо не збираєтесь підіймати, то краще спустіть дух з цієї мороки...

— Це ж чому? — здивувався син.

— Гроза буде, ось побачите...

— Синоптики пообіцяли? — іронічно гмикнув Василь Григорович.

— Від них не чув,— відповів батько,— але спина віщує...

Непомітно надійшов вечір. Сонце сховалося за темну хмару. Парило, і стояла тиша. Ні, ніщо не віщувало того, що невдовзі розгуляється стихія.

Та все ж у природі діялося щось таємниче, якась зміна відбувалася в оточуючому світі, незрима, глибоко прихована від людських очей. Кури довго мостилися на сідалах, сокорили тривожно, а півень, на ніч глядячи, починав ще раз кукурікати. Голос його зривався, із дзвінкого став хрипким, тож заповзятий співак сконфужено примовкав, тривожно покіркував.

Корови ледь клигали, прийшли із степу розімлілі, стомлені, але разом з тим і стривожені, почмихували та пряли відчуженими очима, поспішно розбрєдалися по дворищах, несучи з собою пахощі степу та молока.

Ламазі цього вечора не танцювалося, скаржилася, що в саду душно, тож пірнула в благодатну прохолоду кімнати, до якої задуха не проникала крізь густі кущі жасмину та гілля розлогих яблунь. Тітка Ніно теж сховалась у затишок, а Василь Григорович з Арчилом Іраклівичем сіли в машину і, видно, поїхали. Може, подалися на розшуки довжелезної вірвовки?

Дід Грицько сів на призьбі, смалив сигарету, переставляв з місця на місце ноги. Йому хотілось поскаржитись на те, що вони в нього болять, що крутить їх нестерпно, але інші думки хилили донизу йому голову. Поки жива була бабуся, то в дідовому дворі був порядок, а в хаті затишок. Поскаржився онукові, яка-то йому морока з коровою, мусить якось її дойти і, головне, випасати.

— То продайте її, дідусю! — порадив онук.

— Е-е,— повільно протягнув дід.— Збути найлегше... А що з того вийде? Я збуду, сусід збуде, переведеться на селі скотина, а хто ж вас, малих, молочком поїтиму?

Молочко Іван любляв, тож не став дискутувати, промовчав — хай, мовляв, буде й так, нехай живе та доїться корова. Тільки навіщо ж тоді нарікати на власну долю?

— То, гадаєш, твоя опука злетить у небо?

Онук глянув на діда, як на маленького, чмихнув носом, промовчав, показавши тим, що дідові сумніви безпідставні.

— І в колиску сядеш?

— А що ж...

— А коли мотузка урветься?

Іван не чмихав зверхньо, зримо уявив, як стрімко пливе вгору його літальний апарат, виносить астронавта у незвідані високості, і в нього за плечима пробігли мурахи. Але бадьорився:

— Люди ж літають... навіть у стратосферу підіймались...

— Та підійматись-то підіймалися,— ліниво протягнув дід і багатозначно натякнув, чим кінчались деякі польоти.

— Не завжди...— героїчно опирався онук.— І не на таких висотах...

Дідусь переставляв з місця на місце натруджені ноги, смоктав сигарету, думав.

Жора Палівець теж не знаходив собі місця і теж думав. Не йшла йому з голови повітряна куля. Поверталася до нього то одним боком, то другим, то показувала: «Lakop», то тільки «pikos».

Не мав сили змиритись з тим, що не він, а хтось інший надув отаку смугасту дивовижу. Адже міг же й Жора вимудрувати таке диво та й не ховатися від людей. Дівчисько білосніжне побіля нього спиналось би навшпиньки. Не когось іншого, а його, Жору, частували б запашним шашличком. Крижа з Гаськом він і близько не підпустив би до свого городу. Так бач як вийшло — несправедливо повелася з ним лукава доля, обійшла його слава стороною. Аж плакати хотілось. І жаль, і гнів розпирали його серце, примушували чогось шукати, якось реагувати на те, що його оточувало.

Чекайте ж, чекайте ж, друзі хороші, ви ще визнаєте Жору, він ще покаже, на що здатний, не думайте, що коли лишився беззахисний, то вже й усього боятиметься та ховатиметься на горищах! Ось візьме та й зробить щось таке...

Скільки не намагався, так і не міг придумати чогось особливого. Такого, що й світ не бачив. Щоб усі тільки руками розводили та дивувалися: хто ж таке вчинив? А Жора сидітиме в кущах, одганятиме комарів та мовчки посміхатиметься. На Гаська подумують, а той скаже, що то Санько Криж таке вчинив.

Аж мінився Жора Палівець, аж подих йому перехоплювало. На горищі було душно, а згодом і зовсім почало парити. Кажуть, що в теплі та в добрі гарна думка може сама народитися. Жора вже надумав, як їм «дошкулити»...

Спокійно на душі стало в Жори Палівця. Так гарно, як давно не було.

Тим часом навколо запанувала непроглядна темрява, така, що аж моторошно ставало. Непривітно стало Жорі на горищі, страшнувато, і той страх зсадив його додолу.

Гроза підповзла несподівано. Не посилала в розвідку ані вітру, ні блискавок, ні грому, а підкралась нечутно, як злодій, і захопила всіх зненацька.

Першим-найпершим її не те щоб почув, а швидше відчув Жора Палівець.

Давно відомо: заздрісники вмирають — заздрість живе. А коли живе заздрість, то й народжуються нові заздрісники. Саме таким заздрим до того, що йому не належало, виростав Жора Палівець. Хтось мав кращу шапку — Жора із заздрощів зривав і кидав у багнюку; вдягнув хтось нові штанці — мусив Жора його викачати на дорозі; вчійою хтось відмінно — Жора і його обдаровував глузуванням та всіляко брав на висміхи.

Тепер йому поперек дороги став Кострубів аеростат.

Ні, так не мусить бути, щоб хтось інший торжествував перемогу, аеростатами перед усім селом хизувався, ходив героєм у той час, коли Жора Палівець перебував у добровільному ув'язненні. Темна нічка стане хлопчині в пригоді, він з цього пухиря випустить дух, перетворить його на нікому не потрібний тельбух, люди не захочуть дивитися на ту покидь.

Користуючись темрявою, Жора переліз у чужий садок, проповз вужакою, ніщо його не зупинило. Правда, ним була пропасниця, все в ньому лякливо трусилося, бо ж відомо, що всякий заздрісник до того ж іще й боягуз. Але навіть те не могло врозумити а чи перекрити шлях Жорі Палівцю. Здригався перед кожним кущем, зупинявся після кожного руху, але однак повз до заповітної цілі і таки добрався. Просто над головою помітив темну округлу кулю, що похитувалась, готова спурхнути у небо.

«Не полетиш,— злорадно думав Жора,— ти в мене, кругла опуко, безвільно розпластаєшся у траві. Над тобою ще посміються люди, а найпаче я сам, бо мене нікому не перевершити у вигадництві».

На зігнутих ногах підковиляв до повітряної кулі, випростав на повний зріст, виставив уперед руку з затиснутим у долоні ножем, готовий з силою завдати нищівного удару ненависному предмету. Але трапилося непередбачене — навіть зіп'явшись навшпиньки, Жора не дотягнувся до кулі. Малий на зріст, безпомічний виявивсь Жора, куля, ніби насміхаючись з нього, гоїдалася високо, навіть до гондоли не зміг дотягнутись. Так і вкляк, розгублений, з витягнутою догори рукою, відчув себе неймовірно малим та

жалюгідним. Мало не заплакав з розпуки, аж зашипів від злості.

Вже хтозна, як повівся б Жора Палівець, коли б у цей час не сягнув його сторожких вух незрозумілий, схожий на шум далекого поїзда звук. Прогуркотіло щось таємниче й замовкло. І не встиг Жора збагнути, що воно трапилось, як якийсь рух почав наростати, якась незбагненна і страшна сила почала втягувати все навколишнє у свою орбіту, заволодівати цілим світом. І незчужся Жора, як упав на землю, відкотився вбік, бо ніби сталева пружна чиясь рука схопила його за карк і відкинула геть. Мало не зомлів з переляку — подумав, що його спіймали на гарячому.

Вітер із степу гнав бурю. Збагнувши те, Жора звівся на ноги, рушив було на стежку, але несподівано перечепився через мотузку і зрозумів, що на перешкоді йому став той самий припон, на якому тримається Кострубова конструкція.

Засміявся в душі Жора Палівець, де й переляк подівся, замість страху — хоробрістю затрепетало серце. Лежав ниць на землі, а рука ніжно обмацувала мотузку. Мотузка товста, цілий уривок конопляний, така, що витримає не те що повітряну кулю — слона прив'язи, то й він не відірветься.

Рух уявного поїзда посилювався, наростав, навколо шуміло, гуло щось у степу. Нараз Жорі заповзла в душу тривога, і він знову перелякався, на якийсь час забув про свій задум. Та враз дихнуло прохолодою і чимось таким невловимо-приємним запахло в повітрі.

З свистом та завиванням, нагло, по-розбійницькому насувалася з півночі гроза.

Гроза — то й гроза. Жора чимало пережив тих гроз. Бувало, що і в степу його заставляла, коли з батьком біля овець ходив. Та ще з такими блискавками і громами, що так і здавалось, ніби враз небо завалиться, придушить крижаними обломками. Але нічого не траплялося, гроза проходила, дощ ущухав. Прошумить, пронесеться і ця буря, зробить своє, а Жора своє знав — взявся перерізати ножиком мотузку, а сам пильно вглядався у темну кулю, чекав, а чи скоро вона потрапить на волю стихії, шугоне у незвідані далі...

Іван не відразу заснув. У всі попередні вечори він засинав швидко, ледь припадав до подушки, і всеньку ніч спав як убитий, а цього вечора йому не спалося. В кімнатці, за стіною якої виставив свої пристрої дядь Вась, було душно, навіть крізь навстіж одчинене вікно не дихало прохолодою.

Крутився Іван у постелі, а думки переповнювали голову. Тривожився хлопець, чи роздобуде дядь Вась необхідну лину потрібної довжини, чи витримає вона на великій височині розгойдану кулю? І Ламаза весь час стояла перед очима — схоже, образилась на нього. Бач, забажалось дівчиську злетіти першою, разом з Іваном у аеростат забратися, ніби то дівоча справа. До того ж іще невідомо, чи підніме куля двох. Але їй цього не скажеш, бо ще подумаеть, що Іван боягуз, не впевнений у можливостях апарата...

Задрімав уже лише тоді, коли до кімнати незримою лебідкою залетіла легка хвиля прохолоди, остудила холодним крилом розпашіле чоло. Але враз та прохолода й розбудила, сон мов рукою зняло.

За вікном шуміло, груші та яблуні розхитались, і Іван відразу ж згадав дідове: гроза!

Враз опинивсь на підвіконні — таким способом звук виходити з хати, — опустився на призьбу. Як був у трусах та майці, яку вподобав найбільше, бо на ній красувався напис латиною, не задумуючись, побіг городом, пригинаючись під опущеним гіллям, забувши про все, поспішав до кулі, готовий захистити її від біди, грудьми заступити.

Зблиснуло, і нараз Іван побачив свій аеростат, який припав мало не до землі. Трохи відтанув серцем, бо вже подумав, що вітер геть розметав його творіння. Не гаючись, приступив до дії, хоч до кінця й не знав іще, яким чином рятуватиме своє дітище. Інстинктивно схопився обіруч за гондолу, яка на мить схитнулася під днищем кулі, знову прилягла до землі. Куля полонила всю його увагу, тож не помітив тіні, що, посувшись убік, розчинилась, притаїлась збоку. Влучивши момент, Жора поповз у глибину саду.

Шум грози з кожною хвилиною наростав, вона котилася, йшла, бігла, повзла плавнями, несла поперед себе пилюку, вертіла сміттям та соломою. Іван не бачив нічогосінько, тільки відчував у руках мотузяне тіло гондоли, вирішив негайно забратись у неї, дотягнутися руками до патрубка, відкрити ніпелі і вивільнити аеростат від того дорогоцінного водню, без якого куля перестане бути аеростатом.

Гондола невелика, скидалася на глибокий кошик, її дерев'яна основа була міцно скріплена мотуззям, дно густо умоцоване, в ній було м'яко і затишно, немов у теплій рукавичці.

З силою підтягнувшись на руках, — був спортсменом, а не слабаком, — чекав чергового пориву вітру. Вітер і справді налетів, Іван і не опам'ятався, як опинивсь у

м'якому й зручному гніздечку. Вмостивсь найзручніше і на мить завагався — випускати водень чи не випускати? Зробити це неважко — тільки дотягнутись рукою до патрубка. Дорогоцінний водень висвистить у повітря, аеростат осяде, сплющиться, вмре. Тим часом гроза прокотиться, відійде за море, а «Lakonikos» лежатиме мертвий і нерухомий. І невідомо, чи дядь Вась захоче запустити ще раз свою диво-машину, наповнити воднем балони, надути повітряну кулю...

А може, апарат витримає? Пересилить пориви скаженого вітру? Треба тільки притиснути кулю до землі, власним тілом захистити її, полегшити їй витримати стихію, допомогти вистояти у двобої...

Але стихія тільки набирала сили. Сягнувши свого найвищого ступеня, поривний вітер так шарпонував кулю, що вона спочатку лягла, притиснувшись опуклим боком до землі, а тоді відскочила назад, ніби туго набитий м'яч опісля удару об землю. Гондолу закинуло мало не наверх кулі, а потім шугонуло вниз, ударило об землю, і коли б вона була не м'якою і не схожою на теплу рукавичку, то цей удар міг стати фатальним для аеронавта. Було не до того, щоб ловити патрубок, треба було триматись обірuch за гондолу, щоб упередити наступні удари.

Навальні пориви вітру то клали кулю на землю, то поривали її вгору, і на мить здавалося Іванові, що ті удари доконають його у невеличкій гондолі.

Не встиг ані перелякатись, ані здивуватись, ані збагнути до ладу, що трапилося, як враз опинився у непроглядній нічній п'їтмі, в обіймах безмежного неба, серед розбурханої стихії, у повній владі того повітряного пориву, про який синоптики кажуть, що при ньому повітряні маси переміщуються зі швидкістю тридцяти — сорока метрів на секунду, у тій розбурханій сваволі природи, коли людському розумові стає важко щось збагнути. Високо тоді злітають угору зірвані дахи хат; розпорошуються солом'яні стріхи, а оцинковані дахи летять зі скреготом; з корінням вивертаються дерева; злітають з петель хвіртки і ворота; копиці сіна перетворюються в сміття. Піднімаються в повітря і копиці соломи та сіна, рибальські човни, халабуди відпочиваючих — усе геть кружляє, перевертається, перешипається, нестримно летить, суне страшеними привидами туди, куди його скеровує і тягне нікому і нічому непідвладна сила, та сама, яка називається по-різному, починаючи від грози і закінчуючи тайфуном а чи й цунамі.

Усе кружляє, все вертиться, не знає впину, не зупиняє-

ться ані перед рікою, ані горами, ні перед морськими да-
лями, навіть державні кордони для могутньої стихії не пе-
репона. Чутливі радари схоплюють, рееструють, але хіба
що на якусь мить, бо ось було воно на екрані, ось блисну-
ло, і вже нема, вже щось інше налітає, вводить в оману,
ставить безліч запитань: а що то воно пролетіло — оцинко-
вана покрівля, пересохлі на сонці ворота чи, може, звичай-
на копиця сіна прошуміла по розбуханому небосхилу.

Прошмигнув десь поміж того хаосу і Кострубів «Lakonikos»,
промайнув, як марево, не збагнув юний аеронавт,
як і опинився за межами Вітчизни, повис над бездонним
морем, загубився, як піщина в пустелі, в непроглядному
морю нечуваної стихії. Не чув Іван відчайдушних зойків
на дідовому подвір'ї:

— Іванку! Ге-гей, Іванку!

Дід Грицько надривався в розпачі.

— Ваню! Ваню, вай-вай!

Ламазя кликала, у відчаї скинувши вгору руки.

Жора Палівець і той, перелякавшись того, що вчинив,
закляк біля паркану, отетеріло дивився услід незримому
«Lakonikos'у». Він не кричав, не кликав, бо знав, що по-
вернути назад те, що не повертається, неможливо.

Частина друга

ГЛУХОНІМІЙ

1

Безтурботно, та по-своєму щасливо жив та поживав бей-ефенді Килінбей, від самого імені якого тремтіло все в місті.

Так оцей Килінбей, який навіть не підозрював, чи на світі існує якесь там горе, несподівано зіткнувся з ним віч-на-віч і швидко переконався, що завдає воно не лише відчутних прикрощів, а й нестерпного болю.

Килінбею у житті все далось легко й просто, всілякі біди його обминали, а ті, які падали на голови його знайомих та близьких, не те щоб завдавали йому прикрощів, а просто його не обходили.

Батька його за якихось обставин (навіть мати рідна не говорила синові чогось певного) було вбито. Оскільки ж Махмудкові не виповнилося ще й п'яти, ця втрата його не схвилювала, горе не завдало йому болю. Зріс він під посилено пильним оком матері, яка все своє життя присвятила молодшому синові, бо старшого батько прилаштував до діла десь у чужій країні, і той рідко подавав про себе звістки.

Килінбей з часом вийшов у люди, матінка мала можливість дати йому освіту, мріялось їй, що син стане колись якщо не поетом, то вченим, а йому полюбилася військова справа. Він жив у країні, де військо виконувало чи не символічну функцію, бо могло похвалитися своєю силою лише в давні часи, тож хоробрий і діяльний Махмуд Килінбей

швидко охолонув, розлюбив військову форму і уподобав пишну уніформу поліційних частин. До душі і до серця припала Килінбеєві робота на цьому поприщі, і він швидко почав підійматись по службовій драбині, був ще порівняно молодий, а вже обіймав посаду окружного комісара поліції.

Покійниця-ненька свого часу висватала йому із багатой родини дружину-красуню, виторгувала пристойний посаг, батько нареченої був людиною не лише заможною, а й впливовою, тож за його спиною відчувся Килінбей і зручно, і затишно, не холодно йому було і не душно, жилося так, що не варто було задумуватись над тим, нібито десь там існує горе.

В сім'ї Килінбеїв виростало двоє дітей: синок Азіз та донька Йоксель, здоровенькі, рухливі, годовані згідно з науковим раціоном, бо Фатьма-ханім дітьми невідступно клопоталась. А Килінбеєві що? Вважав свою дружину, як і всіх жінок на світі, істотою другого сорту, здатного лише на те, щоб випестовувати дітей. При розумі та достатній фізичній силі мусив бути чоловік, а жіноча справа відома: хата, діти, кухня...

Килінбей вважався мудрим главою сім'ї, ідеальним чоловіком та батьком, тим надійним стовпом, на якому тримається не лише власна сім'я та благополуччя, а й спокій та щастя цілої округи. Державною владою йому до рук були вручені щонайвищі права — віжки.

Він ті віжки тримав міцно, державна колісниця успішно котилась накоченою дорогою. Якщо ж хтось необачний потрапляв під колеса або під копита озвірілих мустангів, впряжених у ту колісницю, то уже ніхто тому не міг зарадити. Така йому судилася доля. Горе? Та яке ж це горе, коли сам необачний зажадав власної загибелі? Це ніяке не горе, це звичайний присуд долі. Якщо кому й дошкуляло, на думку Килінбея, горе, то це сильним світу, господарям землі, хто накопичив стільки, що й самому вистачить, і дітям його дістанеться у спадок. Тим же, хто не надбав за життя ні гроша ламаного, втрачати нічого, тож горе та всілякі злигодні для них — явище звичне, для таких бідуння є природним і заслуженим станом. Не страйкуй, не лінуйся, не бунтуй, працюй мовчки та чесно — з голоду не подохнеш.

Не раз до нього проривалися люди з своїм горем та бідами. Не ті, які копошаться десь там у бруді та бідності, такі не допускалися до його розкішного кабінету, їх приймали нижні, ще нижчі, й зовсім найнижчі поліцейські чини. Їхні скарги розглядалися належним чином, а як саме, те

начальника не обходило, до тих дрібниць йому не було діла. До нього навідувались люди імениті, ті, хто був достойний знатися з таким високим чиновником. Приходили запросто — поговорити дружньо, посидіти в затишку, викурити сигару, посмакувати склянкою щонайміцнішої кави, розпитати про здоров'я дружини та дітей, поцікавитись про державні справи і вже десь під кінець, ніби між іншим, поскаржитись на свою біду.

Килінбей з ними розмовляв неквапно, був небагатослівний, дякував за увагу, розпитував і собі про здоров'я та настрої відвідувача, а потім, також між іншим, обіцяв, що перетне шлях горю, спорядить наряд поліції, розжене зарозумілих страйкарів, примусить їх взятися за розум та не завдавати зайвого клопоту чесним людям.

Слова на вітер поліційне начальство не кидало. Не проявляючи особливої гарячковості та квапливості, віддавався небагатослівний та вичерпний наказ, і з воріт казарми на розпечені гарячим сонцем вулиці виступали до зубів озброєні, надійно прихищені запозиченими ще від середньовічних лицарів обладунками, обвішані гумовими палицями та гранатами із слъзоточивим газом поліцейські загони, просувались лівно, неквапом, тільки й усього, що старанно, на повну силу вибиваючи кованими підборами об асфальт таку знайому, таку звичну для всього міста чечітку.

Швидко а чи ні, легко а чи й важко, але все ж вдавалося сучасним лицарям із команди Килінбея відновити порядок, горе підприємця розвіювалось, в душі роботодавця знову поселявся спокій, на заводі а чи фабриці відновлялась ритмічна робота. Другого а чи третього дня тими ж вулицями, по яких відбивали чечітку поліцейські загони, повільно пропливав похоронний кортеж, бувало, що й по кілька домовин несли на кладовище. Поліцаї похмурою шеренгою стояли пообіч, байдуже стежили за всім.

Махмуд-бей того не бачив, та й бачити не хотів. Опісля ситного обіду він відлежувався у холодочку розкішного кабінету або грався з малою Йоксель. Ще б йому клопотатися дрібницями...

Але горе є горе. Воно здатне дотягнутися своєю незримою рукою і до таких стовпів, як шеф поліції. Дотягнулося воно своїми щупальцями і до Килінбеевого карку, схопило підступно, затиснуло в лещата, і від нього не викрутишся. Хоч і не до смерті, й ніби граючись, ніби потішаючись, а давило дошкульно.

Розлюченим тигром снував Килінбей у своєму кабінеті. Очей не міг підняти, бо соромно було глянуть в застигли

очі матері. Хотів наказати прибрати із стіни або принаймні затулити полотнищем материне зображення, але рот не розкрився, щоб віддати той наказ. Від власного безсилля лютував на цілий світ, на дружину, яка теж у стінах розкішного та просторого дому не знаходила собі місця, металася по кімнатах тигрицею, намагалась пробитися до чоловіка, до крові збивала об міцні двері кулаки, кричала, просила, благала і проклинала все на світі.

Горе поменшується і стає півгорем, коли існує надія. Қилінбей у хвилю, коли гнів спадав, благав всемогутнього аллаха дати силу йому, щоб пережити це горе. І що більше молив та благав, то більше вірив, що всемогутність аллаха прийде йому на поміч. Але варто було хоч на мить перервати розмову з аллахом, як зневіра заповзала у спорожнілу душу всесильного поліційного шефа.

2

— Азіз-джан! О Азіз-джан, мій любий!..

Чайкою квилула Фатьма-ханім, ридала гірко, так, як тільки може плакати мати у великому горі. Тинялась, мов сновида, а її зойки та болісні стогони сягали чоловікового кабінету і, як не дивно, не співчуття, не жалість викликали в Қилінбея, а щонайсправжнісіньку лють, таку сильну й непогамовну, що коли б це скиглила і стогнала не слабосильна жінка та ще й дружина, то засадив би її без суду та допиту в щонайхолодніше підземелля. Щоб остудити її гарчковість.

— Дурняча порода,— бубонів собі під носа, затуляв долонями вуха, коли ті зойки та стогін наближалися. Роздумував, як би вислизнути непоміченим з дому, схватись у своєму офісі, побіля телефонів, у оточенні безвідмовних поліціантів.

Вислизнути непоміченим було неможливо: збожеволіла від розпуки та горя ханім пильно чигала на появу чоловіка. Нечутними кроками підкралась до дверей кабінету, припала вухом до щілини, слухала. Хоч того він і не бачив, але натренованим чуттям професіонала все те відчував. Прикипів до стільця, сидів нерухомо,— хай собі послухає та й поплентається в глибину кімнат, а він тим часом вислизне із зненависнілого дому.

Йй набридає дослухатися тиші. Спочатку несміливо, одним подихом, ніби аж ніжно так, Фатьма-ханім починає стукати в двері:

— Махмуд-джан! О Махмуд-джан!

Килінбей втягує голову в плечі, пильнує дверних половинок, побоюючись, що вони зараз розсіплються, відхиляться, розпахнуться, і знавісніла дружина прослизне до кабінету.

Стук наростає, переходить у безупинний гуркіт, затверділі кулачки гамселять із силою ковальських молотів, аж кісточки тріщать, аж двері хитаються.

— Відчини! Відчини, нелюде! Це ти в усьому винен! Це за твої тяжкі гріхи карає аллах, це за твоє кам'яне серце така мені люта кара.

Нерозумна, безсердечна жінка, несправедлива і дика, як усі жінки, що з нею вдієш? Була б чужа, не жона йому, не була б матір'ю його дітям — дорого поплатилася б за такі слова, за бузувірські звинувачення. Легко припасувалось би до неї щонайменше з десятків статей закону — образа державних порядків та службових чинів, неповага до особи, що несе високу і відповідальну службу в країні...

Але тільки думав про таке, тамуючи лють і душачи в собі безсилля.

Фатьма-ханім з горем стрілася не вперше, вона знала йому ціну. Вже пережила страшну особисту катастрофу, на подив сама собі, вистояла, витерпіла, пристосувалася.

Походила вона з багатой поміщицької родини, виросла на відлюдді, в зеленій оазі, виповненій прохолодою та неповторними пахощами зелених, як ізмарагд, дерев, повній пташиного співу та мелодійного шелесту незримих цикад. І незчулася, як виросла, як потрапила в дім Килінбея. Одного дня татусь привіз його ніби в гості, познайомив з донькою, сказав, що оце і є той, хто виплатив за неї багатий калім і тепер буде їй законним мужем.

Це був тяжкий удар, справжнє горе, велике й гірке, лихо з тих лих, які важко переживаються юними дівчатами.

Вона, може, й не страждала б так, коли б Килінбей був хоч років на десять молодший та не був такий суворий з вигляду, такий вусатий та булькатий, говорив не таким багавитим голосом.

Довгі місяці та нескінченні роки все ж примирили її з тим, що присудила доля. Звикла і до настовбурчених колючих вусів, до булькатих очей з червоними прожилками, до лисини, не помічала великого черева, освоїлась з цим великим і небезпечним звіром, яким їй видався Килінбей попервах. Коли ж народився первісток, крикливий кучерявий хлопчик, у рисах якого вона вловлювала риси майбутнього красеня, то й зовсім відчулась урівноваженою, спокійною і навіть якоюсь мірою щасливою.

Щоправда, біди навіщали її частіше, ніж ефенді-бея, але то вже така жіноча доля. Захворіє, бувало, хлопчик, а вона сама не своя, все їй здається, що вона його вже втратила. Килінбей собі посопе, посидить біля хворого, нічого не скаже, викличе лікаря або ще й не одного, а й усіх, які тільки практикували у місті, скличе, а вона й лікарям не вірить. Мучиться, страждає, не спить, не їсть, не п'є, горить потаємною зненавистю до безсердечного чоловіка, в грудях якого холодний камінь, а не серце. І так, аж поки видужає дитина.

Невдовзі з'явилась донька, крихітка Йоксель, портретик мамин у мініатюрі, така ж уже гарненька, спокійна. І не хворіла ніколи, не тривожила і не лякала, хай аллахове благословення над нею пробуде й надалі. Хлопчик теж підріс, зміцнів, облишили його хвороби, тільки б жити та батьків радувати. Чоловік став уважніший до дітей, особливо оточував увагою маленьку Йоксель...

Та саме ця турбота та увага, посилена любов до маленької Йоксель і сушила серце Фатьми-ханім. І не просто сушила, а геть псувала їй життя, завдавала безпричинного болю й тривоги, переповнила життя жінки відчуттям наближення лихих подій.

Булькасті батькові очі дивно світилися, коли прикипав поглядом до доньки, і якась потаємна задума та ледь прихована таємниця чаїлася в його очах. Фатьма здогадувалась, яка-то думка таїлася в його очах, жила в чоловічій голові: дорогоцінна троянда квітує в їхньому саду, калимом великим пахне ця екзотична магнолія, ох, і дорого ж продасть її грошолоб-батько...

Серце не вмещалось у грудях Фатьми, їй усе частіше пригадувалась власна доля, боліли давно зажилі шрами, чутливе материнське серце підказувало, яка доля чекає на її улюбленицю.

То було звичайним, навіяним власною уявою чуттям тривоги, що переростало в біль, а біль у горі. Видно, без подібних переживань немає на світі жодної жінки, тільки з тією різницею, що одна відчуває щось подібне різкіше й відчутніше, а інша лише смутно тривожиться.

Справжнє, велике, таке, що здатне й слона звалити з ніг, велике горе таке ж не минуло її. Воно виявилось страшнішим і важчим, ніж могла собі уявити. Тож страждала неймовірно, глибоко, до останньої клітинки віддаючись своєму горю. І розрадити її не могло ніщо.

— Азіз-джан! О Азіз-джан, відгукнися, озовись, бо помру я, загину без тебе, сердешна.

Дослухавсь до тих стогонів Қилінбей, і навіть його скам'яніле та байдуже до людських страждань серце пом'якшувалося, він не вмів співчувати, але не був здатним і лютитись та осуджувати жінку.

3

Азіз-джан! Сонце очей, радість серця, розрада душі, пісня для слуху, шербет для спраглих губ, о Азіз-джан! Цілий світ, невимовна радість для матері...

Тільки-но з'явився в домі — і все перевернув, усе переробив по-своєму. Інакшим стало повітря в кімнаті, змінились вікна і стіни, кожна річ отримала свої очі, свій розум, свої погляди, своє ставлення до немовлятка. Вони або ж дивилися на нього обожноувально, і тоді Фатьма їх теж любила, брала в свої спільніки, в свої порадники, або ж були байдужі до нього, і тоді обурена мати готова була все знівечити, викинути на смітник. Вони швидко збагнули те і тільки тим і займалися, що безмовно славословили маля, тільки й чути було їхню мову, тільки й дзвеніло в кімнатах: Азіз-джан, Азіз-джа... о Азіз-джа...

На чоловіка дивилась ласкавіше, запитувала:

— Чи не диво? Чи не ласку аллах явив нам щедро, о мій повелителю?

Прискіпливо зирала в лице мужа, чекала захоплення і ніжних слів. А він знав своє:

— Коли не допоможе мені аллах, то знову спалахнуть безчинства... Ці чорні сили...

О великий аллах! За які гріхи ти послав їй цього булькатого, цього безсердечного, цього байдужого до всього на світі, окрім чорних сил звіра? За віщо ти покарав її?

Хлопчик швидко, як і всі діти, ріс, уже не чалапав та не тупотів по кімнатах, а прудко бігав по дому, нишпорив по всіх закутках у тінявому садку, зацікавлено визирав через щілини за Қилінбееві володіння, відкривав для себе світ, відкривав щоденно й щоденно дивувався. З роками більшали Азізкові володіння, і бувало, хоч мати й пильнувала кожен його крок, малий випадково потрапляв на очі татусеві. Хлопець знічувався, завмирав, його кволе тільки враз позбувалося рухливості.

Батько не цурався сина, довгенько та пильно його розглядав, і щось схоже на вдоволення плавало в його очах. Розклеплював синюваті губи, скрипуче запитував:

— Ростемо?

Хтозна, чи й доходило до синових вух те запитання, видно ж, такі доходило, бо Азіз винувато-болісно скліпував оченятами, але мовчав, наче хто зцементував йому тремтливі уста.

— Ну ж бо, рости, рости...— велів батько.— Йди, грайся...

Винувато, ніби щойно вчинив провину і був викритий, якусь хвилину малий ще стояв перед батьком, подумки наказував ногам втікати, а вони, капосні, не підкорялися.

Ту мовчанку, розгубленість, безвільність батько розцінював не як непокору, а як спробу, скориставшись нагодою, вициндрити щось у нього. Не сердився, бо був певен, що синок не такий уже й боягузко, що лише прикидається таким, хитрує: уста мовчать, а очі просять...

— Ну, біжи-біжи, одержиш подарунок... гарну іграшку...

Бувало, й дарував синові іграшки, змайстровані далеко за морями та океанами. То пістолет-автомат, то мало не справжню гармату на блискучих коліщатах або ж мініатюрний танк, який самостійно маневрував, кидався на перепони і долав їх, стріляв і душив гусеницями все, що траплялося на шляху.

Азіз-джан до них був байдужий, хоч і загорялись в нього оченята цікавістю. Вже хтозна, що його стримувало: чи ніяковість перед батьком, чи осудження матері.

— Освоюй, вивчай, поки що грайся,— басовито скрипів татусь,— у житті все знадобиться — чоловік повинен бути воякою.

Азіз благально зиркав на татуся — просив відпустити.

— Біжи-біжи, заводь машину, долай перешкоди.

Мати сплескувала в долоні, обурювалась:

— О великий аллах! Знову ця гидь! Та що він собі думає, твій татусь? Чи він гадає, що і мій коханий синок, світло очей моїх, мій Азіз стане душогубцем?

Настав час Азізові вчитися. Ні, ні, його не послали до школи, хоч у місті було їх чимало, пристойних шкіл для дітей заможних батьків, до яких бідноту не пускали й близько. Де б вони взяли стільки грошей, щоб учитись у порядних школах? Для Азіза двері всіх шкіл були відчинені, але матуся розсудила по-своєму: оскільки за школу однак треба платити, то чому дитина має ще й бігати кудись, залишати на всенький день рідну оселю, коли за ті ж гроші найкращі вчителі самі прибіжать та й охоче повідають свою науку малому. Окрім того, не гурт гультьяїв, а одного Азіз-ка вчитель навчатиме, всю увагу йому приділить.

Чи платив учителям що Килінбей, а може, нічого не витрачав на синову освіту, а тільки навчався хлопець вдома.

Матінка не те що просила, а благала: «Вчи музику, синку, освоєю красу і благородство». Найбільше вона боялась, щоб син не захопився батьковою професією, яка для неї була осоружною і ненависною.

Батько велів учителям найперше дбати не про синове облагородження, не про поезію та музику, а про загартування тіла та засвоєння історичного минулого, в якому можна було віднайти чимало славних подій, які могли б стати прикладом для майбутніх поколінь, закликали молодь до подвигів на полі бою в ім'я і славу аллаха.

З часом Азіз збагнув, чого саме від нього сподівається батько і до чого прагне мати, але ні перспектива стати полцейським чином, ані стати музикою чи поетом не полонила його.

Старанно вивчав хлопець іноземні мови. Англійська йому давалася легко, швидко засвоював кожне слово. Старий учитель, виходець з берегів Альбіону, який здавна прижився в місті, охоче навчав уважного підлітка, передавав йому свої знання.

Батьки були вдоволені сином, син вдоволений життям, мріяв про майбутнє, тамував у серці незрозумілу тривогу, чогось чекав і... дочекався.

— Азіз-джан! О Азіз-джан, сонце очей моїх...— квилала в порожніх хоромах Фатьма-ханім. Мов закоркований у пляшці джин, сидів у похмурому кабінеті шеф поліції Килінбей, чекав телефонних дзвінків.

Телефон мовчав.

4

Задзвонило несподівано. Ефенді-бей повелів встановити йому апарат з тихим і ніжним дзвоном. Такий і було доставлено з-за океану. Не дзвонив, а виспівував ніжну мелодію, аж не хотілося піднімати трубку, хотілось натішитися нетутешньою музикою.

Цього разу дзвінок був різкий. Килінбей аж підскочив на стільці, ніби й не чекав його. Із важкої задуми той дзвінок повернув його до дійсності, і він гарячково схопив трубку.

— Що? Га? Знайшли?

Знайомий голос канцеляриста чемно, винувато-довірливим голосом повідомив, що дзвонили з столиці.

Дзвінок із столиці — не жарт, напевне, міністр внутрішніх справ добивався до шефа поліції. Тож відсиджуватись

вдома було годі, мусив забути про власні турботи та бідні, як належиться служаци, ставати на пост. А може, пан міністр довідався про велике горе підлеглого й хотів його втішити?

Рішуче повернув ключа, скрадливо відхилив двері, висунув назовні лисину, полегшено зітхнув — шлях був вільний. Бадьорим кроком вийшов у коридор, поправив кобуру пістоля, витягнув уперед ногу для парадного кроку. Повагавшись хвилю, навшпиньки, по-кошачому подибав до виходу.

Фатьма-ханім чи випадково, а чи таки чатувала на чоловіка, вихопилась із закутка зловісною тіпню, вся в чорному, із безладно розпущеним волоссям, заплакана і агресивна.

— О, ви зволили нарешті заворушитись, ефенді. Нарешті до вашої холодної свідомості докотилось, що в домі таке горе. Врешті ви зібралися на свою службу, щоб хоч одне діло звершити во славу аллаха...

— Мовчати! — крикнув Килінбей-ефенді.

Шеф поліції згадав, хто він є, і почав розмовляти саме так, як йому належало за службовим станом.

— Мовчати! — ще раз крикнув таким голосом, яким розмовляв з підлеглими, та люто блимнув булькатим оком.

— О Махмуд-джан!..— враз жінка пригадала, хто її чоловік, і, налякана, примовкла, але не відступила.— О джанім... Благаю, молю в ім'я аллаха... зроби все, щоб відступило тяжке горе... Щоб моє бідне серце не розірвалося з розпуки на частки...

Подібний тон ніскілечки не зворушив Килінбея, він звик до боязкого, розрахованого на розчулення бурмотіння сочень тих матерів, з синами яких поведився за вимогами суворого закону. Коли б він дослухався до тих материнських благань, коли б хоч на одне з них у нього співчуттям скалатнулося серце, він уже давно не був би тим, ким є. Тож і зараз швидко опанував становищем у власному домі, збагнув, що агресивність дружини переможена.

— О джанім... Махмуд-джан, я тебе благаю...

Ступав парадним кроком, гордо ніс на голові могутнє «кільце Сатурна», а дружина чалапкотіла вслід, знічена, прибита, покірна, до нудоти солодкава в своїх благаннях, але він не був аллахом, щоб благання нещасної жінки лоскотали його самолюбство.

— Ти все зробиш, любий? Ти все зробиш...

Вона лишилася на порозі дому, а він, володар становища, навіть не зважив за потрібне оглянутись чи кинути хоч одне слово. Попрямував до довжелезної, виписаної із-за океану машини, що виблискувала чорнотою фарби, дзеркали-

лась куленепробивним склом вікон, чарувала красою узорів з нікельованих планок, поважно втиснув важке тіло на заднє сидіння.

Міністр, хоч і очолював таку зловісну установу, був людиною навдивовиж м'якою для цієї посади. Може, тому, що у попередньому уряді обіймав посаду міністра освіти, а ще раніше опікувався культурами, все своє політичне життя безуспішно намагаючись то примирити найрізноманітніші племена, то дати всім їм однакові знання, а головне, втлумачити їм однакове розуміння величі аллаха.

Тож міністрові доводилося бути насамперед дипломатом. Належної освіти він, правда, не мав, але матінка-природа обдарувала його тонким чуттям пристосування, і він майстерно пристосовувався до будь-яких умов, знаходив спільну мову з будь-ким, завчасу передбачав, яку погоду показує політичний барометр. І вчасно займав таку зручну позицію, яка неодмінно ставила його в центрі подій, виходило кожного разу так, що він прислужувався тій потаємній силі, яка готувалася взяти владу до рук і таки ж брала її.

В останньому уряді, для перемоги якого пан міністр немало прислужився, йому довірено внутрішні справи, і він їх охоче звалив на власні плечі, бо вважав за потрібне зміцнити саме цей уряд і тим продовжити його існування.

По-панібратському вітав міністр свого підлеглого, ніби був не начальником, а близьким другом-приятелем. Скрадливим, аж солодкавим голосом розпитав про самопочуття, про домашнє благополуччя, а Килінбей тим часом витирав на лисині ядучий піт, чув, як мокріє йому під пахвами, буркав у відповідь щось невиразне, бо знав, що міністр за хвилику-другу ошлешить його якимсь повідомленням.

Міністр і справді оглушив шефа поліції. Коли заговорив про діло, то голос із солодкавого став пісним, забринів вимогливо, від панібратства й сліду не лишилося.

— Бей-ефенді, мушу повідомити, що цієї ночі на нашу дорогу вітчизну вчинено зловорожий наліт. Чи то найсучасніші дирижаблі, а чи аеростати проникли в державну зону, і не виключено, що висадили десант...

Килінбея тонкощі справи не обходили, його приголомшило саме повідомлення. Власне горе враз подаленіло, бо на обрії з'явилися зловісні хмари, запахло смаленим. Пригадалася передсвітанкова гроза, він її чи й чув, тільки якось підсвідомо відзначив про себе, що нарешті з неба впала благодать. А воно виявляється від тієї ласки аллаха халепи не обберешся...

— Бей-ефенді, не мені вас учити, як бути і як належить

діяти в подібній ситуації. Тож дійте, дійте рішуче, не озираючись, ловіть кожного більш-менш підозрілого, обнишпорте всі закапелки, особливо ті, що запідозрені, промацайте всю територію, не полінують, потрудіться во славу аллаха, державна міць мусить бути на рівні, інтереси уряду мусять бути надійно захищені...

З язика шефа поліції вже готові були злетіти бойові кличі та накази. Міністр був за всіх обставин пишномовним.

Розмова закінчилась, тонко дзенькнув апарат, ніби зрадів, що його облишили у спокої. Килінбей випрямився, сторожко окинув поглядом власний кабінет, ніби сподівався запримітити десь за ширмою чи між шафами зачаєного диверсанта, і гаркнув до чергового по канцелярії:

— Збирати! Всіх! Негайно!

5

Фатьма-ханім, випровадивши чоловіка, не йшла до господи. Домовиною вона їй стала, пустою, кімнат було багато, а прихистку в них не знаходила. Блукала по садку.

Килінбеї жили на всю губу, особняк мали багатий. Обнесений з усіх боків непроникною загорожею, не було в ньому тільки жар-птиць, навіть ананаси викохувалися в оранжереї.

Мов Єва по едему, походжала в тому садку Фатьма-ханім. Вона любила над усе цей райський куточок, виплеканий і доглянутий старанним садівником Шахабом. Лишився сад без умілого опікуна, помітно занепадав. Але Фатьма того не помічала. Її думки, все її ество були скеровані на одне — швидше узріти Азіза, почути хоч би голосок незрівнянного джанима, хоч на хвилику повернути втрачене.

Ось тут, серед вічної зелені лаврових кущів, біля оранжереї та вольєр, ніби вільний вітерець, гуляв любий синок, її радість Азіз-джан. Він не рвався в світ, йому не тісно було в рідних стінах, не шукав гамірного товариства, йому досить було Нурі, ровесника, садівникового сина, тихого та покійного хлопчика, умілого помічника татусеві.

Вона так любила спостерігати за тим, як її син, такий стрункий, як лавр, пахучий, як кедр, чорнобривий, самовіддано навчав грамоти та всякої премудрості Нурі, бідацького хлопчика, якому навіть мріяти не годилось про школу. І як радів, що в нього здібний учень. А як він любив свого вихованця. Батько категорично забороняв синові водитися з слугами, мовляв, усі вони: садівники і кухарі, прибираль-

ниці та швейцари, покоївки і няньки — ніщо, речі в панському домі.

Фатьма-ханім пишалася синою доброту та людяністю і водночас боялася того. А хай внесе хтось із служок чоловікові у вуха, хай довідається про те Махмуд — не зносити їй голови. На щастя, служки не любили і боялись господаря.

Мати, бувало, просила сина:

— Не водився б ти, сину, з тим яничаром...

— Це ж з яким? — гостро скидав на надбрів'я стрічаті брови синок. Осяяна тим поглядом, мати забувала про осторогу — на прекрасному гордому личку сина вона бачила всю красу свого чорнобривого, смаглявого роду.

— Навіщо водишся з цим... Нурі?

— Він мій друг, мамо, — палко доводив син. — Я так його люблю, для мене він... ну, ну, не знаю, як хто...

— Любіший від мами?

— Ой що ти, мамусько! Ти для мене — тінь аллахова на землі, а Нурі — вірний друг. Нурі для мене — як повітря, як саме життя.

Надого задумувалась Фатьма-ханім. І мліла серцем, раділа душею, це син її одної, і нікого більше. В сина така ж, як і в неї, добра та щира душа, сповнена ніжності і любові до людей. Вона була щаслива — аллах виявив до неї щонайвищу свою ласку — її син ніколи не ступить на батьківську стежку, не повторить того, на що був здатний батько.

Не хотіла зазирати у майбутнє, в той час, коли стануть дорослими Азіз-джан та Нурі. Повиростають, а там буде видно. Або ж розійдуться в різні боки, або цей працьовитий Нурі стане вірним і запопадливим служкою її сина. Іншого вона собі не уявляла. Життя розпорядилось по-своєму, всупереч материним передбаченням.

В один з погожих днів, тих, які тільки бувають у весняний час на морському узбережжі, з їхнього двору зник Нурі. І зник безслідно. Мов сонце закотилося за обрій для Азіза. Вочевидь змарнів і засумував хлопець, рідко чула від нього мати слово, ніби розум йому помутився, ніби тижка хвороба відібрала йому мову, зв'язала руки,

— Що тобі, Азіз-джан?

Мов не чув, мов не міг збагнути, про що питалося, тільки дивився з докором на матір.

— Що тобі, синку?

— Нічого, мамо...

— Почитай, синку, візьми книжечку...

Покірно брав до рук книжку. Заглиблювався у чужу, далеку йому мову, ніби не бажаючи більше чути й слова рідною...

Блукала садом мати, заглядала в усі куточки — немає ніде дитини, — кликала тихо, ламаючи руки, — не відповідав Азіз-джан.

Незчулась і коли в садку скоїлось щось непевне, заснували поміж кущів та дерев якісь тіні, пробіг альпійським лужком зелено-сірий чоловік, мало не до землі припадав, бо його з силою тягнув за собою прудкий пес-вовкодав на міцному паску. В якусь мить псюра виринув із-за стіни лаврів, дихнув на розгублену жінку червоною пащею.

Фатьма-ханім пізнала в тому, кого тягнув на паску псешукач, одного з чоловікових підлеглих, збагнула, у чому річ. З місяць тому в їхньому садку вже нищпорили зеленаво-сірі шукачі, обнюхували закутки, шукали недозволених книжок, складів зброї, бо до вух шефа поліції дійшло, що їхній садівник Шахаб був червоним, комуністом, а отже ворогом існуючого ладу, дуже небезпечною особою, яка вміло примаскувалася саме в садибі самого шефа поліції. І хоч обшуки не дали ніяких наслідків, а з прискіпливого допиту вияснилося лише те, що Шахаб справді не схвалює політику уряду, Килінбей, не задумуючись, кинув старанного садівника до в'язниці. Повелів тримати у щонайглибшому холодному казематі і швидко забув про його існування. А щоб ніщо не нагадувало про нього, то велів негайно вигнати з двору малого Нурі. Плачучи й спотикаючись, пішов за металеву хвіртку з казкового раю у грізний світ хлопець.

Фатьма-ханім обурилася, коли б мала силу — пащеку розірвала б псові, покалічила б ноги поліцаєві.

— Чому тут вештаєтесь? — скрикнула.

— Шукаємо.

— Кого?

— Кого треба, того й шукаємо.

Неговірки в чоловіка підлеглі. Вони не проявляли ніякісінької шани навіть до дружини шефа.

Прикипіла до землі, а лють розпирала груди, спостерігала за тим, як зеленаві тіні нищпорили поміж дерев, заглядали в оранжерею, липли лобами до вольєр, і не витримала. Подалася додому, набрала номер чоловікового телефону. Відгукнувся одразу ж, діловито, напружено, голос тривожний і збуджений.

— Доповідайте, чорт візьми, не тягніть!

— Це я...

— Хто там лізе на провід? А-а-а, це ти, ханим... У чому справа?

— У нашому саду безчинствують... риються... шукають...

— Так треба. Державний інтерес, любя... Наша батьківщина в небезпеці...

— А мій син?

— Зараз не до того... не до особистих справ...

Дзенькнув телефон, рішуче, безжально. О весильний аллах, коли ж ти змилуєшся над жінкою-матір'ю, коли її горе, її болі та тривоги дорівняєш до інтересів батьківщини?..

6

Нечувана загроза країні, де жили Фатьма-ханім та бей-ефенді Махмуд Килінбей, звалилась несподівано, десь на світанні, була такою небезпечною та сильною, що навіть день відсунувся на якусь годину. Якщо в усі попередні ранки він наступав ще до сходу сонця, сповіщаючи про свій прихід яскравою загравою, то цього разу ніякої заграви не було, хтось перехопив її напівдорозі, з моря наслав люту грозу. Прикотила вона густе клубочіння чорноти, збурила море, налетіла на берег, хилила до землі дерева, жбурлялась піском, загвинчувала смерчі, свистіла, ревіла, перелякала все живе. В одну хвилину освіжила повітря, промила всі кущі та дерева прохолодним дощем, по вінця виповнила каламуттю всі верхи та низинки, нажахала птахів і тварин, збудоражила дорослих, приколисала малечу, насторожила тих, хто стеріг щось, бо саме в такий час і трапляються всілякі несподіванки.

Оскільки та країна омивалася морем, а на суші жили люди, скупчені в містах і селах, росли дерева і трави, бігали кози і цвірінькали горобці, то була та країна справжньою і мусила, як і всяка справжня країна, пильнуватися.

На узбережжі пильнувала прикордонна охорона: на суші патрулювала піша, а в морі — на сторожових катерах, що, як і все інше, були придбані за чималі гроші за морем-океаном, тож були вони хоч і не першокласними, але й не іграшковими, і на них можна було цілком покластися.

Сторожовики відчайдушно хиталися в територіальних водах, моряки, розбуркані бурею, нацупивши блискучі водонепроникні дощовики, пильнували небо, сторожко спостерігаючи за білими баранцями та хвилями, і таки ж хтось із них запримітив, як у нього над головою стрімко про-

мелькнуло щось химерне: чи відьма на мітлі, чи швидка ракета, а чи літаюча тарілка. А можливо, й округлий аеростат...

Дозорець, не довго думаючи, зчинив тривогу, закликав собі на поміч і всевидячого аллаха, і тих, хто був поруч, засвідчити те видіння. Оскільки ж те марево привиділося тільки йому, лише на якусь мить, то ніхто в те спочатку не повірив. Та одна справа — вірити чи не вірити, а зовсім інше — доповісти по службі.

Застукали передавачі, заспішили пробитися крізь дике завивання непогоди радіосигнали, спішно повідомлялося про допильновані нерозпізані літальні апарати, скеровані на берег, а можливо, й у саме серце країни, на саму столицю, яка спокійно собі ніжилася у ранковому сні. Попередження були негайно прийняті і негайно доведені до вух тим, хто не мав права дрімати. У найвищих верхах зчинилася тривога. По ланцюжку покотилося від низу до самого верху, доповідалося, приймалось, причаювалось і ждало подальших донесень знизу і рішучих наказів зверху.

Відомості були туманними, нічим не підтвердженими, але головне — тривога набирала сили не меншої, ніж сила бурі, і сталося так, що буря відкотилась, дощ припинився, раник хоч і запізно, а все ж настав, звеселив омиту землю, а наверху перелякані й отетерілі все радилися, не знали, а чи об'являти загальну тривогу, а чи почекати певніших даних.

Розважливо-неквапливий міністр внутрішніх справ холоднокровно поглянув на справу і запропонував не гарячкувати, а почати по узбережжю та й у країні всезагальні розшуки можливих пришельців з чужини.

Всі, хто був покликаний пильнувати безпеку в країні, негайно приступили до вживання заходів, хоч після тверезого розміркування дехто і засумнівався в тому, що хтось і справді порушив державні кордони. Може, яка птаха залетіла з чужого берега, а може, вітер зірвав з рибальського човна вітрила та прошелестів над узбережжям. Тож тривога швидко змінилась настороженням вичікуванням і подсюдним нишпоренням поліції, яка старанно когось ловила, а кого — й сама не знала.

Тривога на далекому березі була не випадкова. Прикордонникові не привиділось і не примерещилося спросоння казна-що. На якусь мить у грозівій круговерті він запримітив саме ту кулю, яку сконструював Іван Коструб, на якій непередбачено стартував з дідового саду та й шугонув у

незміряні високості, пронісся зі швидкістю тайфуна, за одну коротку ніч перетнув море та й, сам того не відаючи, опинився побіля чужого берега...

7

Двадцятого липня тисяча дев'ятог тридцять шостого року з Москви вилетів літак. Він узяв курс на Далекий Схід до міста Петропавловськ-Камчатський. Двадцять другого липня, пролетівши без посадки з краю в край радянську землю, звершив посадку на острові Удд, який тепер носить ім'я командира корабля Валерія Чкалова. Трохи менше як через рік, вісімнадцятого червня, вилетів і взяв курс на Північний полюс літак, пілотований Валерієм Чкаловим. Двадцятого червня він зробив посадку в Сполучених Штатах Америки в місті Портленді. То були багатоденні передьоти.

Іван Коструб пробув у повітрі кілька годин, з вечора до світанку, але ті години видалися йому значно довгими за дні, проведені Чкаловим та його екіпажем на борту літака. А шлях, подоланий у польоті, видався в кілька разів довшим за чкаловський.

Стратонавти Андрєєв та Долгов на стратостаті «Волга» сягнули висоти близько двадцяти п'яти з половиною кілометрів. Ця висота, здається, й досі є рекордною для стратостата, але Іванові Кострубу здалося, що він її набагато перевищив.

Звісно, Іванова уява дуже і дуже перебільшувала наслідки його літунської практики, але чи варто тому звинувачувати або ж запідозрювати хлопця в нескромності? Будь-хто, опинившись у подібній ситуації, несподівано шугнувши у вир стихії, побовтався б в скаженому вирвинні, а потім би й хвалився...

Нічого спочатку не міг збагнути астронавт Іван Коструб. Тільки-но відчув, що «Lakonikos» стрімко угвинчується в небо, так йому й здалося, що його обійняв сон та й відразу ж обдарував одним з тих моторошних видінь, з якими хочеться швидше покінчити.

Невдовзі Іван пересвідчився, що то не сон, а лиха дійсність, мусив повірити у те, що летить у безвість, причеплений до випущеної на волю стихії смугастої кулі, в якій дядько Вась без довжелезного мотузка не хотів випускати літуна навіть у тиху й лагідну погоду. Як могло таке трапитись, чому сталося несподіване й неймовірне? Про те навіть подумати хлопцеві не було часу. Боявся випасти з

рятівної гондоли, що метлялася, мов навіжена, під днищем кулі, то опиняючись збоку, то рвучись угору, то пориваючись залетіти на спину аеронавтові. Судорожними рухами він усе ж памацав шворку, якою «Lakonikos» був прип'ятий до землі, змотав її всередину гондоли і обмацав кінець. Схоже було на те, що припон не витримав шаленого пориву вітру, тріснув.

Можна було тільки жалкувати, що уподобав професію аеронавта. Гадалося, що літання — то така собі приємна, доступна сміливим відчайдухам справа. Уявляв собі, як-то здивує ціле село, коли, зневажаючи страх та переборюючи боязкість, ловитиме згори задрісні погляди Гаська та Крижа, прислухатиметься до захоплених вигуків та сплескування в долоньки, без чого не могла обійтися Ламаза Батонія... Цупко тримав обіруч мотузяну основу гондоли, чекав кожної миті, що випаде з свого гнізда, пірне у чорну безвість і хтозна, де опиниться: на землі, а чи у морі, бо здогадувався, що гнало його в той бік, де у гожу годину синіло і вирувало морське безмежжя.

З часом поступово оговтався і вже роздумував спокійніше про своє становище, зважував можливості. Які вони в нього? Власне, ніяких. Його доля цілком залежала від власного творіння: все залежатиме від того, наскільки капітально він змонтував свою іграшку. Іграшку? Ні, він конструював не іграшку, іграшкою був маленький аеростатик, що приніс йому першу в житті похвалу. Цю смугасту конструкцію він творив з усією серйозністю, розраховуючи на її витривалість і довговічність. Тож мав нагоду перевірити життям, яке залежить від міцності власного витвору.

Поступово приноровився до шаленого танку в порожняві. Мимоволі скрикнув, коли по спині шмагонуло прохолодним душем, спробував щільніше притиснутись до днища, щоб захиститись від дощових батогів. Притиснувся до днища грудьми та животом, спину віддав негоді і невдовзі відчув, як приємна остуда огорнула тіло, стало затишніше, і юнці аеронавт поступово відігнав переляк та почав настроюватись на героїчний лад. Шукав яскравих прикладів в історичному минулому, порівнював своє становище з тим, в яке потрапляли інші. Хоч би й ті ж чкаловці. Хіба їм легше було, коли над полюсом геть був обмерз літак, коли машину тягнуло донизу? Хіба легко було пілотам усе те пережити?

Під час війни у ворожі тили не раз на літаках скидали радянських воїнів десантом. Дідусь тоді був молодим, сміливим та дужим. Його теж посилали з тим десантом. До

того він літака навіть близько не бачив. Парашут на плечі та проти ночі через лінію фронту. А там, над чорною безоднею, відчинили двері, випав дідусь у ніч,— або сідай, або об землю бийся. Хіба легко було дідусеві стрибати та приземлятися?

Не забуде цього польоту й онук. Про те, чи приземлиться, чи лишиться живий, не думалось. Якщо в перші хвилини аеростат не тріснув, то тепер летітиме. Перевертатиметься, крутитиметься, пливтиме, смикатиметься й здригатиметься, але все одно рухатиметься. Шкода, що не встиг припасувати такого пристрою, щоб можна було керувати аеростатом, щоб він рухався не туди, куди бурі заманеться, а по Івановому хотінню.

Привиділась Ламаза. Налякана, засмучена і разом з тим неймовірно захоплена Івановим подвигом. Чорні очі звела в небо, рукою від сонця затулилась, жде хороброго аеронавта, який, приземлившись, побіжить їй назустріч, запитає: ну, як?

8

Плив та й плив у безвісті, двадцять, а може, й тридцять метрів за мить долав простір, звідки про те знати? Здогадувався, що чи то зверху, а може, знизу, якщо не десь збоку, чигає на нього земля. А може, хлюпочеться море, бо в тісній гондолі стало парко, солоним тхнуло крізь свист бурі, чулося, як щось люто бурхає, шипить, ну геть тобі так, як бурхає та шипить море.

Звикшись з небезпекою, Іван оговтався, подолав переляк та розгубленість. Усе певнішим та певнішим ставав у думці, що цей політ є логічним завершенням його задуму. Адже повітряну кулю він готував саме для польоту. Тож чому мав тремтіти та лякатися? Адже коли Павло Федорович Федосеєнко зі своїми товаришами сідав у гондолу стратостата, то думав про головне: стягнути найвищих шарів атмосфери, не задумувався над тим, що їхній політ може бути останнім. А Сігізмунд Леваневський так і не перелетів полюса, навічно залишився у льодовому безмежжі. Лякливі з дому не виходять...

Стало спокійніше на душі Іванові. Тож і добре, що його «Lakonikos» притьмом зірвався з припону та шугонув назустріч небезпеці. Хіба навмисне зважився б його конструктор отак випробувати власне творіння? А тепер мусить...

Роздуми заколисували, хилило на сон, тож аеронавт вирішив, що буде добре подрімати якусь годину. Відпочити, сили набратись, а там, гляди, й буря стихне. Випогодиться, розвидніє, оглянеться Іван навколо, визначить, прикине, де найкраще посадити свій апарат. Наказував сам собі: «Дрімай, Іване, спи, хлопче. Не бійся, нічого не бійся, адже ти сконструював це диво, яке названо «Lakonikos», а воно здатне на справжній подвиг...»

Та що більше наказував, то далі втівав від нього сон, навіть не дрімалося. Шум та ревіння бурі, плескіт моря, солонуваті випари, мжичка, що то зменшувалась до невідчутності, то хлющіла дощовою рікою — все те заповняло всі чуття, зводило нанівець бажання заснути.

Аеростат безупинно гоїдало й кидало, не раз Іван пережив відчуття невагомості, але його вестибулярний апарат був ніби створений для подібних випробувань, зовсім не нудило і взагалі не викликало будь-яких неприємних відчуттів. Може, сама природа створила його здатним для космічних польотів?

Таки ж приколихали роздуми Івана Коструба. Задрімав навіть у таку хитавицю. Перед тим міцно припасувався кінцем мотузки, на якій трималася куля, прив'язана до землі, об'язався попідруки, ніяка сила не викинула б його із теплого гнізда. Навіть сон привидівся. У стратосферу занесло «Lakonikos», у такі високості, що аж дух забивало, задихатись почав у розрідженому повітрі...

Раз по раз прохоплювався стривожений, оговтавшись, згадував, що він у польоті, і знову розслаблювався, віддавався обіймам заспокійливих дрімків.

Так було довго, вічність. Іванові починало здаватися, що летить у чорну безвість усе своє життя, що цьому польоту не буде кінця. Але все кінчається, тож усе завершилось так само несподівано, як і почалося.

Могутній потік повітряних мас, невидана буря, яку можна було б назвати й тайфуном, коли б від того щось змінилося, зародившись десь у гарячих пустелях Азії, в силу незбагнених законів природи налетіли на Європу. Густі маси хмар на крилах нестримного повітряного потоку мчали з неймовірною швидкістю, миттєво долаючи простір. Підхопила вона на свої могутні крила і «Lakonikos», за коротку літню ніч перенесла його через море до далеких чужих берегів. Визирнув ненароком Іван із кабіни та й отетерів. Аеростат летів між хмарами і морем, досить було висунути з гондоли руку — і вона зачерпне води.

Настав час рішучих дій. Нервовими рухами виплутувався

з вервеччя, що цупко тримало його в своїх обіймах, а воно не хотіло його відпускати. Знизу долинали грізне бурхання хвиль, над головою чорнів скошлячений силует аеростата, було схоже, що вже світало, і коли б не важкі хмари, вже й сонце виглянуло б з-за обрію.

Аеронавт звівсь спочатку на коліна, а потім і випростався. Пильно розгледівся ще раз: унизу котилися бурхливі вали, завивалися білі баранці, а крізь густий серпанок, що єднав морську стихію із стихією небесною, жовтаво пробивалися тремтливі вогні — попереду був порятунок: місто, село, а може, й корабель хитався на морських хвилях.

Аеростат втрачав висоту. За хвилину-другу гондола могла торкнутись бурунів, зануритись у воду. Іван устиг подумати, як порятувати своє творіння. У таких випадках з гондоли викидають баласт. Але що ж тут було зайвим? Хіба що сам аеронавт...

Механічно зірвав з плечей майку — пошпурив у море. Лишився в самих трусиках, але аеростатові від того не полегшало, плив над водою, ніби прицілювався, як краще лягти на білопіння.

Крізь тьмяний просвіт знову блимнули жовтаві вогні, потонули буни, потім виринули з ранкової імли. Аеростат легко черкнувся хвиль, підскочив, ось-ось мав зануритись у безодню. Іван пружно підтягнувся на руках, відштовхнувся ногами від днища гондоли і викинувся за борт. Відразу ж занурився в приємну купіль, хлебнув солоної вологи, виринув, закашлявся, відпльовуючись і поринаючи серед розбурханих хвиль, поплив до берега. Коли оговтався, згадав про «Lakonikos», спробував розгледіти його в передсвітанковій темряві. Нічого не побачив серед навислих хмар.

9

Море, як і все живе на світі, здатне творити дива.

У цьому місці воно вигравірувало мис, не мис, а справжнє чудо, вигнався він шаблеподібною косою далеко в морську дальину. Підвищувався над морем усього на кілька метрів, його узбережжя обрамили піщані лагуни, ніби спеціально створені природою для пляжів та мілководних купалень. Золотавий пісок, крупнозерний, риплючий, завжди був теплий, бархатистий, було його вдосталь, вистачило б для половини населення країни смажитись на благодатному південному сонці.

Люди в тій країні, схоже, не звикли вилежуватися на пляжах. Вони працювали. Копали на широких та вузьких нивках, на рисових полях, біля виноградників, збирали каперси та квасолю, трусили з дерев сивуваті маслини, виповнювали коші городиною. Усе, що родило на рівнині широкого мису, переходило через людські руки, потрапляло на колеса: ручних шарабанів, возів, запряжених низькорослими ішачками та неоковирними мулами, вантажних автофургонів, залізничних платформ.

Довгі роки ці пляжі, — ласкавий дарунок природи, — були безлюдні, хіба що випадково заїздили сюди багацькі сини та доньки, казилися від безділля. Інколи, правда, й дехто з просолених та проквітнутих на сонці місцевих відчайдушів на якусь хвилю занурювався у теплу морську блакить.

У народі той мис називали Зеленим, а з часом він почав іменуватись Золотим. Тоді й прославився на цілого півсвіту.

Першими на Золотому мисі гостювали заокеанські дипломати. Їм дуже припали до смаку і золотаві пляжі, і теплі мілководні лагуни, бо так нагадували домашні розкоші на океанському узбережжі. Дипломатичні чини порадили домашнім ділкам звернути на цей мисок пильнішу увагу.

Ділові люди належно оцінили природну красу Зеленого мису, і він незабаром ввійшов у сферу державних інтересів заокеанців. Бізнесмени не пошкодували грошей, і недовгий торг закінчивсь угодою: вам гроші, а нам порожнє місце. Безлюдне місце швидко залюднилось, перетворилось на фешенебельний курорт, а гроші швидко вивіялись із діркових державних скарбниць. Тільки й усього, що мешканцям того мису, який став Золотим, додалось незручностей — уже й сполоснутись у морі не мали часу, день і ніч збирали фрукти та овочі, всяку потраву та харч для невгамовних курортників, які саранчею налетіли в розкішні санаторії та пансіонати. Прибували сюди блідолиці та білошкірі, з впалими боками, а виїздили схожі на природних арабів, тільки що округлені та тілисті.

Серед місцевого населення зменшилось безробітних — те розхвалювалось у пресі, як неабиякий прогрес.

Саме до цього мису, до його крайнього виступу, і пригнала всесильна буря аеростат Івана Коструба.

Правда, не викинула його на сушу, а пронесла поблизу від самого гострячка, і коли б Іван був вчасно не визирнув із гондоли, то так би й пролетів стороною, а може, й потонув би у своєму смугастому апараті неподалік від берега.

Аеронавт вчасно вискочив, а смугаста куля, позбувшись ваги, ковзнула вгору і вмить зникла в хмарах, попливла шукати свого останнього притулку.

З головою шугонув Іван у розбурхане море, корком вилетів на поверхню і на якусь мить заніс на самому гребені рухливого валу, опинився поміж двох височенних гривастих гребенів. Берега Іван не бачив, але був упевнений, що він близько: жовті вогні — то вогні міста чи, може, селища, мигтіли вони по всьому обрію.

Старанно закріпив воду руками, але швидко стомився, тож перевернувся на спину та віддався на волю морській стихії, був упевнений, що море саме викине його на сушу.

Розбурхане море котило могутні вали. Злітаючи на гребінь пінястих валів, плавець мав змогу на якусь мить бачити далекі вогні. Невдовзі Іван переконався, що ті вогники наближаються, що їх багато, що вони сліпучі, бо навіть густий туман не міг їх потьмарити.

Ранок не барився, навколо світлішало, хмари, що низько пливли над водою, вже не здавалися чорним полотнищем, а звичайними хмарами. Буревій утихомирювався, білопінні вали не лише хлюпотіли та шелестіли, а глухо бурхали, кипіли і відкочувались. Іван знав, що так буває лише тоді, коли хвилі зустрічаються з твердю, б'ються об берег. Не задумувався над тим, що, може, попереду чатують на нього кам'яні виступи, гострі брили. Він з нетерпінням чекав зустрічі з сушею.

Потрапили вони якось з дядьком Василем на берег розбурханого моря. Навіть стоячи на березі, Іван тоді трепетно стискав дядькову руку. Тепер дядька не було й близько, а Іван був не на березі, а серед розбурханої стихії і все ж почувався не розгубленим та вбитим горем, а тримавсь досить упевнено і в своє майбутнє дивився оптимістично. Впевненості додавали жовтаві вогники, що наближались і дедалі яскравіше вигулькували з передсвітанкової мли. Навіть не подумалось, що стихія занесла його в незвідану долину. Чекав зустрічі на знайомому березі поблизу села. Ось зараз стане на землю, а до нього Гасько з Крижем підбіжать. Ламаза заляскає в долоні, вітатиме Івана. Дядь Вась, безумовно, сваритиме, і дідусь теж бурчатиме, але то дрібниці. Головне, що незвичайна пригода закінчилася щасливо, а те, що не злякався, не розгубивсь, не розрюмився, не запанікував, а повівся, як і належить справжньому аеронавтові, — це добре, цього ніхто не заперечить.

У якийсь момент ноги торкнулися тверді. Серце стріпнулось, радість огорнула всю істоту, але все те було перед-

часним, бо коли випростався; намагаючись стати на землю, море знову кинуло його на найвищий гребінь, сполоснуло в білопінні та й поцупило донизу. Іван знову й знову виборсувався, знесилів, напився води, і врешті хвиля викотила його на берег.

Все! Політ завершено! Перемога! Радість!

Іванове єство співало, торжествувало.

Ранок не барився, розгортався, висвітлював навколишнє, піднімав угору хмари, тамував силу вітру, пригашував дощові блискітки. Іван відразу ж розрізнув темну смугу суші. На чотирьох виповз на твердий ґрунт, руками відбивався від настирливих хвиль. В якусь мить запримітив рядок дивовижних дерев і подумав: пальми. Не повірив власним очам — не могло такого бути, щоб так несподівано потрапив у Африку.

Мимоволі обм'як, геть втратив силу, ступив кілька кроків та й упав на мокру прибережну потерть. І, можливо, не знайшов би й сили знову підвестися на ноги, коли б могутній вал не досягнув його та не відсунув далі від берега.

10

Одна із заокеанських «Корпорейшн» побудувала пансіонат на затишному миску, на самому його найгострішому виступі. Понад морем заасфальтували шосейку, проклали підземний кабель. Газети й часописи на всі лади вихваляли надзвичайні властивості морських хвиль; учені «відкрили» в сонячних променях, які падали на цей мисок, особливі йони, що дуже благотворно впливали на людський організм, особливо на підлітків. Зграї фото- і кінореporterів зняли на тому місці всі до одної пальми, маслини, магнолії, кипариси, кущі і трави. Безмежну рівнину, засіяну рисом та заквітчану маками, теж не обділили увагою. Сфотографували так, що на рекламних плакатах, на листівках та буклетах новітній курорт виглядав привабливіше за сам рай, відтворений на малюнках знаменитого французького художника-графіка Густава Доре.

По кількох каналах телепередач майже цілодобово демонструвались вклинені в концертні репортажі, художні фільми, рекламні замальовки, з яких так і стріляли всі приваби узбережжя далекого моря. Всіляко вихвалялася екзотика того краю, відзначалася послужливість тамтешнього люду. Скидалося на те, що за океаном скоро не лишиться

жодного підлітка, який би не виканючив у батька згоди на веселу мандрівку.

Якщо масового паломництва не помічалось, то лише тому, що рекламна продукція цієї фірми, як піщина в морі, тонула серед безлічі рекламної продукції всіляких інших фірм та бюро мандрівок. Про те, що в абсолютної більшості батьків просто-напросто ні за що було посилати дітей на цілющий берег Золотого мису, не рекламувалося і не писалося в газетах теж.

Людно стало з якогось часу на Золотому мисі. У фешенебельних віллах, у висотних готелях та затишних курортних блоках зручно почувалися та пагулювали силу ті, в кого грошей кури не клюють. У санаторії «Квітка магнолії», на найгострішому ріжку мису чудово почувалися заокеанські хлопчачки, батьки яких не пошкодували грошей для далеких мандрів.

Того ранку група хлоп'ят, засмаглих до оливкового кольору, виповнених сили та здоров'я, мала повертатися додому.

Розбудили їх затемна. Щоб мали час на збори.

Хлоп'ята є хлоп'ятами незалежно від того, чим їх годують, як виховують, звідки й куди вони заїхали. Тож, прокинувшись, вони не кинулися до своїх рюкзаків, не стали запихати в торби пожитки та чекати, поки упріє каша, а шофери подадуть готові в дорогу авто. Ні, й тисячу разів ні! — на подібну поведінку хлоп'ята нездатні.

В одних трусиках, галасуючи, вони помчали до моря. Адже сьогодні мали з ним попрощатися, можливо, що й на-завжди.

Штормило. Низько сунули прудкі хмари, поривний вітер нагинав кущі, граціозно змахували віялами пальми, пружинилось тверде листя магнолій. З морських далей струменіло чисте, присмачене соляним безмежжям повітря. Місяць прожили на цьому березі гості з-за океану, звикли бачити море в стані штилю, тихим, теплим, лагідним, покірним, як приручений звір. А тут — на тобі! — в прощальний день, в останній ранок, перед самим від'їздом воно показало свій справжній могутній характер, свою дику нескореність і силу.

Спантеличилились найперші, найнетерпеливіші купальники. Вклякли перед стихією. Що не кажи, а коли на теплий пісок накочуються височенні потужні вали, закосичені білими баранцями, коли вони сягають мало не до самих павільйончиків, де зберігається одяг та різне пляжне начиння, то

мимоволі зупинишся, задумаєшся, а чи варто, не спитавшись броду, стрибати у воду?

Хлоп'ята, такі ж не були б хлоп'ятами, коли б не вступили в єдинокорство з стихією. Тим більше, що хтось із нетерплячих уже встиг зануритись у бурхливі хвилі, вже бовтався серед білих баранців, гладив їхнє білосніжне руно. Тільки голова сміливця то високо скидалася на гребенях, то знову піднялася.

Ревіло море, бурхали хвилі, шипів по-гадючому пісок, летіли густі бризки, в повітрі пахло вологою і принесеними морем йодистими випарами. З криком і вереском, пригинцем і з підскоком кидались у хвилі хлопці, і вже ніщо: ні грізний рев моря, ні застережливі окрики вихователів, які запізно з'явилися там, де їм треба бути раніше, — не заридило. Біляві, чорноволосі, руді зірвіголови вступили в двобій із розлюченими хвилями, борсалися у білопінні, зойкали, верещали — купалися.

Іван Коструб і незчувсь, як із запаморочливої самоти потрапив у гомінкий гурт купальників. Крута хвиля раз по раз сягала його, запінювала, але відразу ж безсило й відкочувалась назад.

У ранковому освітленні ледь проглядалися ажурні будови. Все те було незнайоме, бачене хіба що в кінофільмах. Кущі — вони теж були не наші, чужі, дерева теж не такі, як на рідній землі. І пахло тут усе по-іншому, а чим саме — хіба ж збагнеш? Дво-чи й триповерхові споруди зі скла та дюралюмінію ніби маскувалися на відкритому всім вітрам березі.

Картина постала перед зором в одну мить, незнайома й чужа, так само, як і те, що ловили його вуха, теж виявилось чужим і незнайомим. Спочатку важко було почути слова, крики та зойки затопили берег, а вони належать до першомови, на всіх мовах і в усіх народів: а, о, у, у-у-у, ой-йо-йой — звучать однаково й означають те ж саме. Тож і здалося Іванові, що потрапив до школярського гурту, подумав було — до якогось піонерського табору занесла його буря, можливо, навіть до Артеку, про який він мріяв усе школярське життя. Швидко те припущення відпало, бо дорослі, нагадуючи тих квочок, які вивели качат і пустили їх на воду, а тепер, не знаючи, як їх виманити з води, кричали, як відзначив Іван, англійською мовою.

Лежав на морському крупнозернистому піску, відпочивав — адже і налітався, і наплавався. Пильно вслухавсь і приглядався до людей і ніяк не міг збагнути, куди ж запесла його буря.

Сердито й рішуче дорослі наказували малечі вилізати з води і вдягатись. Купальники повільно здавались, викочувалися на пісок, з вереском схоплювались на ноги і бігли до ажурних павільйонів.

Виходили звідти невпізнанні — в сухих трусиках, білих з червоною смужкою кедах, голубих маечках та світло-рожевих або коричневих піжамних курточках і білих панамках на голові. У кожного синюваті окуляри з білим трикутничком, щоб ніс не пікся на сонці. Чужими ставали хлоп'ята, схожими не на людей, а на кумедних цибатих птахів.

До тьми привів Коструба оклик котрогось із метушливих вихователів:

— Ви, містер, ждете окремого наказу?

Мовлено по-англійському, оскільки ж Іван вивчав цю мову і, як запевняли вчителі, засвоїв її непогано, отож відразу збагнув той наказ. Діватися нікуди, мусив підкорятися, бо вже зрозумів, що опинився на чужій землі, а те, що на чужині слід бути обачним, само собою дійшло до його свідомості. Покірно звівсь на ноги і, похитуючись, рушив і собі до павільйону. Коли наказують вдягатися, то мусив покірно змішатися з хлоп'ячим гуртом, роздивитись і, коли можливо, в щось і одягнутись.

11

Коли б, вийшовши з роздягальні, Іван Коструб з'явився на дідовому подвір'ї, то не те що Ламаза чи Гасько з Крижем, а навіть рідний дідусь не впізнав би його. Виряджений у чуже, він став схожий на чужинця. На ногах — зручні, білі з червоною смужкою кеди, на плечах — м'яка, вже ї не добереш, з якої матерії, курточка, на голові — панамка. Ніс осідланий окулярами з синюватими скельцями.

Втиснувшись у галасливий гурт, і собі зайшов до алюмінієво-скляного приміщення, перед яким на клумбах палахкотіли чужинські квіти, які пахтіли теж по-чужинському.

У приміщенні теж пахтіло, але вже по-інакшому, смачно і водночас нудотно. Галаслива ватага ввірвалася до просторого залу, геть заставленого столами та стільцями. В біло-сніжній стіні зіяли отвори, у тих отворах виднілись засмаглі до чорноти жінки в усьому білому. Вони виставляли на алюмінієву стойку тарілки зі стравами, а хлоп'ята вибирали те, що було їм до вподоби, ставили на металеві підноси і бігли до вільних столів — починалась ранкова трапеза.

Поспішали, а куди — звідкіля було знати Іванові? Погу-

кували вихователі — швидше, швидше! Бряжчав посуд, чавкали роти, сьорбання гармонійно доповнювало гамірливу симфонію колективного насичення. Іванові нараз стало не по собі, нереальним усе це здавалося, але діяти було нічого. Озирнувся, зігнув, та покійно й собі став у чергу. Істи дуже хотілося, і він, підкоряючись загальному настрою і ритмові, ступив до стойки, взяв піднос, не додивляючись, виставив на нього посудину з якоюсь стравою, склянку паруючої рідини, дві булочки, озирнувшись, помітив у кутку вільний столик, сів біля нього.

В їдальні поступово стихав гул і брязкання, вочевидь безлюдніло, снідальники розправлялися з їжею швидко, бігцем кидались до виходу.

Розглядатися було ніколи, не доскіпуючись смаку, просто з обов'язку жував те, що потрапляло до рота, ошпарив піднебіння какао і майже останнім вийшов з їдальні.

На лискучому майданчику перед алюмінієво-скляним корпусом стояло кілька автобусів, біля них юрмилися хлопчики, вдягнені однаково, мов близнята, гамірно всідалися в машини. Стояв шум і гамір, хтось викрикував, хтось наказував, а хтось про щось запитував — нічого не розібрати. Іван отетеріло зупинився трохи осторонь, не знав, як повестися. Один автобус рушив, пахнув густим сивуватим віялом, в одну мить зіпсував стерильну чистоту приморської зони, покотив з подвір'я. Невдовзі ще один захурчав мотором. Третій поспішно заповнювався пасажирами.

Той самий а чи інший голос, але з однаковою нетерплячістю пробасив над головою, і Коструб зрозумів — звертання стосується його. Кинувся до автобуса і невдовзі проштовхався проходом аж у самий кінець салону. На нього ніхто не звертав ніякої уваги, клопоталися влаштуванням, хто вже вигуцував на сидінні, хто тільки мостився, але галасували всі, крутилися всі, штовхались усі — це було звичним, подібне Іванові вже траплялося в житті, і він, покійно і навіть байдуже все те сприймаючи, пірнув у нього з головою, подібно до того, як нещодавно пірнав у розбурхане море.

Похуркавши якусь хвилю мотором, напустивши на прощання смороду, автобус покотив у невідомість. Приголомшений і мовчазний, втиснувся в куток Іван Коструб, то скрадливо позирив на сусідів, то у вікно вивчав довколишнє. Ліворуч синіло море, вигрівався на червонуватому осонні нескінченний пляж. Праворуч, високо викинувши в небо віяла листя, пишались пальми, синіли по рівнині поля. Виднілися й люди, згорблені, зчорнілі, одягнені в самі

труси а чи, може, спідні, люди ворушилися, щось там робили, а що саме — не добрати.

Хлоп'яча громада з часом почала притихати, кожний зігрів своє місце, розмови та перегукування ставали лінивішими, осмисленішими. Автобус гудів монотонно, ритмічно погойдувався, заколисував. Почалися задержувати перемови. Іван ловив кожне слово, яке було йому знайоме. Відразу збагнув, що хоч і вивчав англійську, хоч і хвалили його за старанність та відзначали нахил до філології, насправді ж виявилось, що знав чужу мову далеко не досконало.

Пильно дослухавсь до розмов та перегуків, були вони якись незбагненні, неподатливі для його розуміння, стосувались якихось і малознайомих, і незрозумілих йому питань. Прагнув визначити, дізнатись: в який гурт закинула його доля, куди їдуть самі й куди везуть його, випадкового супутника, але поки що нічого не міг збагнути. Хлоп'ята почали було пісню, але відразу ж і замовкли, перебігали з місця на місце, незлобливо обмінювалися стусанами, кидалися панамками, жували жуйку.

Поруч з водієм усівся молодик, він довго перелічував пасажирів, видно, те йому набридло, а може, й не міг полічити, бо тим не сиділося, облишив марну роботу.

Іван спостерігав за всім тим з-під опущених вії, прикинувся, що дремає. Може б, і справді задрімав, коли б супутники поводитися спокійніше. З окремих слів та фраз здогадувався, що ця невгамовна ватага прибула сюди здалеку, відгодовувалася на благодатному березі та й повертає до рідної домівки, аж за синій океан.

Не по дорозі йому було з цими веселунами. Не по дорозі... Але де та дорога або хоч стежка, на яку йому ступити і по якій іти?

Іванові ніскілечки не випадало звершити мандрівку за океан. Туди залетиш, а назад дороги не знайдеш. Пам'ятається, чи то по телевізору показували, чи в газеті читав, як повелися там з одним хлопчиком. Туди з батьками заїхав, батьки повернулись, а його не відпускають...

Автобус вуркотів монотонно, дорога була рівна, здавалась нескінченною, ліворуч синіло море, праворуч зеленіли поля. Згодом море почало віддалятися, на якийсь час зникло з поля зору, потім ще разів кілька з'являлось, придорожні кущі та дерева замелькали пообіч, рівнину пересікали невисокі пагорби, а на обрії горбатилися гори чи, може, хмари прибрали такого вигляду.

Іван сушив собі голову, прикидав і так і сяк — виходило, що потрапив у досить-таки непривабну халепу.

Ніхто ним не цікавився, не зачіпав. Задне сидіння було не зайняте, в автобусі їхало менше хлопців, ніж могло розташуватися. Не всі пасажири телесувалися, були й мовчазні, декотрі навіть куняли, як і він, і їх ніхто не зачіпав. Тож не включали в розмови його. Коли самоізолюється людина, то й хай собі, видно, в неї є на те певні причини.

І він прикинувся, що його хилить до сну.

12

Килінбей, хоч і давно перебував на державній службі, але подібного до сьогодні не переживав. Усі події, погані й добрі, обминали його стороною. Він знав своє, а там, на горі, знали своє. Чи то набридало одним, чи вони стомлювалися, а може, й заколисували самі себе і внаслідок того втрачали силу; інші ж, потаємно зібравшись на силі, несподівано перехоплювали владу. Ті, хто стояв нижче за службовим станом, легко прощалися з одним урядом і охоче визнавали уряд новий, вітали переможців, всіляко виявляли свою вірність і легко та швидко утверджувались. Нові уряди, прозвані влучним словом «хунта», мінялись, а маси як були масами, так і лишалися і вимагали постійного, старанного та суворого нагляду.

Килінбей-ефенді наглядав за підлеглими пильно, дивився переважно вниз, верхи його цікавили менше, і тому тримався твердо, не боявся, що лишиться без діла, а отже і без солодкого щербету.

Цього дня, як ніколи, телефон прикував до себе шефа поліції — не минуло й кількох хвилин, а вже дзвонило. Доповідали з усіх кінців, з усіх дільниць — у місті, в усій окрузі все перетрушувалось, жодна людина, — як знайома, так і незнайома, — не проминула посиленої уваги до себе з боку державного ока. Але тих, кого волів бачити перед собою Килінбей, не зустрічали.

Власне, Килінбея турбувало не те, що загадкових чужинців не зловлено. Він вірив у них стільки ж, як і в інопланетян. Був переконаний, що ніяких порушників кордону в природі не існує, що то чергова тривога, викликана надмірним бажанням побачити їх. Його не тривожили повідомлення про те, що диверсанти не лишили жодних слідів. Чекав від тотальної облави сліду невідомих гангстерів, які зухвало викрали його синочка, законного продовжувача славного роду Килінбеїв.

Не сподівався шеф поліції пережити щось подібне. Був з ким із тих, хто проживав у підлеглий йому окрузі, нарешті і в усій державі, могло трапитися щось подібне, але тільки не з самим Килінбеєм. У поліцію безперервно надходили тривожні вісті, летіли відчайдушні зойки — пробі, рятуйте! Там когось забили, там украдено дитину, там почистили банк, пограбували когось серед білого дня на вулиці. Шеф поліції звично кидав фрази або й обходивсь одним словом — вимагав доскіпливо шукати, розслідувати. І відразу ж забував про розпорядження. Жодного разу Килінбею не спадало на думку, що за кожною подією таїться людський біль та відчай, що кожний із злочинів зробив когось нещасним, отруїв комусь життя і, може, на цілий вік.

Тепер на власній шкурі відчув, що то таке. У нього самого несподівано пропав синок. Розумний і розсудливий, обачний, слухняний хлопчина. Зник несподівано, не лишивши сліду, по якому можна було б хоч здогадатись, що з ним трапилось. Був — і зник. Був — і нема.

Тяжко було шефові лише від думки про те, що сталося. Поселив сім'ю за високим муром, закрив від усього світу металевими ворітьми, які без пильного контролю нікому і ніколи не відчинялись. Азізко був обачним хлопчиною — не ступав за ті межі й ногою.

Без сумніву — хлопця викрали. Викрали гангстери. Обставляється подібна афера благопристойно — мовляв, ваша дитина заблукала, а ми випадково її приголубили. Ледь живу підбрали, по-батьківському виходили, дякувати аллахові, вона не вмерла і тепер, напевне, житиме. Але зважте, шановний, що довелося попотіти та потрудитись, аж поки вашого нащадка відходили, на одних лікарів та ліки витратилися... І називалася сума, від якої благодушного вітця обсипало морозом. Починалися торги, сума поступово зменшувалась, але не дуже, доводилося нарешті батькові необачно заблуканого нащадка позбуватись усього: рухомого і нерухомого, бо майна жалко, а дитини ще більше.

Килінбей знав ті штукарства, але сприймав їх байдуже, навіть винуватив не тих, кого б слід. Доглядати малечу слід як зіницю ока, а вже коли взівав, то викупляй, так уже ведеться, викуп — святе діло, виявили добрі люди тобі ласку, не скупися — плати. Але одне діло, коли йдеться про когось стороннього, а зовсім інше, коли про власну кишеню.

Минали дні, а батьків не турбували, «благодійники» не озивалися, схоже — набивали ціну. Мов па голках крутився шеф поліції — розшуки, вивідни, розпитування були даремними, зник хлопець, немов у воду.

І все ж надіявся: ось-ось об'являться злочинці, зателефонують, напишуть листа, визначать суму за «порятування» хлопця. З нетерпінням чекав того дзвінка і разом з тим боявся його, немов вогню.

Уже другий день по місту красувалися об'яви з портретом безслідно зниклого Азіза, а шефа поліції не турбували...

Мов тигряка в клітці, снував по кабінету Килінбей. Здригавсь і млів при кожному потенькуванні телефону — доповідали звідусіль, що порушників кордону не виявлено.

13

Автобус зупинився на околиці невеликого міста. Зупинився різко, бо на дорогу вискочили із засади двоє здоровенних полісменів у високих кашкетах. Один із них завмер перед радіатором, а другий безцеремонно відчинив двері. Малі мандрівники принишкли — поліції всюди бояться.

Про щось там почалася розмова, долітали уривчасті фрази й окремі слова. Серце Іванове мимоволі загупало, тривога, коли не сказати переляк, заповзла в його свідомість — це вже ловлять його...

Але ніхто з пасажирів не зацікавив полісмена, він пройшовся взад-уперед, зазирнув під сидіння, байдуже змахнув рукою. Зіскочив з приступки на землю. Захурчав мотор.

Опісля ще двічі перепиняли автобус, до салону зазирали безцеремонні допильнувачі, Іванові супутники весь час збуджено коментували дії полісменів. Нелегко було Іванові зрозуміти, про що річ, але все ж він безпомилково визначив: перепиняли їх поліцейні наряди, збудоражені тим, що хтось порушив кордон та просочується в саме серце країни. Про те хлоп'ята галасували чи то стривожено, чи то захоплено, не сумніваючись, що таке трапилось, а невдовзі й визначилось, звідкіля саме прийшло лихо.

— Сов'ет Юніон! Ніхто інший, а тільки Сов'ет Юніон!

Та країна, з якої прилетів Іван Коструб, порушила чужий спокій, збурила людей, поставила на ноги поліцію, до смерті налякала всіх.

Хотілося Іванові гукнути на весь салон, на цілий світ: «Сов'ет Юніон нічиїх кордонів не порушує!» Але не кричав. Переконався — нікого і ні в чому не впевнить, а себе виявить. Виявить?.. І аж спітнів від думки — а може, це його й розшукують? Може, він, Іван Коструб, і є тим по-

рушником, який без дозволу, неждано-негадано увірвався в чужі володіння, порушив спокій цілого народу?

Принишкло втиснувся у сидіння, ні живий ні мертвий, дослухався і придивлявся до оточення. А може, об'явитись? Зізнатися цим дошукувачам у високих округлих кашкетах, що він і є тією небезпечною особою, яку шукають?

Кинуло в жар, коли уявив себе під нищівним поглядом поліції. Але ще вагався — ну, що ж, коли вже така доля, то доведеться стерпіти все. Болісно виважував усі «за» і «проти» того кроку і дійшов твердого висновку — не можна об'являтися! Адже знав з газет, як упереджено ставляться у чужому світі до наших людей. То чи повірять у його хлоп'ячу витівку, у звичайну розвагу дитячу? Можна не сумніватись, що на цілий світ об'являть про те, що Со-в'єт Юніон вже й із підлітків вимуштровує шпигунів та засилає у чужі землі.

Але ж як повестися? Де шукати порятунку? Полетіти за океан? Він уже переконався, що цей автобус прямує в аеропорт, а звідти сьогодні ж вилетять мандрівники до себе додому, за далекий океан. Можливо, і він міг би прилаштуватися до гурту, адже прийняли за свого, не вигнали з автобуса, то може, й у літак запхнули б... Та саме цього найбільше і злякався Іван. Досить уже, що перелетів море. Коли ж полетиш за океан, то звідти, як з Кошцієвого царства, шляху назад не знайдеш. Он уже побував один у тій гостинній країні — батьків позбувся, Батьківщини теж.

Іван знав, що в кожній зарубіжній країні є наші представники. Почуваються тут, як належить почуватись радянським людям: незалежно, впевнено, безбоязно. Ось саме цих людей і мусить відшукати він. Тільки їм і більш нікому зобов'язаний розказати про все, що з ним скоїлось, а вже вони знатимуть, як повестись. Коли заслужив покари, — а Іван був згодний і на це, — то хай карають, коли соромитимуть, що ж, того заслужив. Але свої хоч і покарають, хоч і присоромлять, то сором очей не виїсть. Коли чужинці схоплять, то церемонитись не стануть, кинуть у підземелля, катуватимуть, примушуватимуть говорити таке, про що і в думці не мав. Не маленький Іван Коструб, з нижжок знає, чув розповіді бувалих людей.

Опинившись у безвихідному становищі, мов за рятівний круг, схопився за дорогоцінну науку життя, на яку раніше не зважав сприймаючи як таку собі каточку.

Вдавав, що куняє, а сам прикидав, як швидше вислизнути з автобуса, опинитись на волі, визначитися на місцевості та вже й діяти відповідно до обставин.

Автобус монотонно похуркував, котився дорогою, обминав вантажні тихоходи, двоколки, запряжені віслюками та коненятами із запалими боками. Іван мимоволі чудувався побаченим, але вдавав, що все те йому байдуже.

На пагорбі вимальовувались високі міські будови, велике місто виникло на обрії несподівано. Іван тому і зрадів і стривоживсь водночас. Місто було чужинське, не звичне для ока. Подібні будови бачив на фотографіях та в телепередачах, там вони сприймалися реальними, а тут, у дійсності, все було якимсь примарним.

Із засади знову вибігло двоє полісменів у круглих кашкетах, знову допитували водія, зазирнули в автобус, прискіпливо обмацали очима ряди сидінь з принішкою діворою, брязнули дверцятами, махнули рукою — їдьте.

Автобус котив широкою, схоже, головною вулицею міста, яке насправді було не таким уже й велетенським та красивим, як здавалося. На вулицях було людно, всюди купчилися чимось стривожені люди, старі й малеча, вдягнені легко, по-літньому, засмаглі, аж чорні. Байдужим поглядом проводжали автобус дорослі, діввора відразу ж оживала, кричала, галасувала, вистрибувала, пускалася навздогін, колихалась у довгому шлейфі рудої пилюки.

Спинивсь автобус на широкій і неймовірно засміченій площі. До дверей відразу ж підскочив полісмен у парадному мундирі. На широкій ременяці теліпався важкий пістолет у полинялій кобурі. Як і всі попередники, він перемовився з водієм, розуміюче кивнув головою, відступив убік, але не зник з поля зору. Пасажирам дозволили вийти із автобусної задухи. Іван опинився на гарячій, присмаченій незбагненними пахощами міській площі.

Заокеанці кинулися до картинних крамничок, хапали щось схоже на морозиво, цідили з металевих бляшанок якийсь напій, а Іван вдивлявся, як краще розчинитись у людській масі, зникнути, загубитися поміж вуличок та вулиць невідомого міста.

Ніби прогулюючись, опинився в кінці площі, видивився вуличку, що кликала у безвість. Повернув за ріг і побачив дошку, на якій вивішували всілякі оголошення та плакати, вималювані дивацьким плетивом. Та не ті незнайомі письменна привернули його увагу, а велике фото на сіруватому папері. Воно просто-таки ошелешило хлопця, ноги так і прикипіли до землі. Серце загупало, усього обдало морозом, хоч на вулиці панувала спека.

З фото на Івана дивився... він сам, Про що писалося-

плелось під фотографією — невідомо, а що портрет Івана Коструба красувався на дошці, то в цьому можна було не сумніватись.

14

«Дитячі витівки до добра не доводять».

Дідусеве прислів'я. Частенько він його повторював. Сто-совно інших сільських хлопчаків. А може, то й опука за-стерігав?

Іванові навіть на думку не спадало, що займається не тим, чим треба, що створення аеростата виявиться дитячою витівкою...

Аеростат... Де він? Чи потонув у морі, чи хитається десь на хвилях? Чи, може, над сушею десь пливе?

Лиховісний здогад кольнув у серце. В чужі руки потрапило його легковажне творіння, його куля. Бо інакше звідки б вони дізналися про Івана Коструба?

Ще раз пильно глянув на портрет. Сумніву не було — на дошці красувався таки ж він власною персоною.

Не став чекати знайомства з охоронцями порядку, шугнув за ріг вулиці. Потрапив на бічну, тиху вуличку, обминав окремих перехожих, з подивом поглядав на велетенські дерева з оголеними стовбурами.

Хвилювався, від спеки і незвичних запахів дихалося важко. Чи то якісь дерева, чи квіти так неприємно пахтіли, а чи що інше.

Намагався йти повільніше, надавати і кроку, і статурі лінивої байдужості, маскувався на чужій вулиці, прагнув стати невидимкою, не привертати до себе уваги. Не міг збагнути, чому всі, хто минав, косували на нього недобрим оком, може, здогадувалися, що він чужинець?

Сонце йшло вгору, було нестерпно спекотно, тіло покривалося липким потом, на лобі виступали краплини, фасонна куртка стала затісною.

Від площі, де зупинились автобуси з заокеанцями, долинали глухі протяжні гудки — водії клаксонили, сповіщали, що збираються в дорогу. Може, скликали непосидючих заокеанців? Подумалось, що то кличуть його, помітили, що на задньому сидінні пакунок із їжею лежить, а пасажирів немає.

Пошкодував, що залишив пакунок, але швидко про те забув. Скинув панамку і куртку, тримав під пахвою. Стало

прохолодніше. Перехожі перестали носувати, видно, сприймали за свого.

Вуличка вела ліворуч і не ширшала, і не звужувалась, тільки будинки помітно змінювалися. Чим далі, то ставали все нижчими, з багатопверхових непомітно перейшли на три- та двоповерхові, а потім і зовсім ніби осіли, деякі залягли на гаражах, інші вгрузли в землю.

Оговтавшись, почав приглядатися до перехожих. Якщо там, на площі, поважно сновигали переважно гарно вдягнені в легкі бавовняні плаття та тонкоткані довгі сорочки жінки й чоловіки, то тут, на околиці, зодягались інакше: старші — в чорних широченних балахонах, жінки та дівчата — в дешевеньких платтячках, а хлопчачки — у вилинялих трусиках. Подумав Іван, що йде вулицею бідняків, отож міг почуватися тут вільніше, бо серед них був найбіднішим.

Дихнуло вологістю, дорога вела на узвишшя, схоже — виводила на міст. Більшість перехожих звертали на узбіччя, до густих заростів, що дихали вологою, вказували на недалеку водойму.

Річечка струмила тихо, без плюскоту, без дзюркотіння. І все ж звідусіль чувся плюскіт води, бовтання та чавкання багнюки. То дівчата галасливо бовталась у тому жалюгідному водному рубежі.

Іван зупинився на виоптаному березі. Йому здалося, що це був звичайний струмок, такий же досить глибокий, бо з води стриміли чорні голови численних купальщиків. Та незабаром з'ясувалося, що глибина тут — горобцеві по коліна. Лишень хто з купальників ставав на ноги, як виростав до розмірів Гуллівера, вода якому сягала лише до колін.

Плечі роз'їдала сіль, сверблячка проймала все тіло. Просто-таки необхідно було скупатись, змити пилюку, остудити гаряче тіло.

Відійшов Іван убік, де менше було купальщиків, присів під кущем, склав свої речі, зняв з носа окуляри і ступив у воду.

15

Чим владніше вступав у свої права день, тим міцніше прив'язувало ефенді-бея до телефону. Повелів підлеглим щопівгодини доповідати про наслідки розшуків порушників кордону.

Телефон не вгавав. Надходили пустопорожні вісті: порушники ніби в море впали. І раптом ошелешуюче:

— Ефенді-бей, пропав хлопчик!

Мало не правцем поставило шефа. Пропав хлопчик! Замість того, щоб знайти хлопчину, сповіщали про нову пропажу.

Аж подих перехопило:

— Як пропав?

— Звичайно, ефенді, як усе на світі...

— Що за нісенітниця? — рявкнув у трубку Килінбей.

— Прикрий випадок. Хлопець з туристської групи. З тих, що відпочивали на мисі...

Килінбей зрозумів, що трапилося, поги в нього ослабли, руки затремтіли, а мову і зовсім відібрало. Тільки цього й не вистачало! Не лише він, шеф поліції, весь уряд, як мовиться, головою мали відповідати за безпеку і спокій дорогих — бодай пропали! — гостей із-за океану.

Ефенді-бей хотів щось запитати, та лише хрип вирвався з горлянки. Вже не скоро прогук:

— Шукати!

— Шукаємо! — долетіло бадьоре у відповідь з другого кінця.

Килінбей не відразу поклав трубку, боявся нового дзвінка. Йому запраглося побути якусь хвилю наодинці, подумати, зважити, нарешті, оговтатись.

Важкі часи настали для нього, небувало жорстокі. Коли й далі буде так, то доведеться лишитись вигідної посади...

Почалося із несподіваного зникнення сина, а це вже й заокеанських дітей хапає якась зловорожа сила. Власну біду ще якось можна пережити, а вже коли державні інтереси зачеплено, то тепер пан міністр не висловить співчуття, а іншої заспіває. Неподобство, неприпустиме явище! Уряд розчинив перед такими багатими друзями широкі двері, прийняв на себе високий обов'язок розважати та вигодувати на найкращих курортах, прихилити їхні серця до культури та невиданих красот своєї країни, а тут отака халепка! Тут, чого доброго, і до загострення дипломатичних відносин недалеко. І кого ж визнають головним винуватцем?

Аж голову втягнув у плечі Килінбей, аж очі заплющив, геть спітнів увесь, заскімлило біля серця. Машинально відхилив дверцята напівприкритого сейфа, дістав пляшку із заокеанським віскі,— чорт забирай, вони нам не шкодують найміцнішого віскі, а ми їхніхвилупків незугарні встерегти! — виповнив келишок, зиркнув на двері, бо ж незручно порушувати одвічний закон свого народу, пожадливо хильнув. Знайома хвиля зігріла груди, розлилась по тілу.

Телефон дзенькнув різко, голкою шпигонував у серце — подумалось: міністр! Килінбей помутнілим зором якусь мить дивився на апарат, зважував: брати трубку чи не брати?

Доповідали з одної з поліцейських дільниць. Переможним, басовитим голосом:

— Впіймали! Здались без супротиву!

Груди мимоволі випнулились, радісно засвітилися очі в Килінбея.

Ловити чужинських лазутчиків — то справа не його, не поліційної служби, на те є прикордонна охорона, але коли непереливки, тоді й поліції завдають клопоту. І не намарне. Бач, прикордонники не зловили, а Килінбееві молодці відразу схопили. Взяли заморських птахів легко. Тепер чекай чергової відзнаки. А може, ще й виявиться через них, хто саме і з якою метою викрав Азізка...

Перед очима постала ошаліла від радості Фатьма-ханім. Нарешті закінчиться цей лиховісний сімейний траур. В дім знову повертався спокій, усе ставало на свої місця.

Нічого у світі так не любив Килінбей, як спокій, умів поніжитись безтурботно. Велів негайно припровадити йому перед очі впійманих. Стомлено відкинувся у кріслі й мрійно заплющив очі.

16

Яких тільки річок та річечок немає на світі, які тільки води не течуть поміж двох берегів! Іван Коструб, не питаючи, як кажуть, броду, шугонув у воду, кинувся в річечку, пірнув з головою. Відчув полегшення, але щось відворотне обдало його з такою силою, що довго не затримався під водою, випірнув, став на ноги. Вода ледь сягала до колін. То добре, що не набрав її в рот, бо, як тільки пірнув, відразу ж зрозумів, що в таку водойму і заходити гидко. Поміж берегів похитувалось щось жовте, схоже на розсіл, в якому Perezимували мариновані помідори.

Безпорадно озирнувшись, побачив; навіть травичка не росла на березі, тільки віддалік миршаві кущі хилили шолудиві гілки. Ані жабеняти, ані пуголовка, не кажучи вже про рибу, нічого не видно, ніщо не могло жити в цій водоймі.

Веселі хлопчаки, всі до одного чорноголові, ребристі та маслакуваті, неймовірно галасуючи, залюбки хлюпалися у тему розсолі, мов каченята.

Неквапом вбрів на берег, зіщулився безпорадно. По

ногах стікали брунатно-руді патьоки, трусики із смугастих стали коричневими, на животі, неприємно лоскочучи, блищали підозріло брудні маслянисті плями. Притьмом кинувсь знову у воду, спробував обмитися, та ще більше забруднився.

Кинувши оком довкола, побачив, звідки бралась ота бруднота. Так, може, за кілометр вище за течією річечки курілися труби, буро-жовтий дим свічкою угвинчувався в небо. Стало ясно: дим у небо, а бруд у воду.

Похнюплений, рушив до свого майна: радів, що хоч панам, кеди та куртка лишилися чисті.

Проте кинув зором туди й сюди, в кущі заглянув — скільки не вдивлявся, від одягу лишилось тільки місце тепле. Не вірячи власним очам, пройшов берегом: порожньо. Обікрали його нахабно, в одну хвилину, лишили голого-босого, в самісіньких забруднених трусах.

Сів на витопану босими ногами змлю, заплакав би, так і сліз не було. Надовго задумався. І поступово змирився. Розсудив — як усе те чужинське легко дісталось, так і попливло за водою.

Більшість хлоп'ят, видно накупавшись, вийшла на берег. Якось механічно він і собі приєднався до галасливого гурту напівголих хлопчаків, таких замурзаних, що аж дивитися на них було смішно. Вони не звернули на нього ніякісінької уваги, а він тому був і радий, бо не знав, як повестися, коли стануть розпитувати. Невдовзі до нього присікався котрийсь із хлоп'ят, почав щось торочити йому незрозуміле, говорив зовсім незнайомою Іванові мовою. Мусив мовчки дивитися собі під ноги. Його обступили з усіх боків, щось казали, підштовхували під боки, а коли підняв на них очі, то побачив, що показують на вуха. Зрозумів — його вважали глухонімим. Немов потопаючий за соломинку, схопився за можливість викрутитись із небезпечного становища.

Хлоп'ята галасували, найчастіше вигукували якесь одне слово, і він здогадався, що воно означало — німий! Найзухваліші тяглися брудними пальцями до його вух, заливалися від сміху.

Чекав, що найзавзятіші швидко навтішаються, коли вух не відірвуть, то все обійдеться.

Та серед них були не лише дурносміхи. До нього впритул приступив цибатий хлопчина, глянув у очі, про щось запитав. Іван інтуїтивно збагнув, що від того, як зараз поведеться, залежатиме багато, якщо не вся його подальша доля. Опісля вже не міг збагнути, як здогадався обома

руками торкнутись до вух та промурмотіти щось утробним голосом. Очі цибатого на одну лише хвилюк спалахнули вогником співчуття й розуміння, він рвучко обернувся до гурту і гортанно скрикнув. У ту ж мить усі змовкли, вгамувалися, сміхуни стулили губи, збайдужіли і, ніби засоромившись, винувато відступили од Івана.

Вдячно дивився він на цибатого, а той дружньо всміхнувся у відповідь. Голопуза команда мостилася біля кущів, підставляла засмаглі й просмолені плечі щедрому сонцю.

Іван оговтався та й собі почав парити на сонці кості. Йти було нікуди, чекати нічого, голому показуватися на люди було легковажно. Почувався тим галерником, якого навічно прикували до виковзаного берега над забрудненою річкою. Сподівався, що, може, набуде більш-менш пристойного вигляду, коли обсохне та зітре з тіла бруд, але помилився. Видно, та купіль була багата на концентрацію різних мінералів та фарбувальних компонентів. Висохши, він став коричневим, схожим на тих, хто смажився поруч з ним.

У обідню пору купальщики, мов зграя птахів, які пахне ірій, раптом звелися на ноги і кудись рушили. Підбадьорений заохочувальним поглядом та красномовним жестом цибатого, який, схоже, був вожаком у цьому гурті голопузих, разом з усіма рушив Іван назустріч невідомості.

17

Фатма-ханім обнадіяно кинулася назустріч Фестиці. Служка подала їй великого конверта, він одразу ж заінтригував господиню, висушив її сльози.

Чоловік передав їй два примірники афішки, з якої знайомо всміхався її син. На мить здалося жінці, що то не фото перед очима, а живий синок забіг до кімнати і самим поглядом просив вибачення. Мало не гримнула, не осипала докорами: хіба ж можна, капосний хлопчиську, завдавати матері отаких клопотів?

Розплутала візерунчасту в'язь письма. Ні, не живий синок усміхався до неї, то лише його тінь збурила душу матері. Навіть імені його не називалося, просто повідмлялось, що цього хлопчика, коли він кому потрапить на очі, необхідно затримати та негайно передати в найближчу поліційну дільницю.

«На більше він нездатний»,— подумала про чоловіка.

Довго й пильно розглядала портрет. Пригадувала, де, коли він фотографувався, бо здалося їй, що вперше бачить

це фото. Зачіска, костюмчик, комірць... Так одягався та вичепурювався її Азіз-джаним лише тоді, коли ходив зі своїм учителем на прогулянку.

На мить пані Килінбей здалося, що тепер уже недовго чекати повернення сина. Коли скрізь розвісили портрети, то кожний, хто зустріне її синочка, відразу його впізнає, бо хіба можна не впізнати з першого погляду її сина? Він у неї красень, що брови, а що личко гоже, від такого очей не одведеш. Упізнають, відразу впізнають, чия то дитина...

До кімнати прожогом залетіла пташка з тропіків — восьмирічна донька.

— Мамочко-мамочко, мамусенько!

На руки стрибнула, чмок-чмок в обидві щоки.

— О Азіз-джані! Наш Азі... Мамочко, я хочу до Азі...

Мимоволі з маминих очей скочуються сльози, вона ставить на ноги доньку.

— Йоксель-джаним, біжи до своєї кімнати..,

— Не плач, мамочко, не плач! Я буду з тобою.

— О джаним! Іди, кохана, йди...

Фатьмі-ханім стало не по собі. Жаль було доньку — пішло зничене, скривджене. А мама ж так любить свою дитину, всю увагу віддавала Йоксель. Про Азіза часто забувала, може, тому, що був старший.

Тепер Азіз став для неї всім. Усі її думки клубочилися біля синочка. Мучила себе докорами: чому була до сина не така уважна, як до доньки, чому більше любила Йоксель, а не його, нещасливого свого синочка...

Останнім часом збайдужіла до доньки, аж ніби бачити її не хотіла. Щасливиця розкошувала біля мами, розкошує й тепер. У той час, коли нещасливець Азіз-джан десь сніє голодний, у підземеллі мерзне, а може... великий аллах! — і зовсім його немає на світі.

Ламала руки. Коли зачинились двері — доньки теж стало шкода. Неймовірно шкода. Адже воно мале, нетяма, а бач, за братиком горює. А вона... рідна мама прогнала дитину! Прости, великий аллах, пробач нещасній матері, вона від горя втрачає розум...

Прикипає зором до портрета, ніби живого, бачить сина, розмовляє з ним:

— О Азі, о любий! За які материні гріхи терпиш наругу, за які батькові гріхи?..

Згадавши чоловіка, скипає злобою, а злість переростає в лють.

О безчесна потвора, о породження пекла, тварюка! Та як посмів одружуватись, брати в жони порядну дівчину? Це

за його жорстокість, за байдужість до чужого горя, за людські болі та паругу покарано їхню сім'ю, звалено отаку біду на голову безневинного Азі... Роздерла б, як вовчиця, на шматочки шефа поліції, коли б її сила, коли б він у цю мить потрапив на очі. О нікчема, скупар огидний! Навіть для рідної дитини шкодує грошей. Не оголосив, що готовий віддати все майно тому, хто розшукає, хто поверне дитину. Так і кинуться люди шукати його сина, ніби не знають скнаря Килінбея.

Висохли сльози. Лють завжди їх випиває а чи висушує. Взятася телефонувати до чоловіка. Вона йому скаже... викаже все, не побоїться його гніву.

Телефон зайнятий. У шефа поліції рідко коли вільні телефони. Фатьма-ханім набирає номер раз, і вдруге, і втретє, а в голові відшліфовує текст ультимативної заяви. Ні, вона не докорятиме, навіть не скаже по телефону того, що думає про свого благовірного. Скаже тільки одне — в оголошенні про розшуки її сина мусить повідомлятися про щедру винагороду тому, хто його знайде. І якщо батькові шкода грошей, то вона сама готова віддати за свою дитину власні збереження до останнього гроша. Так і скаже йому у вічі — хай сидить на власному грошовому мішку, хай примножує та ростить свої статки, а вона, мати, все рухоме й нерухоме майно віддасть, аби їй тільки повернули дитину.

Нетерпляче крутила диск, а з трубки зухвало стріляло частими гудками — Махмуд-бей ніби навмисне заповзвся вести з кимось перемови.

18

До шефа поліції пробитися не просто. Не один, а всі телефони тріщали в приймальні, і молоденький помічник просто-таки не знав, котрий з них переключати на начальство.

Доповідали з поліцейських дільниць, з відкритих і потаємних постів, непокоїли зверху, з самого міністерства. Тож як Фатьмі добитися до чоловіка?

Килінбей заклопотано супився, вказівним пальцем чухав за вухом. І чим більше надходило державної ваги відомостей, тим більша радість розпирала йому груди.

Скидалось, що за один лише день шеф поліції Килінбей прославився на цілу державу. А слава, як відомо, то не порожній звук, то таки ж слава! Мало того, що радіо затрубить, по телевізору покажуть в усій красі удачливого

та пильного шефа, газети подадуть інформацію на перших сторінках, чекай і відчутної винагороди, на яку в подібних ситуаціях уряд не скупиться, а головне, може трапитись, що такий собі шеф окружної поліції раптово опиниться в столиці та й засяде поруч із самим міністром або ще й... Ні, ні, краще про такі високі пости не думати, бо вже бувало, що обставини обнадіювали не раз, а насправді усе лопалось, як мильна булька. Але цього разу скидалось, що все буде по-іншому. Таки ж вийшло на таке, що чужинці проникли на терен, підлеглий Килінбею. Та не був би він досвідченим шефом, а його підлеглі чутливими нишпорками, коли б не половили тих зайд.

Ледь доповіли з однієї дільниці, а тут уже й з іншої дзвонять — теж зловили нетутешнього польоту птахів. Не встигло затихнути, а вже знову дзеленчать — з третього місця радісний голос сповіщав, що й тут зловлено зловмисників на гарячому. А там і пішло, мов риба в кіш, заповзали в пастку чужинські лазутчики, а хоробрі полісмени ловили їх, як ловлять умілі птахолови куріпок.

Лячно стало Килінбееві. За державу і за уряд стривожився. Ще недавно тільки одні правителі змінились іншими, ще не вкублились, як належиться провідникам держави, а тут отака напасть. Схоже, що не один-два порушники перекинулись через море, а цілі легіони наповзали. Вже не лише державі загрожувало, а й самому Килінбееві, його статкам, супокоеві та й усьому його домові міг прийти кінець. Ось як воно тісно пов'язалось водно: таємниче зникнення сина і зловороже нашестя чужинців. Дрижаки били шефа: ох, не випадок це, не випадок! Це явно інспірований підступ, підступний розрахунок. Вивести з робочого ритму шефа поліції, приспати його пильність, порушити його психіку.

Та мало знають супротивники шефа поліції Килінбея! Хоробрості йому не позичати. Сила волі в нього невичерпна, стійкості йому вистачить. Синка в нього викрали? Але тим не дошкулять, інтереси держави для нього вищі за інтереси власної родини. Хай які завгодно підступні диверсії чинять супроти нього, Килінбей вистоїть, свій обов'язок виконає до кінця. Аж груди розпирало від пихи, аж сльози замилювання вертілись на очах.

Помічник доповів, що припровадили кількох порушників, зловлених невтомною поліцією. Килінбей потягнувся рукою до лакованої кобури, стиснув міцно зуби, що вже й слово через них не процідилося б, жестом повелів: хай заводять.

Порушниками кордону виявились типи далеко не схожі на тих, яких вималювала шефова уява. Чекав, що побачить здорованів мускулистих з блукаючими, налитими кров'ю очима. Перед ним тремтіли і горбилися молодики в стареньких витертих джинсах та розпанаханих, — це вже справа рук поліції, — сорочках навипуск. Переляканими очищами вони винувато пряли, злякано ловили погляд ведмедкуватого шефа.

Старший із охорони голосно карбував фрази, з яких можна було уявити собі, як потрапили в сильце допильнувачів спокою ці залітні пташки. Потаємно пробиралися з околиці до центру міста, пильно придивлялися до будинків та й самих вулиць, а коли їх накрили, то белькотіли щось несусвітнє, незрозумілою мовою.

Килінбей важким оком свердлов затриманих, недовго й приглядавсь до них, а вже бачив, що старанні служаки діяли за принципом: лови, що ловиться. Не дослухав розповіді, хрипко озвався до затриманих.

Вмить ті ожили, винувато-радісні усмішки заграли на їхніх обличчях, схвально кивали головами.

— Ці молодці не з тих, кого шукаємо, — суворо кинув погляд на ошелешених полісменів. Але докоряти їм не став. Пояснив, що розмовляють ці двоє мовою одної з національних груп, яка проживає віддалено.

Старший із супроводу почав вибачатися, але шеф перервав його запопадливе бурмотіння.

— Під арешт, — повелів. — Перевірити не зайве.

Ще не зачинилися двері за одними, як уже привели інших. Не встиг помічник доповісти про них шефові, а телефон знову приніс сенсацію.

— Якого хлопчину? — стріпнулось шефове серце.

— Із заокеанськими речами, чи що... Може, той, що з автобуса...

Килінбей розгнівався. Ні, так працювати неможливо. То доповіли, що ніби зник хлопчина з автобуса, потім повідомили, що він знайшовся, заокеанці щасливо вилетіли, а це знову якийсь затриманий...

Табунцем, то розтягуючись у ланцюжок, то знову юрмлячись, хлоп'ята прошкували до центру міста. Іван не відразу, а все ж помітив, що вожак уникає вулиць, веде задвірками, крізь низькі підворіття, порожніми закутками та дво-

рищами, на яких дрimalи ліниві коти та копошилась у пилуці малеча; буркотіли старезні бабусі, а молоді матері катили немовлят у дешевих колясочках. При появі рухливих, націлених на подолання будь-яких перешкод, посмугованих брудними патьоками перехожих — усе беззахисне, коти і діти, вмить зникало хто куди, бабусі замовкали, а передбачливі мами опасливо заступали колясочки.

Іван тиснувся в гурт, став його часткою, інстинктивно збагнувши, що його місце серед цих худорлявих, безстрашних і рішучих хлоп'ят. Вони припали йому до вподоби. Якщо спочатку був обурений крадіжкою, то з часом збагнув, що його обікрав хтось один, але хіба за те відповідає решта?

Тримався цибатого. Чомусь той викликав довіру, може, тому, що відрізнявся від решти. Тонкий у стані, широкогрудий, не груди мав, а дзвін ребристий, обтягнений аж чорною шкірою. На довгій шиї — кучмата голова; ноги — довгі, сягністі, із широкими, як розтопані постолі, ступнями. Видно, не взувався ніколи, не мав ні чобіт, ні черевиків. Увесь він був хоч і вкрай худий, але жилавий, мускулистий, виглядав досить грізно, з таким краще не заводитись.

Цибатий явно симпатизував Іванові, схоже, що, помітивши його серед гурту бездомних, вирішив взяти над ним шефство. Тож час від часу озирався, ловив Іванів довірливий погляд, дружньо підморгував: не відставай, мовляв, тупцюй услід, зобидити не дозволю.

Довго петляли, не раз спинялися, повертали назад, панічно перебігали з одного завулку для того, щоб кинутися в інший. Що було тому причиною, Іван не знав, але розумів, що треба триматися цибатого.

За якийсь час вони опинились у центральній а чи, може, й просто густонаселеній частині міста. Напівзруйновані халупи та схожі на дров'ятники житла лишилися позаду, тут височіли багатоповерхові будинки, пишалися вітрини багатих крамниць.

Незабаром опинилися в такому тирлі, що Іванові аж в очах зарябіло. Вдома лише чув, що десь є ринки, якое навіть потрапив був з дідусем на пташиний ринок. Дивувався, що для торгу і до послуг тим, хто продає й купує, зведено просторі палаци. По телевізору бачив мальовничий Сорочинський ярмарок просто неба, що започаткувався ще при Гоголі чи, може, задовго і до Гоголя.

Хоч те, що відкрилося його очам, було й зовсім іншим, Іван відразу ж зрозумів: тут продають і купують. Одного

не знав, що привело саме сюди босоного ватагу, адже ні в кого з його супутників ні продавати було нічого, ні купувати ні за що.

Спинився та й стояв як укопаний, притулившись до стіни крамнички, розгублено поводив очима.

Дивувався з того незбагненого вировиння, населеного таким різномастим, напівголим людом. Які ж горлянки дано кожному з тих, хто продавав і купляв, яким гамором, гуком і гиком виповнялася ця гамірлива площа, що так і копошилася, так і міняла вочевидь кольори, повзла і не могла розповзтися, повнилась, як тісто в діжі, підіймалася і не могла піднятися, торгувала і не могла продати всього! Чого тільки не було на тому ринку, на чому тільки не громадилися найрізноманітніші витвори, на які й дивитися було страшно, можна було тільки здогадатися, що все те, що вивишувалось на рундуках та столах, лежало на землі, було розкладено на ящиках та підставках, призначалося для продажу.

Іванові вдарило в ніс чимось смачним, від того аж занудило, їстівне пахло незнайомо, але все ж привабно. Подумав собі, що пахощі розповсюджує не одна якась страва, а все разом. Аж у животі завурчало, бо снідав же давно та й без апетиту.

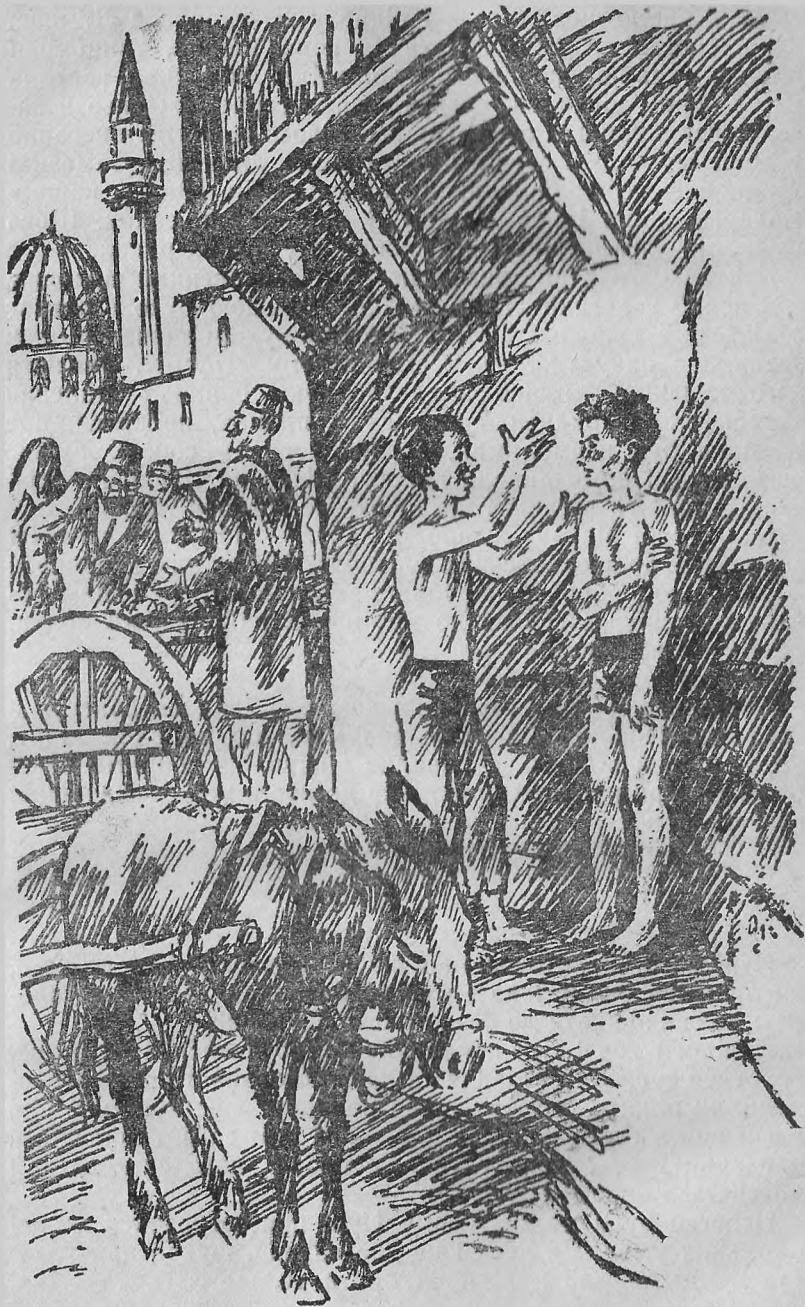
Оговтавшись та придивившись, зрозумів, що хлоп'ячий гурт прибав сюди не на розглядини. Повсюдно курілися невидимі вогнища, то там, то тут металеві пічурки попахували їдким димком — у них пеклося, смажилося і тут же розпродувалося все їстівне, таке необхідне для сухоребрих, голопузих купальщиків. Нічого було Іванові приглядатися до чужинського базару. Було б краще, коли б мав за що купити бодай шматок хліба, але коли б же то...

Цибатий не забув про Івана. Певно, мав уже неабиякий життєвий досвід, збагнув, що його підопічний хоч і голодний, але навіть на ринку, де їжа сама просилася в рот, не роздобуде поживного шматка. Тож завів його у затишне місце, жєстами наказав: сиди і жди.

На знак того, що збагнув, Іван покірно хитнув головою.

Цибатий тої ж миті пірнув у юрмовисько.

Скімлило біля серця, сумувала душа Іванова. Не вірилося, що все це дійсне, бо впало як сніг на голову серед спекотного літа. Тулився в затінку, пас очима навколишню суєту, намагався хоч щось збагнути. Нічого знайомого, такого, що зустрічалося в житті. Незрозумілий, чужий, байдужий до всього несприйнятний світ.

В очі впало щось біле — і відразу ж згадалася Ламаза. Саме такі білосніжні платтячка вона носила, танці свої в них витинала, навшпиньках дріботіла. Мов жива, постала перед зором дівчинка, розхвилювала серце, аж сльози завертілися в глибині очей. Так захотілось опинитися негайно у дідовому садку, сидіти біля столика, дивитися Ламазині танці, плескати в долоні, підбадьорювати: «Ваша, ваша!»

Нараз забув і про Ламазу, і про дідусів садок. Щось схоже на його особисті речі побачив у чужих руках.

Курточку та кеди тримав на руці здоровенний молодик, одягнений у легкий літній костюм. Вільною рукою тримав сріблястого ланцюжка. На ланцюжку вужем звивався оди́й з тих, що викупувались у смердючому струмку. Зап'ястя його худощої, мідяво-засмаглої руки обвивав сталевий «браслет». Заарканений смикався, плакав, просився, але молодик був невмолимий, тягнув його за собою. Грізно погукував, і йому давали дорогу. Ніхто не тільки не співчував хлоп'яті, а схоже, що навіть не помічав того.

Іван і собі відразу ж про те забув — хіба мало на світі є подібних до заокеанських курточок? Перед ним зупинився високий, чорнобровий парубчак, зачудованим радісним поглядом окинув з голови до ніг, немов найближчий родич, обняв шанобливо.

— Азіз! Азіз-джан...

Довірливо й радо говорив щось, але Іван не збагнув з того нічогосінько. Спочатку подумав, що то злий жарт, хитромудрий підступ, та швидко відчув — з добрими намірами й щирим серцем приступив до нього цей симпатичний незнайомець.

20

Нурі встиг пристосуватися до бездомності. Опісля того, як лишився без батька і був позбавлений даху над головою, мусив звикати до бездомного існування.

Килінбей хоч і був покликаний турбуватися про людей, боротися супроти безладдя та невлаштованості, які призовдили, як відомо, до порушення порядку, й не подумав, що, вигнавши з свого подвір'я хлопчину, тим самим поповнить бродячий гурт безпритульних, супроти якого самому ж і доведеться боротись.

Нелегко було малолітньому Нурі пристосуватись до людських умов. Не день і не два снував, шукав притулку. І в думці не мав красти чи брати те, що легко дається,

а його на кожному кроці запідозрювали у нечесних памірах. Не одну ніч довелося перетремтїти просто неба, харчуватися вслякими покидьками та підозрілими маслинами, твердими, як камінь.

Випадком опинився на «пляжі знсдолених», таких же відкинутих суспільством, як і сам. Забруднена жижа видалася йому благодатним літеплом, хоч довго хлюпатися в ній було й неможливо. Непомітно влився в гамірливий гурт, відчув, що відтепер це його сім'я, якої мав триматися. Швидко довідався, чому цю вічно голодну ватагу з такою силою вабив до себе торг, те місце, куди краще не ходити без грошей. Бездомним гроші були непотрібні, подібно до птахів вони роздобували тут поживу безкоштовно. Вибір був обмежений, комусь щастило викопати щось на смітнику, дехто виканючував крихту в не до кінця збайдужілих торговців. Спритніші добували поживу, дружно наскочивши на облюбовану ціль: одні перевертали на очах очманілого торговця прилавок, а інші хапали те, що розсипалось, розкочувалось а чи розповзалось по землі. За мить поживо був забезпечений цілий гурт. Марними були крики торговців, прокльони, благання про поміч. Охоронці порядку з'являлися вже після того, коли нападників і слід прохолов.

Нурі якийсь час змушений був нишпорити по смітниках, заглядати в непривабливі урни, підбирати все, що мало хоч будь-яку цінність. Найвищу ціну мали недопалки сигарет, за них можна було виміняти щось їстівне. Але знайти придатний для вжитку недопалок було так само, як у надрах землі віднайти алмаз. Тож хоч і не мав до того нахилу, а мусив освоювати мистецтво нальотчика, стати одним з тих, хто вміло вихоплює з-під людських ніг те, що падало з поваленого прилавка.

Цього разу Нурі пощастило. Раптовим і рішучим штурмом було повалено невисокий прилавок, на якому звабливо жовтіли кукурудзяні коржі, покроплені чи то маком, а чи ще якоюсь присмакою. Розкотились вусібіч золоті кола, саме туди, де на них чигали голодні очі. Нурі поталанило вихопити з людського вировиння велике, ще тепле й пухке та пахуче колесо і щасливо вислизнути з натовпу. Опинившись у затишному місці, він озирнувся, запримітив охоронців порядку у цивільному — найнебезпечніших, але вони не звернули на нього уваги, бо саме схопили якогось гаву, який дозволив накласти собі на зап'ястя «браслета».

Спритно шмигнув Нурі у безлюдний закуток та й несподівано зустрівся навч з Іваном Кострубом.

Буває ж таке, що народжується далеко одне від одного двоє майже однакових людей. Їх звать двійниками. Вчені твердять, що на планеті не існує двох абсолютно схожих людей. І персконливо доводять, що навіть протягом усієї історії людства не траплялося такого, щоб жило на світі дві абсолютно однакових істоти. Але, як мовиться, виключення бувають навіть при найусталенішому правилі. Буває, що на світ з'являється двоє людей, схожих один на одного.

Іван Коструб виявився двійником Азіза Килінбея.

Коли б можна було поставити їх поряд та гарненько придивитись до кожного, то, напевне, відмінність упала б в очі, але ж як міг Нурі співставити свого задушевного друга з пришельцем із далекого світу?

Не сумнівався, що здивав Азіза. Свого вірного товариша, який, протестуючи проти свавілля батька, вирішив кинути домівку та поділити з Нурі його нужденні будні.

Азіз Килінбей недовго втішавсь «перевагами» вільного життя, не встиг звикнути до підніжних харчів та ночівлі в якому-небудь підземеллі.

Під час одної з нічних облав у руїнах старого базару поліція зловила чимало бездомних. Нурі випадково вислизнув, а його товариша, мабуть, схопили, бо минали дні за днями, а про Азіза не було чути.

Нурі схопив спантеличеного Івана за руку, владно потягнув за собою. Вже коли ринок лишився позаду, спинились. Чи то радісно, чи то конвульсивно незнайомиць розсміявся, заговорив до Івана. Іван нічого не розумів, лише бачив, що незнайомиць радий їхній зустрічі, схоже, що, обізнавшись, сприймає його за когось іншого.

Розділив навпіл пахучого коржа, подав Іванові більшу частину. Кинув одне слово, Іван безпомилково зрозумів — то був наказ:

— Іжі!

Іли жадібно, поспіхом, усвідомлюючи, що крадений хліб треба з'їсти негайно, бо можуть не лише відняти, а ще й пократити люто.

Світ відразу став яснішим і привабливішим.

Нурі торкнув Івана за руку, той зрозумів — треба йти.

Не роздумував: куди пішли, за чим пішли і чому має йти. Мусив іти з ким завгодно і куди завгодно. Одинцем лишатися не міг. Не задумувавсь — на добре чи на лихе зустрівся йому цей просолений у багатьох водах, нещадно продублений південним сонцем веселоокий хлопчина. Одне знав: йому треба вірити, треба його триматися.

Шеф поліції поступово буряковів, із засмаглого став бронзовим, шаленів у душі, стримувавсь, бо не хотів, щоб його злість вирвалася назовні. Йшлося не про якісь там дрібниці, а про справу ваги державної, до того ж, не хтось інший, а він особисто наказав затримувати всіх підозрілих, з'ясовувати, хто вони.

Підлеглі старалися. Власне, чи й варто було лютувати панові Қилінбею, бо все йшло, як і належало. Полісмени — старші й молодші, — виявились на вершині державної дисципліни, діяли згідно з директивою: ловили кожного, хто викликав підозру.

Перед очима шефа, мов у калейдоскопі, мелькали найрізноманітніші обличчя: симпатичні й такі потворні, що й дивитися на них було гидко, проходили люди різного віку, — всі вони чимось завинили перед державою, вже хоч би тим, що жили на світі й не мали при собі — чи то внаслідок забудькуватості, чи байдужості, а деякі й тому, що взагалі ніколи не тримали в руках, — посвідчення про власну особу. Траплялися і такі, що чи й самі знали, хто вони і звідки. Досвідчений шеф поліції відразу ж визначив, що перед ним шикуються у нескінченний ряд щонайзвичайнісінькі його ж такі співвітчизники. Добре розумів і бачив, що у кожного з них совість нечиста, що потрапили випадково і до тих, кого прагнув впіймати шеф поліції, ніякого відношення не мають. Мовчки пропускав їх, переляканих на смерть, кидав дошкульні запитання і, не чекаючи відповіді, непомітно кивав пальцем.

Полісмени добре розуміли той жест — у кутузку, на суворий допит. Закон є закон, тож всяк, хто пройшов через цей кабінет, уже в чомусь винний, а відтак і мусить бути покараним.

Поза чергою впхнули до кабінету замурзаного переляканого підлітка. Розчервонілий полісмен у цивільному тримав в одній руці заокеанську куртку, а в другій блискучий ланцюжок.

Жваво доповів, що затримав злодія на ринку саме в ту мить, коли той запропонував перекупці явно крадені речі.

З першого позирку на «речові докази» шеф визначив: такі речі продукуються лише в тій країні, про яку навіть він, шеф поліції, міг лише мріяти. Зрозуміло, що безпритульний шелегейда не отримав їх у дарунок від заокеанського дядечка, а безсовісно поцупив з-під носа у безпечних заокеанських гостей.

— Де взяв?

Осіннім листочком на оголеному дереві сіпнувся хлопчак, хотів щось сказати, але зуби так цокотіли, що годі було щось вимовити.

— Каже, що знайшов на пляжі! — доповів поліцай.

— Де!? — не зводив Килінбей удав'ячого погляду з хлопчачака.

— Каже, що біля річки! — доповідав про чужий гріх полісмен.

Шеф поліції чи й дослухавсь до слів підлеглого. Його над усе цікавив малий злочинець. Низькорослий, миршавий, з тих, чий справжній вік визначити нелегко.

— Тобі скільки років?

Малий лише схлипнув у відповідь.

Примруженим оком Килінбей дивився на малого. Ні, не з жалем, не з співчуттям, хоч можна було не те що пожаліти або хоч поспівчувати малому замазурі, а заплакати, дивлячись на жалюгідного безпритульця. Нездатний був Килінбей співчувати людям, подібним до цього хлопчини. Дуже вже багато їх розвелосся, не давали йому спокою, не давали дихати.

— Різок і в концентрак!¹ — з внутрішнім вдоволенням і навіть насолодою прорік шеф.

Хлопчик повалився на підлогу. Падав головою вперед, до ніг шефа, можна було подумати, що не свідомість втрапив, а благає про милість.

Полісмени підхопили непритомного, легко поволокли до дверей.

Килінбей велично наказав:

— Наказ по дільницях: не гаючись, провести облави на цих розбишак. Ганьба! В нашій славній державі — і отакі суб'єкти.

22

Іван і подумати раніше не міг, що звичайний літній день може стати вічністю. І в Києві, і в дідовому селі довжелезна літня днина стискалась у короткий день, не вистачало часу, щоб здійснити найнеобхідніше, задумане.

На чужій, неласкавій до нього землі, поміж людей, яких він не лише не розумів, а й боявся, звичайний день перетворився на рік.

¹ Концентрак — концентраційний табір.

Мов плавець, кинутий у вир на середину бурхливої ріки, Іван плів за течією. Якось само по собі народилося прагнення — нічим себе не виявити. Його прийняли за глухонімого, тож і вдаватиме, що глухонімий.

Слухняно клигав за новим вожаком, розглядав його ребристу спину, довгу шийку, на якій легко проглядались усі сім хребців, вдихав запах їдкого поту, дивувався з його розкішної кучми.

Нурі час від часу повертав до нього радісне обличчя і все говорив і говорив. Іван відчував — говорив довірливо, дружньо, так, як говорять лише до близької людини. Слухав Іван, мовчав і дивувався — звідки все це?

Коли б Іван розумів мову Нурі, то довідався б, що той неймовірно щасливий від того, що знову відшукав друга.

Крокуючи трохи попереду товариша, Нурі говорив і говорив, не помічаючи мовчанки товариша. І вже тільки згодом роздивився — несхожим на себе став Азіз, ніби його оглушило, заморочило. Здогадався, товариш побував у тих бувальцях, з яких виходять тільки ногами вперед або приголомшеними на все життя.

І справді, приголомшеним і не схожим на самого себе був Іван, йшов невідомо куди, не задумуючись, чому має йти. Довірився цьому сухорлявому балакучому хлопчині — і все. Людина з такими теплими очима, з таким ласкавим голосом не може вчинити комусь зла. А власне — чому він мав чинити Іванові зло? Пограбувати його вже було неможливо — голий, як бирка. Та й провідник теж не багач. Цьому хлопчаківі теж необхідно було йти світ за очі, то й вибрав у супутники такого ж, як і сам. Головного ж, того, що викликало довіру до випадкового зустрічного, він ї не запримітив. То був кусень коржа, якого вони спожили по-братньому. Іван ще не спізнав, що ніщо так не об'єднує людей, як дружньо поділений і спільно спожитий кусень хліба.

Нурі ніби виривав із застуджених грудей поривні звуки, вони, схоже, в'язались у слова. Речення були короткі й прості, і коли б Іван розумів мовлене, то збагнув би, що його супутник у школі не вчився.

Довірливо-ласкаве воркотіння чорноокого дзюркотіло, ніби невгамовний струмок, заколисувало і зроджувало спогади, присипляло в душі печаль і тривогу.

Пробирались манівцями, обминаючи людні місця, пильнували ледь помітних стежин, які вели кудись на тиху околицю. Міські будови все дрібнішали, осідали, густішою ставала зелень, траплялись цілі діброви старих і молодих

шовковиць, на яких густо чорніли й жовтіли привабливі ягоди.

Ловив поміж крон дерев неозорий простір неба, непроглядно-синього, на якому й сліду не лишилось від стрімкого ураганного хмаровиння, і дивувався сам собі: та як же це так трапилося, що він неждано-негадано опинився ось тут?

У просвіті зелених крон промелькнула білосніжна хмаринка. Аж спаленів геть Іван. Йому пригадалось білосніжне диво, ясноока Ламаза, яка так несподівано ввійшла у його життя і, ніби казка, лишилася десь там... Ніби хмаринка в небі — була і немає — відпливла...

Супутник зупинився, простягнув Іванові свої обціловані сонцем руки, а в жменях, складених човником, повно спілих шовковиць. Липкий сік капав поміж пальців. Коли він назбирав стільки цього добра? Не запримітив Іван, як Нурі реквізував ягоди у малюка, який необачно сковзнув на землю з дерева. Правда, малий не образився...

Обережно Іван брав ягоду за ягодою, кидав до рота, ковтав, не жуючи, їв і не міг насититись. Незручно було об'їдати супутника, але не мав сили зупинитись. Нурі дивився на нього поблажливо, так, як уважна мати дивиться на своє кохане дитя. Нічим не виправдана щедрість насторожила Івана. Звідки ця запопадлива послужливість, яку мету переслідує незнайомиць?

Не доніс до рота ягоди, поник, замкнувся. І вже як не лепетів щедрий частувальник, як не підсовував перед очі свої жмені з ягодами, Іван не доторкнувся до жодної.

Нурі спочатку був тим покритивдений, але з часом заспокоївся, почав пожадливо ласувати, кумедно ловив ягоди червоном язиком із човником складених жмень.

Перейшли вузьку вуличку. На дощаному паркані Іван знову побачив власне зображення. Побачив його і Нурі. Враз став суворо-тривожним, говорив про щось уривчасто й притишено, насторожено озирнувся. Потім несподівано, аж відсахнувся Іван з переляку, рештою ягід заходився вимазувати Іванові обличчя. Весело шкірився, очима показував на портрет: обдуримо тих, хто нас шукає.

Іван Коструб відразу збагнув задум несподіваного друга і подумав: ласкава доля послала йому хлопчину, якому можна довіритись.

Тільки не в тому, хто він насправді.

Мудрі люди кажуть, що людина існує в просторі й часі. Іванові Кострубові та істина, може, й була відома, але він не надавав їй ніякого значення.

Дядько Василь називав ту премудрість філософською категорією. Іван ту категорію здійснював щоденно: ходив до школи, у вільний час робив, що заманеться. Час летів собі й летів непомітно, нікуди не поспішаючи, бо часові поспішати нікуди, завели його на годиннику, то він і знав свою колю.

На чужині всього за один день добре-таки відчув, що таке простір і що таке час.

Розбурхана стихія нагло переселила його з одного світу в інший. Усе тут було чужим, нереально існуючим, вималюваним чи то вві сні, чи хворобливою уявою. Що це було саме так, потверджувалося тим, що, на Іванове переконання, час зупинився, зупинилися годинники, сонце повисло в небі та й палахкотіло, не збиралося опускатись за обрій.

Вони блукали не спиняючись. Було схоже, що Нурі не міг знайти надійного притулку для перепочинку. Не раз, опинившись між густих кущів чи в затінку напівзруйнованої будівлі, він задоволено падав на траву, припрсшував сидати й товариша. Але отаборитися на одному місці не щастило. Ледве сядуть, а тут уже хтось свариться, або обірванець-ровесник з переляканими очима раптом звідкись визирне, подасть сигнал тривоги, і тоді невидимі пружини підкидали Нурі на ноги, він ловив Івана за руку, сторожко роззираючись, тягнув за собою.

Звідусіль чигала небезпека, Іван це швидко збагнув і тому почувавсь, як у вогні. Тривожився: може, вплутавсь у компанію, яка поставлена тут поза законом, бо чому ж на кожного хлоп'яка тут полюють, як на звіра а чи, може, що й інше, хіба знаєш тутешні звичаї?

Мусив пристосовуватись до існування в просторі і часі. Починав розуміти, що розмови про дружбу та взаєморозуміння між людьми, то не просто балачка. Люди можуть бути або ворогами, або друзями. Хлопчики, які виявляють до нього симпатію, по всьому видно, належать до бідноти, ось ці бідняцькі діти якось впізнали Івана, співчувають йому і стараються не допустити, щоб потрапив до рук зловтих.

Час тягнувся до болю повільно, тинялись по безлюдних закутках доводилось навпомацки, озираючись, було коли Іванові й розмірковувати. Не сумнівався, що і вся та

ватага, яка перевертала на ринку прилавки, і той довгоший, і цей чорноокий, були дітьми вулиці, тими, кого в нас у свій час називали безпритульними. В нашій країні їх взяла під захист держава. Іван знав, що в багачів сироти полишені самі на себе, що бідацькі діти змушені жити як доведеться. Тепер до їхнього гурту потрапив і він. Здавалося, що вся тутешня дівора опинилася серед безпритульних, на кожному кроці бачив хлоп'ят з голодним блиском в очах, з неприхованою тривогою і зухвальством.

Вихованець радянської школи, Іван Коструб не належав до тих, хто бездумно сприймає оточуючу дійсність. Якщо час для нього тягнувся до болю повільно, а простір став таким вузьким, що й рухатися в ньому було небезпечно, то це не тому, що Іван розгубився чи втратив волю до супротиву та боротьби за існування. Навпаки, він стиснувся, як пружина, все примічав, зважував і шукав найближчого шляху до найправильнішого вирішення складного завдання, що перед ним постало. Іван вичікував, наказав собі діяти обачно, не ризикуючи.

Надходив вечір, приємна прохолода спадала на розпечену землю, легкокрил-вітерець приємно обдував пересмалені плечі. Місто лишилося збоку, видиме і вже невидиме. Нурі завів Івана в такі місця, які чимось були схожі на наш степ. І все ж нічого в цьому степу не було знайомого: на кожному кроці або дротяні сітки, або протягнений колючий дріт — кожний власник відгороджував своє від чужого, боячись, що хтось сторонній зазіхне на його власність. Нурі пильнував, щоб не переступати тих меж.

У надвечір'я опинились у старому гаю, далеко на околиці міста, поблизу напівзруйнованого замку, збудованого якщо не в древні, то в середньовічні часи. Скелетом доісторичної потвори чорнів той замок на фоні рожевого заходу, вузькі бійниці цідили крізь продовгуваті щілини небесну синяву, по стінах, викладених з велетенських брил вулканічного походження, плівся дикий виноград та невідома йому лоза, що квітувала великими червоними квітами. Густа, аж чорна, зеленавість, таємнича тиша викликали не лише острах, а й захоплення. На якусь хвилину Іван забув про своє становище, дивився на ту екзотику, яка коли й була для чогось придатна, то хіба що для притулку бездомним шибайголовам.

Ніч на півдні приходить несподівано. Тільки-но закотилось за обрій сонце, небо вгорі ще цвіте й леліє, а на землі вже панує чорнота, куші перетворюються в непролазні гаї, а гаї стають джунглями. Не встиг Іван і надивуватись на вечір, а вже ніч вкутала всю навколишність, небо потемніло, зорі висипали, такі добірні, зеленкувато-червоні, невидані.

Коли б Нурі задалегідь не провів свого підопічного до похмурих руїн древнього замку, то пізніше хотіла чи й потрапили б вони в гарячу задуху, пропахчену невидимими екзотичними квітами, які тільки ввечері, мабуть, і проявляли на повну силу свої пахощі. Пахтіло солодко, до нудоти, різко, аж до неприємності, але подітись було нікуди, треба було дихати тими незвичними випарами землі на повні груди. Вже смеркалося, коли вони прилаштувались у затишному куточку, схоже, вже обжитому Нурі. В неглибокій ніші було м'яко від перетертого сіна та зеленкуватого моху.

Непроглядна темрява впала на старий замок, усім заводіла ніч, заволала дикими зойками невидимих птахів, навколишній простір сповнився притишеним гомоном і шепотом, схожим на шипіння чи то диких звірів, чи то велетенських гадюк. Іванові від того стало не по собі. Вже в темряві саме до їхньої ніші втиснулося кілька нічліжників, вони щось бубоніли, були чимось занепокоєні чи обурені, а може, просто обмінювалися новинами, але намагались не здіймати зайвого шуму, мостилися довго й неспокійно. Іван побоювався, щоб його не виставили, як зайвого, але його не чіпали, навпаки, поділились шматком коржа та недозрілим персиком. Іван мовчазно дякував за частування, бо темрява ніби аж загостила і до того різкий голод.

Табір безпритульних поступово облягався, перешіптування та приглушені звуки зринали дедалі рідше, ніч покривала все живе важкою ковдрою, тільки б спати, а сон Іванові не склеплював повік. Розбурхана уява, збуджена нервова система не підкорялися чарам заспокійливої ночі. Нурі, прошепотівши щось незрозуміле, не дочекавшись від оглухлого товариша відповіді, ковзнув униз, скрадливо кудись подався, і вже хоч як прислухався Іван — не чути було його кроків. Сумно й тривожно стало на душі в Івана.

Клякнув, підкидавши під голову руку, приючувався до незнайомих пахощів ночі й перебирав у пам'яті події останньої доби.

Нараз крізь непроглядну темряву хтось пильно глянув йому в очі. Знайомий голос дідуся Грицька тривожно запитав: «Куди ж це тебе занесло, Іване?»

Не встиг відповісти дідусеві, а тут враз його обступила рідня: мама, тато, київський дідусь та бабуся, всі доскіпують: «Куди ж тебе занесло, Іване?»

Кинувся до рідні, хотів сказати, що то був лише сон, що тепер він уже прокинувся і буде завжди з ними, але виявилось — уся рідня йому чи наснилася, чи привиділась.

Лупнув очима, відчув важку темінь, вловив чутливим вухом крик невідомого птаха, почув тихе сопіння сплячих.

Примушував себе задрімати, прагнув швидше заснути, хоч у сні побачити все те прекрасне й дороге, що лишилося на рідній землі, побачити тих людей, без яких не мислив його життя.

Схопився спросоння, сів на твердому ложі. Гарячково обмацував постіль — перетрухла потерть... колючий мох... чийся рука... гаряча спина... це Гасько з Крижем? Треба швидше бігти, бо вже ранок, дядь Вась з Ламазиним татом чекають його біля аеростата, Ламаза навшпиньки дибуляє, вітанцьовує...

Мало не вискочив зі свого кубла, вже й ноги опустил донизу, та в цей час поблизу зойкнув невидимий птах, зойкнув хижо, й Іван мимоволі засумнівався: а може, це й не сон?

Правда такою бути не могла. Іван знову вмотивувався на убогій постелі, прислухався до сонного сопіння, плямкання губами.

...До дідового двору вкотилась машина, яскраво сяючі фари вперлися прямо в стіну, дивитись було боляче, тож Іван мружився і дивувався: чому дядь Вась так пізно повернувся додому? І не відразу збагнув, що його невидимі сусіди по криївці, мов груші, впали на землю та злякано розповзлися хто куди.

Рачкування їхне було зайвим. На всіх виходах стовбичили постаті з цупкими гумовими палицями в руках. Мовчки спостерігали за тим, як у пастці, освітленій десятками потужних фар, мов риба в коші, копошились перелякані напівголі дитячі постаті.

Невдовзі фургони спецавто заповнились бранцями. Якась частина найнепокірніших ще металася від стіни до стіни, але надії хоч би на випадковий порятунок ні в кого не було.

Прочумавшись, Іван зрозумів, що це був не хворобливий

сон, а ще гірша дійсність, стрибнув на землю і засичав від болю.

Вдома він завжди взувався, а тут довелося ходити босому. Шкіра на його підшвах була тонка й тендітна, дошкуляв навіть розпалений на сонці пісок, не кажучи вже про гостре каміння. Зіскочивши з ніші додола, ненароком нахромився на осколок від розбитої пляшки.

Його підняли двоє жилавих чужинських охоронців порядку, схопили попідруки й потягли до машини. Вона вже була переповнена хлопчачами, змокрілими від липкого поту.

25

Нурі гнувсь під всохлим платаном поодаць від руїн середньовічного замку й гірко плакав. Уже який час був лишений сам на себе, не раз балансував над прірвою, але все ж щасливо вислизав із чіпких рук поліції. Азізові не пощастило: за останніх два тижні вже вдруге потрапив у поліцейські лабеті.

Нурі вважав себе винуватцем усіх Азізових бідувань. Того разу теж лишив його у покинутому будинку, а сам подався розшукувати їжу. В його відсутність поліція наскочила на притулок бездомних. Багатьох хлоп'ят схопили, а серед них і Азіза. Так і не довідався Нурі, як приятель виплутався з тієї халеви, а тільки, видно, нелегко те йому далось, бо став невпізнаним. Видно, катували, бо й мову відібрало хлопцеві, ні словом не відгукнувся, поглядав тільки якось дивно й незнайомо.

Жалем проймалося серце Нурі, коли дивився на пригнобленого й змордованого друга. Адже Азіз через нього лишив рідний дім, не стерпів неправди, вжахнувся, коли дізнався, як батько поводить з простим людом. Навіть матері рідній не міг простити того, що вона нездатна відрізнити правди від кривди.

Нурі дуже любив Азіза, а опісля того, як друг поділив з ним сумну долю, готовий був життя віддати задля такого товариша.

Прихилившись до гарячого стовбура платана, хлопець беззвучно плакав. Катувався важким докором: навіщо залишив безпорадного в стінах цього клятого замку? Бігав у поле по кукурудзу, хотілося ранком почастувати товариша, а що вийшло?

Нурі добре знав, що чекає на тих, хто потрапляв у поліцейські лабети. Охоронці порядку опікувалися спійманими педантично, кожному знаходили місце. Про те з жахом розповідали ті, кому випадком щастило вирватися на волю.

Нурі ще сподівався, що, може, Азіз пересидів біду в захищеному куточку або, може, хто допоміг йому вислизнути з оточення. Але минав час, ніхто з похмурих руїн не показувався. Ризикуючи власною волею, Нурі наблизився до замку, покликав Азіза та й примовк, згадав, що той однак його не почує.

Цілий день просидів Нурі біля мовчазних руїн. Снідав і обідав сирими кукурудзяними зернятками. Не дошукувався смаку, звук живитися тим, що траплялось. Час плинув повільно, нарешті й дню настав кінець, а сумові та горю Нурі не було меж.

У надвечір'я його осяяла рятівна думка: а може, Азіз не потрапив у пазури поліції? Може, подався додому, згадав маму й пішов до неї, адже Фатьма-ханім жінка сердобольна та ласкава. Подумавши так, Нурі аж ляснув себе долонею по лобі. От же нетяма, не міг додуматись відразу до такого. Навіть коли й сам не пішов, то полісмени одвели. Адже портрет його розклеєно по всіх усюдах, то хіба ж, спіймавши хлопця, полісмени не впізнали? Навіть те, що шовковицею вимазаний, не допоможе...

Скрадаючись, попрямував до міста. Вирішив пробратися до садиби Килінбея і напевне довідатись про долю Азіза. Вже не плакав, висохли на потрісканій шкірі солоні сльози. Уявив собі, як матінка старанно вимиває Азізові засмаглу спину рожевою мочалкою, як піниться вода в блакитній ванні, як постогнує від задоволення Азіз. «Такий, як Азіз, не пропаде,— думав хлопчина.— Житиметься тепер йому ще краще. Посварять для годиться та на тому й скінчиться».

26

Нурі навіть на думку не спало, що він прийняв за свого друга зовсім іншу людину. Він до кінця вірив, що здибався зі справжнім Азізом.

Коли б не знав, що роблять у поліції з їхнім безпритульницьким братом, то, можливо, і задумався б над тим, чому так до невпізнанності змінився Азіз. У поліції могли не тільки оглушити, а й прибити, ніби ненароком.

Хтозна, що сталося зі справжнім Азізом. Може, з часом

про те й довідається Нурі. Чи його вдарили при ловах і він сконав відразу, чи при допиті прибили до смерті та й закопали десь, щоб і сліду не лишилося. А може, й вислизнути пощастило хлопцеві з чіпких рук людоловів, а то, може, налякавшись, чкурнув кудись далі з рідного міста. Може, блукає зараз десь у хашах самої столиці, спізнався з тамтешніми безпритульними. А може, в порт пробрався, прилаштувався юнгою на якесь судно, бувало й таке. Одним словом, у невідомість провалився справжній Азіз Килінбей, не знаючи того, що в рідне місто внаслідок надзвичайних обставин прибуде Іван Коструб, як дві краплини води схожий на нього.

В Івана Коструба були вагомі причини для того, щоб не зустрічатись з поліцією, але він і не підозрював того, що над ним нависла ще одна небезпека. Потрапити в лабеті поліції означало для нього постати перед очі грізного поліційного начальника, який, напевне, пізнає в ньому риси свого нагло викраденого злочинним світом сина...

Але про це хлопець навіть не здогадувався. Він і взагалі не хотів ні про що думати. Занепав духом, не знав, що діяти, як повестися. Лише обнімав обіруч поранену ногу.

Фургон швидко виповнювався, заграшоване віконце тьмяно поблискувало, годі було когось розгледіти, тож Іван не знав, чи його випадковий покровитель упіймався, а чи вислизнув із пастки.

На світанку їх припровадили до міста, наказали виходити з фургонів. Опинились вони на похмурому подвір'ї якоїсь фабрики чи заводу. Тепер Іван мав можливість приглянутись до тих, хто його оточував. Це були худі хлоп'ята в перетлілому лахмітті чи в самих трусиках. Але це їх ніскілечки не турбувало, як не турбувало й саме полонення. Здавалося б, мали лякливо нишкнути перед поліцейськими гумовими палицями. Проте більшість з них навмисне галасувала, викрикувала, певно, щось образливе для полісменів, бо ті час від часу кидалися у гурт, били крикунів по спинах палицею.

Загнали всіх, як худобу, до порожнього приміщення, сирого й прохолодного. Крізь невеличкі віконця, що поблискували десь аж під високою стелею, сіялось ранкове проміння. По стінах пливли мокрі патьоки, на підлозі лисніли масні плями. Гуляв холодний протяг.

Іван пошкугильгав у куток, відшукав сухіше місце, сів. Обома руками знову обняв поранену ногу. Кров угамувалась, на підшві закипів чорний липкий струп. Поріз нив, ногу посмикувало.

Про них надовго забули. Малі бранці довгенько бушували, а згодом принишкли, повсідалися купками, шепотілись, у них були свої таємниці. Панували сутінки, і незабаром хлоп'ят похилило в сон.

Іван марив. Радий був заснути, але було не до сну. Обдумував своє становище, але про що думати?

Закотілося йому стати горобчиком. Одним із тих, що жили в цих стінах. Вони залітали й вилітали крізь розбиті шибки, їм було вільно те робити, зухвало цвірінкали, почувалися господарями становища.

Бувають же на світі дива, у легендах та казках люди прибирають будь-яку личину, ким тільки не стають. Іванові тільки стати б горобчиком. Мати б хоч слабенькі, але крильця. На горобчиків не звертає уваги поліція. Жодної миті він тут не вигрівав би холодної підлоги, шугонув би у вікно в білий світ та й подався б додому. Через море, через гори летів би, не шкодуючи крил, без втоми, бо той, хто пробивається у рідний край, до рідної землі, ніколи не стомлюється.

У голові шуміло, очі соловіли, на якусь хвилю йому здалося, ніби став невагомим, легким, як горобчик. Але очі розплющились, він побачив власні руки, що обнімали болючу ногу, запримітив сонні обличчя полоненців. Вони були спотворені сном, перекошені, синьогубі, із запаленими очима, що чорніли страшними ямами. Здавалось Іванові, що потрапив у страшну яму, з якої немає виходу.

Може, заволав би на всю горлянку, коли б на очі не напливла важка втома і не з'явилось дивне видіння. Ламаза привиділась. У білосніжному платтячку, в пуантах, що тісно облягали її ноженята, з червоною стрічкою в чорних косах. Усміхнена й зосереджена, все намагалася стати навшпиньки і попливти лебідкою по зеленому моріжку.

«Вано, підтримай», — прошепотіла.

Іван кинувся до Ламази, але вона вмить зникла. Знову почулося настирливе горобине цвірінчання, побачив обличчя тих, хто його оточував.

27

Міцний сон. Але голяд ще міцніше брав за печінку. Спали чи не спали полоненці, якось усі разом прокинулись, завовтузились, залементували. Ні, то було не безпредметне галасування, але звідки Іван мав знати, що всі в один голос скандували:

— Їсти! Давай їсти!

А чому мали церемонитись? Поки були «вільними птахами», то самотужки дбали про харч щоденний, а коли держава схопила за петельки, то хай і годую.

Держава схопити схопила, але, здається, відразу ж і забула про те, що людей треба годувати. А може, надумала понищити їх голодом? В усякому разі ніхто на ті крики та гуркіт у двері не озивався. Хоч головою об стіни бийтесь, у поліції нерви міцні й треновані, ні лайкою, ні погрозами їх не діймеш.

Та переможені на милість переможців здаватися не збирались. Лише на якусь хвилю спадав шум та галас у сирих стінах, а потім знову набирив сили, ніби аж розхитував міцну будову.

— Їсти! Давай їсти!

Здається, пролетіла вічність, поки зі скрипом відхилилися двері і приземкуваті служаки затягли два оцинковані кадуби з чимось схожим на поживність. Розвиднілось у напівтемному казематі, бранці побачили якісь недоїдки впереміш із напівзогнилими абрикосами та качанами чи то вареної, чи й сирої кукурудзи. Вслід за кадубами потяглися роєм оси, заснували, задзижчали над головами.

Ігноруючи осину атаку, голодні обірванці кинулися до наїдку. Сухоребрі тіла сплелися в живий клубок, ті, хто встиг набрати в жменю липкого місива, вигрібалися з купи, ті ж, хто не міг дотягнутись до поживи, сопіли, кричали:

— Передавай, не для одного пожива!

Гнилі абрикоси, кукурудзяні качани передавали з рук в руки. Іван сидів віддалік, навіть не подумав наблизитись до кадубів. Несподівано і він отримав чималий, з одного боку зогнилий персик.

Хоч і нудило від голоду, але не ласував здобутим. Приглядався до того, що творилось навколо. Розгартіяш побіля кадубів нагадав йому знайому сільську картину. Дід Грицько виставляв харч курам. Саме так зозулясті всі разом накидалися на посудину. Йому спочатку й тут вбачився прояв дикого інстинкту — хапай, лови, тягни краші шматки. Придивившись пильніше, визначив: ні, не всі в першу чергу дбали про себе, були такі, що, вихопивши з кадуба їстівне, передавали його тим, хто не міг пробитися до їжі. Вже тільки тоді, коли в руках кожного була якась здобич, а кадуби спорожніли, змовкли хлоп'ята, розбрелися та пожадливо запрацювали ротами.

Поліцейські байдуже спостерігали за всім тим, підхопили порожній посуд, ліниво потягли його геть.

Не глянувши на те, що тримає в руках, бо коли б глянув, то чи й поніс би той фрукт до рота, Іван нарешті вирішив поїсти. Відкусив і замість насолоди відчув нестерпний біль, який так і шугонув йому в обличчя, ударив у голову. Здалося хлопцеві, що куля поранила його в лице. Тільки коли відчув, що по пальцях повзає оса, зрозумів, що трапилось. Неймовірним зусиллям волі стримав крик, тільки засичав, бо ж пекло, як вогнем.

Стало не по собі, здалося, що на світі все зупинилось, за чорними стінами корпусу нічого не існує. Відступив біль пораненої ноги, а обличчя, вражене отрутою, роздувалося, дерев'яніло, ставало чужим.

Похмуро схилив голову, звів її між коліна. Знав, як спотворилось його обличчя. Того ніхто не помічав, у кожного вистачало свого клопоту.

Вже не скоро, десь опівдні, широко розчинилися ворота, сонячне світло хлопнуло у напівтемряву. Настала цілковита тиша. Кілька полісменів та цивільних — а серед них і підстаркувата жінка в окулярах — постали на воротах. Збоку стояв продовгуватий, наспіх збитий з пресованих дощок стіл, кілька кривобоких стільців. Перша прилякла біля столу жінка.

Полісмени приступили до заціпенілого гурту, вилаштовували хлоп'ят у шеренгу. Іван, затулившись долонями, мужньо погамовував напад пропасниці, що дрібно біла його зболілим тілом.

Перший бранець, брудний і обшарпаний, опинився перед столом. Руки в боки, нашішкуватим оком окинув тих, хто мав чинити допит, недружелюбно блимнув на жінку.

Коли б Іван міг розуміти хоч яке слово з тієї мови, якою їх допитували, то узнав би багато чого цікавого. Але жодне слово не торкнулося його вух, а з окремих жестів, хрипкуватих вигуків та зухвалого сміху допитуваних усе ж збагнув, що хоч дорослі й не церемоняться з малечею, але й малеча не дуже боїться та не високо шанує тих, хто прагне щось випитати та записати до паперів.

Допитував поліцейський в аксельбантах, писала жінка.

— Звідки? Ім'я?

— Та звідти ж! — в очі сміявсь замазура. — А зовуть Хасан.

— Батьки є?

— Може, і є...

— Де вони?

— Мати на тій вулиці, з якої жінок не випускають, а татко шукає роботи.

- Знаєш, де він?
— Як і він про мене.

Така перемова точилася біля столу. Іванові ж здавалось, що між дорослими і малим відбувається якась незбагненна гра.

Допитані і вписані до паперів зникали за спиною допитувачів. Куди їх відправляли, Іван того не бачив.

— Батьки є?

— Батько в тюрмі, а мама померла...

Допитувались у кожного про ім'я, і кожного разу чули одну й ту ж відповідь:

— Хасан.

Дійшла черга і до Івана. І не ворухнувся. Коли все це почалося, подумав, що шукають саме його. Тепер зрозумів, що це стосується всіх безпритульних. А він безпритульний теж. Німий і глухий. Йому, схоже, наказують іти до столу, а він не чує. Не чує, не розуміє, не реагує на накази.

Опинившись перед столом, опустив руки. Якусь мить на нього витріщилися, потім зайшлися таким сміхом, що аж виляски пішли. Навіть байдужа до всього тітка в круглих черепашкових окулярах поривно гикала й підтримувала рукою підборіддя.

— Мультик! — гукнув хтось, трохи відреготавшись, і Іван зрозумів те слово. Уявив собі, яке в нього обличчя.

Його теж розпитували про батьків, цікавились іменем. Іван нерозуміюче поблимував то на тих, що сиділи за столом, то на подвір'я, де купчилися в трьох гуртах хлоп'ята.

— Схоже, що німий,— здогадувались.

— Глухонімий,— зійшлись нарешті на спільній думці.

— Куди ж його? У табір невиправних?

— А так, так...

Іван розумів, що вирішується його доля, але вдавав, що те його не обходить.

Його доля була вирішена. Штовхнули в спину — крокуй на подвір'я.

Озвалась жінка. Вона не записала імені цього хлопчика з обличчям, схожим на мультиплікат.

— Хасан. Пишіть Хасан. Тут усі вони Хасани..

Сонце палило, присмажувало голі спини та незахищені голови. Перед очима сіріла посмугована стіна з суцільних цементних блоків. За стіною, схоже, нуртувались люди,

буяли дерева, бо чути було і голоси, і гостро пахтіло кипарисами, а верхівка платана туго націлювалася в посіріле від морських випарів небо.

Так і купчились затримані, розділені на три гурти, під охороною метушливих полісменів. Снітнілі й розморені, крутилися вони побіля малечі, помахували гумовими палицями. Ті палиці магічно діяли навіть на найзавзятіших шибеників — з досвіду знали про силу їхнього удару.

Іван сидів, схиливши голову, ховав обличчя. Губи й досі були дерев'яні, морозило хлопця і на гарячому сонці. На нього ніхто не звертав уваги: посміялись і забули. Не до Івана й малечі, й поліції.

З часом частина полісменів оточила густим колом найменшу групу бранців. Погаласувавши, спрямували їх черідкою до воріт.

Іванові подумалось, що їх повели на розстріл. А чого іншого можна сподіватися від поліції? Мороз обсіпав плечі, смикнувся м'яз на обличчі — осина отрута починала втрачати силу.

Помилявся Іван: розстрілювати нікого не збиралися. Повели за ворота тих, у кого були батьки. Виловлених хлоп'ят поліція повертала батькам, безумовно, за викуп, взявши підписку, що їхні діти більше не виходитимуть з дому і не жебракуватимуть на вулиці. Іван цього не знав, так само, як не відав і про те, що в більшості з тих, кого повели на вулицю, батьки не знайдуться, а ті, хто побачить своїх нащадків, недовго триматиме їх біля себе — нужда знову вижене їх на вулицю.

Вкотили на подвір'я два автобуси — в них заганяли хлоп'ят з найбільшої групи. Сунули до кузовів весело, навіть радо — Іван здогадався, що цим пощастило, не розстріляють, а повезуть куди-інде. Не помилився в своєму здогаді: їх мали розвезти по фабриках та заводах. Тут вони привчатимуться до роботи, потім приставлять до конвейера — робота нескладна, повчившись, і трирічна дитина робитиме. Біда лише в тому, що малих робітників триматимуть в ізольованих бараках під пильною охороною. Нещадно лупитимуть тих, кому той режим не припаде до смаку або коли хто спробує позбутися тієї опіки.

По групу, в якій нудьгував Іван, теж прибули машини. Побачив свій транспорт Коструб і занепав духом: у подібних фургонах із загратованими віконцями на веселі прогулянки не возять. І він не помилився. Нагецались якийсь час на голих дошках, а коли машини зупинились і хлоп'ята вийшли на світ білий, то лише темно-коричневі цегляні

стіни зустріли їх похмурою байдужістю. Невеличкі загратовані вікна павуками вп'ялися кожному в душу.

Тюремна камера зустріла таємничими сутінками та процвілою задухою.

Розболілася в Івана поранена нога, потекла з порізу сукровиця. Нічим було перев'язати, нічим витерти. Затиснув болючу ногу обома руками, колихав її, мов немовля. Почувавсь найнещаснішою людиною в світі.

До фізичних мук додалися муки моральні. Не тішився думкою, що все це йому снилось. Не сон це був, а дійсність, страшніша від найкошмарнішого сну. Ніхто і нічим не міг йому зарадити. Мусив стерпіти всі муки, з достоїнством зустрінути... На що міг сподіватися, потрапивши в безвихідне становище?

Признатися в тому, хто він є насправді,— неможливо. Мусить мовчати й мовчати, зціпивши зуби. Триматися так, як тримались юні підпільники, юні партизани у час Великої Вітчизняної війни, пережити все те, що переживали вони, потрапивши у ворожі пазурі. Головне тепер — витримка. Витримати, мужньо знести всі злигодні, до кінця бути стійким і рішучим.

Іван твердо переконався, що його мають за глухонімого. Він не зронить і слова, вдаватиме, що нічого не чує і не розуміє.

Одне, що йому лишилося, спогади. Про рідних і друзів. Про свою школу, про Київ. Згадуючи все те потрошку, забував про ту безвихідь, у яку потрапив. Міцно затискував зуби. Мружив очі і супив брови. Ним поступово оволодівали оптимістичні думки. Хоч би що з ним трапалося — він не похитнеться, не зрадить, знесе усі тортури, подолає найсуворіші випробування лукавої долі.

На нього й справді чигали нелегкі випробування

29

Обережно прокрадався Нурі нічної пори до вілли Килінбеїв. Дуже йому хотілося довідатись про те, що трапилось із другом, або хоч здалеку його побачити, тінь його у вікні помітити, переконатися, що Азіз удома. Не щастило Нурі. Вдень, сторожко маскуючись, пробував наблизитись до заповітного дому або здібати когось із знайомих, розпитати, як мається, як проживає його друг. Час минав, а проникнути в таємницю родини Килінбеїв йому не вдавалось.

І все ж випадково зустрівся з покоївкою Килінбеїв Фестикою-ханім. Переконавшись, що за ним не стежать, підбіг до жінки.

— Добридень, Фестико-ханім!

— Нурі-джан! Це, справді, ти, Нурі-джан? — зраділа.

— Так, це я, Фестико-ханім.

— Як ти змарнів, Нурі... Як ти виріс, Нурі-джан!

— Так, я расту, Фестико-ханім.

— А в наших господарів таке горе, таке горе, ай вах-вах!

— Що ж трапилось у наших господарів, Фестико-ханім?

— Зник Азіз-джан, зникло наше сонечко, зникло наше...

— Як зник, Фестико-ханім? — тривожно вигукнув Нурі.

— Злії люди викрали нашого Азіза-джана...

— То він не повернувся? — скрикнув Нурі.

— Ох, не повернувся наш джанім...

Нурі хотів ще розпитати про дещо, але вчасно помітив двох полісменів, які виринули з-за рогу і неквапно прямували назустріч.

— До побачення, Фестико-ханім...

— Чому ж так несподівано? Гей, Нурі-джан!

Нурі вже був далеченько, він не такий простак, щоб через зайві теревені опинитися в лабетах підлеглих пана Килінбея. Та й говорити було ні про що — про головне довідався: Азіз не повернувся додому.

Мов неприкаяний никав Нурі по місту, розшукував свідків події, що трапилась у руїнах замку. Свідки знайшлися, але вони не знали чогось певного, бо їм пощастило вчасно залишити зрадливий замок. Тільки й дізнався: ті, хто потрапив у облогу, мов у воду канули.

І все ж на одній з ночівок здибав Нурі хлопчину, який пережив страхіття тієї ночі. Він, правда, не знав хлопчика на ім'я Азіз, але йому запам'ятався глухонімий. З нього сміялися й полісмени й усі інші, бо дуже вже він був потворний.

— Азіз дуже красивий. Про когось іншого говориш.

— Але ж ти цікавишся глухонімим.

— Азіз високий і стрункий, чорноокий і зовсім не потворний.

— Високий і є. І чорнявий. Тільки оса його вкусила в губу, і він став дуже кумедний.

Нурі тепер не сумнівався, що натрапив на слід Азіза.

— Що ж трапилось з тим хлопцем? — запитав.

— Його запхали в той гурт, який одвезли до тюрми.

— Значить, у концентрак?

— Безумовно.

— А ти як вишлутався?

— Одвели до батька. Наклали штраф, але звідки його взяти? Татусь усипав гарячих, потім його посадили за несплату штрафу, а я ось тут...

Нурі тепер знав, яка загроза повисла над Азізом. Не міг спати, не чекав ранку. Мусив неодмінно побачити Фатьму, розповісти їй про сина. Якщо вона не вирятує його, то загине хлопець у страхітливому таборі.

30

Нурі спізнився. Саме в той час, коли він нарешті проник у садибу Килінбеїв, з тюрми викотило кілька автофургонів, переповнених підлітками. Долю їхню було вирішено — на них чекав суворий острів, на якому мешкали тільки малолітні небораки та їхні суворі вихователі.

Та все ж Нурі здійснив те, що задумав. Уже на світанку прослизнув у густі зарості ягідника на задвірках і почав чекати, може, хто з'явиться в саду. Може, Фатьма-ханім чи Йоксель, а може, Фестика, чи хтось із служок вийде в сад. Перекаже, що слід переказати, та й зникне геть із небезпечної зони: хоч тут кущі й густі, але буває, що пани прогулюються з псами, а ті кішок та бездомних хлопчаків викривають враз.

Минула ніч, ранок настав, а в Килінбеїв було тихо, ніби спорожніла простора садиба, усі вимерли в домі. І тоді він зважився приступити до дверей, що вели в сад, і загупав кулаками.

Нарешті доля зласкавилась над Нурі. Опісля того, як він уже в який раз прогупав кулачком, озвався знайомий голос:

— Хто там гамселить, як навіжений?

У Нурі пересохло горло, і він тільки киркнув, мов півень, що подавився зерниною.

— Важко натиснути на гудзика?

Нурі знав, що на дверях є гудзик, досить на нього натиснути, і в домі почують. Але не скористався дзвоником — якраз міг викликати того, кого боявся зустріти.

— Ханім... Фестико-ханім,— нарешті протягнув глухо.— Це я — Нурі...

— Нурі? — здивувався голос.

Двері прочинились, і Фестика, вдягнена по-домашньому у знайомий засмальцьований халат, стала на порозі.

— І справді,— здивувалась вона.— Чого тобі, хлопче? Нурі сторожко озирнувся, прислухався, в господі Килін-беїв було тихо.

— Фестико,— прошепотів Нурі,— покличте Фатьму-ханім... мені треба...

— Гляди, чого схотілося! Спить іще вона. Змучилася від безсоння. Таке горе...

— Мушу розповісти про Азіза,— конвульсивно проковтнув сухий клубок Нурі.

— Про Азіза? Про Азіз-джана? — загорілись очі у Фестики.— Ти щось знаєш про Азіза?

Нурі схвально хитнув головою.

— Заходь, хлопчику, заходь.

Нурі ступив крок до дверей, але вчасно згадав, чий то дім, і зупинився.

— Не піду.

— Боїшся Махмуда-бея? Він уже на службі.

Нурі переступив поріг. Перед очима усе до болю знайоме, рідне. Сюди його привів татусь трирічним, тут він ріс,— тут зазнав щастя, тут пізнав і найбільше для дитини горе.

Пахнуло у ніздрі знайомо, рідно. З кухні потягло запашними, щонайвишуканішими приправами, які так пасують до смажених каплунів та індичок.

Фестика поспішала, як дівчинка, мало не в спину підштовхувала Нурі, бурмотіла щось своє, нерозбірливе, впустила його до своєї комірчини, кинулась була геть, а потім повернувшись, ткнула до рук посудину з щербетом — згадала, чим колись пригощала Нурі.

Фатьма-ханім не забарилась. Не зайшла, а влетіла до комірчини в нічному халаті, розтріпана, з божевільно блискучими очима.

— Де? Де мій хлопчик? Де моє розбите серце?

Якусь мить дивилася на обірванця, ніби не вірилось їй, що це справжній Нурі, а не привид з того світу.

— Нурі? — зупинилася на дверях і замовкла.

Лихий здогад здавив їй серце. Так ось хто призвів до її нещастя, до її незмірного горя. Оцей обірванець видав гангстерам її синочка і тепер прийшов вимагати... виривати з душі викуп за дитину! Прийшов, забувши куди йде, на який дім накинув лихим оком.

— Де? Де моя дитина? — видихнула.

Нурі завжди никнув під пильним зором господині, а тепер, побачивши, як вона реагувала на його повідомлення, і зовсім розгубився. Пошкодував, що необачно вскочив, як дурний щиглик, у пастку.

Порятувала Фестика.

— Чого ж мовчиш, дурнику? Скажи, скажи ханим те, що знаєш...

— Кажи, де мій син? Хто? Хто його викрав з мого дому? Нурі збагнув, у чому його підозрюють.

— Азіза ніхто не викрадав...

— То, може, він доброю волею кинув батьківський дім? Кинув кохану матінку?

— Ласкава ханим, я про те не відаю, але... мені відомо, що Азіза спіймала поліція, і він...

Що він верзе, цей навіжений?

— Поліція? Яка поліція?

— Під час облави. У руїнах старого замку...

— Про що белькочеш, породження темних сил? Чому б ото моя дитина опинилась у руїнах старого замку?

— Він там ночував...

— Поліція давно б повернула мені дитину. Скажи, хто тебе прислав терзати мою душу?

Нурі обурився.

— Я до вас по-доброму! Хочете вірте, хочете ні, але Азіз перебуває в тюрмі. І він оглух... Зовсім оглух. І онімів теж.

Фатьма враз отетеріла, тепер вона не могла вимовити й слова, зиркнула на Фестика, просила в неї розради й підтримки.

Фестика-ханим, як завжди, прийшла господині на поміч:

— Солодка моя господине, ось же молю вас, послухайте цього нещасного Нурі, він добра й ласкава дитина, він брехати не стане. Ось поїдьмо ж швидше до тої тюрми, глянемо... А може, то й правда. Може, страждає, терпить людські муки радість очей наших, а ми тут баримося.

Ніби прокинулась від поганого сну Фатьма.

— Збирайтесь! Швидше вдягались! Фестико, кличте водія!

Кинулась із комірчини. І вже з порога:

— Але запам'ятай, сине шайтана: коли ти набрехав...

Побігла як навіжена. Нурі тільки низав плечима, прихопив у жменю солодоців та й собі поспішив за Фестикою на подвір'я. Вирішив якнайшвидше опинитися за ворітьми. Хай їм лихо на голову, цим багачам, з ними жарти погані, з ними і по-поганому, і по-доброму ніколи не погомониш.

Марною виявилась їхня метушня. Може, коли б раніше прокинулась Фатьма та ще коли б тюремне начальство не поспішило. Але ж начальство не має права затягувати справ. Того дня відправляли в концтабір чергову партію. А зручніше відправляти в ранковий час, коли ще не розгулялась спека. Та й цікавих менше вештатиметься на вулицях. А чим менше свідків подібних акцій, тим спокійніша людська совість і міцніше тримаються підвални державності.

Ув'язнених завжди будили до сходу сонця, хоч і роботи не загадували, але й спати не давали. Просто привчали до ранніх підйомів. Цього ранку їх розбуркали ще за ночі, наказали вийти із пропахтілих смородом та прілістю камер. Вигнали на подвір'я, веліли сідати в знайомі автофургони.

На сході ледь зачервонила смужка, така рідна, така знайома. На рідній стороні вже давно сяяло сонце, а тут лише хмаринка рожева, схожа... На що ж вона схожа? На усміхнену Ламазу, застиглу в стрімкому польоті, з викинутою вперед ніжною.

Уже звук до хлоп'ячого галасу. Хлоп'ята, видно, всюди однакові — чи й журилися, чи й непокоїлися своїм майбутнім. Усе про щось сперечалися, ніби й не в тюрмі скніли, ніби іншого життя й не знали.

Позбавлений можливості спілкуватися, бо не знав мови, намагався схоплювати окремі слова і по тому, наскільки часто й з якої нагоди вони вимовлялись, доскіпатися до їхньої суті. Навпомацки, мов сліпий у підземеллі, пізнавав те, що здавалось незбагненим, чужим, таким, що не піддавалось розумінню.

Мирився з тим, що навіть у тюремній камері на нього не звертали уваги, навіть погляду зацікавленого не зупиняли на ньому. Коли хто й пробував осяю лізти в очі, белькотіти, можливо, щось і образливе, то Іван вдавав, що те його не стосується, і його швидко облишали.

Тримався незалежно, не горнувся до доброзичливих, але не боявся і кривдників.

Катання було не довгим, дорога не далека. Машини зупинились біля морського причалу. Із задушливого фургона хлоп'ята відразу ж потрапили в живий коридор, створений із двох шеренг поліцейських, озброєних гумовими палицями. Годі й думати про втечу — така палиця в одну мить вкладе на місці.

Живий коридор вів до моря, і вони покійно, мов ягнята, мало не підстрибом поспішили туди, куди їх гнали.

Лише на якусь мить Іван побачив морську далину, рівнину безмежну й синяву, таку привабливу, підведену червоною емаллю. Не наглядівся, бо під ногами заскрипів вичовганий трап, хижо чорніла паща трюму, мов безодня. Стіною стояли пообіч полісмени та ще матроси, скеровували їх у квадратний отвір, по крутих сходах вони збігали в трюм, просторий, пропахлий морем і рибою, схожий на китове нутрвище.

З тюрми — в тюрму. Тільки й різниці, що в тій, яка лишилася на березі, під стелею блимали заграбовані віконця, а тут було чорно, непроглядно, як у могилі. Дихати відразу ж стало важко, і коли б закрили зверху люк, то не довше, як за годину, невільники задихнулися б.

Корабель відшвартувався, сповістив про те глухим протяжним гудком. Мандрівники не віддали: чи уже пливуть, чи стоять на місці. Їм було байдуже, чи корабель прикипів до води, чи вмерз у нерухому кригу, а чи й закам'янів біля причалу, яка різниця?

Побувавши у міській тюрмі і довідавшись, що дітлахів повезли в порт, машина пані Килінбей на шаленій швидкості, переганяючи міський транспорт, розлякуючи перехожих, мчала в напрямку до гавані. Але марно — пароплав уже ледь виднівся на морському обширі, взявши курс на далекий безлюдний острів.

32

Тривога вляглася, чутки про ворожий десант на берег чужинських лазутчиків виявились не лише перебільшеними, а нічим не підтвердженими. В окрузі панував спокій, всяк знав своє діло: кому належало керувати — керував; кому працювати — трудився; кому сидіти в тюрмі — тримали того під надійним замком. Коли б не нагле зникнення сина, то й зовсім би щасливо почувався шеф поліції.

Хоч, коли казати правду, то Килінбей уже примирився з тим, що про Азіза не було ніякої чутки. Навіть оголошення з обіцяною нагородою не дали наслідків. Опісля безсонних ночей він дійшов висновку: або ж хлопець трагічно загинув, або потрапив до рук досвідчених гангстерів. Тож відповідно мав і поводитися. Коли Азіза немає в живих, з тим мусить примиритись: така воля аллаха, коли ж його тримають гангстери, то з часом усе впливе на по-

верхню. Бандюги добре знали, чію дитину полонили, тож не поспішають висловити своїх умов, розуміючи, чим довше травмуватимуть батьків, тим більший буде викуп. Його мучило не стільки зникнення сина, як думка про майбутній торг, про те, як повестися, щоб вирятувати хлопця щонайдешевшим коштом.

За тими роздумами його й застала дружина. Мов кара аллахова — без попередження. Влетіла, відштовхнувши оторопілого ад'ютанта, який тільки розгублено розвів руками, не знаючи, зачиняти за нею двері, чи хоч услід доповідати про відвідувачку.

Фатьма, їдучи з гавані, багато про що передумала і утвердилася в думці, що сам татусь позбувся сина, звів його з світу білого. Бо хіба могло таке бути, щоб тюремники не впізнали їхнього Азіза, не доповіли татусеві. Вони про найменші дрібниці йому доповідають. Звірюка, а не батько. Досить було дитині заперечити супроти батькового нечестивого задуму — і «люблячий татунько» отак йому помстився!

Диким, палаючим поглядом зміряла з голови до ніг чоловіка Фатьма-ханім, прошипіла:

— Поріддя шакала, сине шайтана, відповідай, де мій син?

Килінбей, безстрашний шеф поліції, людина, яка не боялася нічого в світі, окрім вищого начальства, перед власною дружиною часом розгублювався.

— О моя ханім, хто лихими нечестивими словами наповнив твої ніжні уста? Про що ти говориш?

— Де мій син, мій коханий Азіз? Я у вас запитую, безсовісний ви чоловік і безсердечний батько!

— Заспокойся, моя ханім, заспокойся...— завертівся по кабінету Килінбей, налив у склянку води, підніс до божевілля доведених жінці.— Випий, моя Фатьма-джан.

Фатьма-ханім безсило впала у м'яке крісло, її красномовство нараз вичерпалось, забракло сили лютитись, звинувачувати чи дорікати. Подумала: а чи винен у тому Махмуд-ефенді? Чи не був він турботливим батьком, чи не прагнув бачити свою дитину щасливою? Ковтнувши води, все ще не здавалась, ще звинувачувала:

— Вам забалося послати дитину за море, виховати її в чужих звичаях, відірвати од рідної матері, від рідного дому й сім'ї. Дитина не згодилась, а ви повелися жорстоко, кинули рідного сина до в'язниці...

Килінбей стеропів. Всяке бувало у його житті, в чому тільки його не звинувачували, бувало, навіть у такому, про що не мав поняття, все те сприймав байдуже, бо така вже

його доля, посада така. Але щоб звинуватити в загибелі рідного сина? Такого ще не бувало.

— Що ти говориш, моя ханим? Ти подумала перед тим, як розкрити свої солодкі уста, як кинути отакі отруйні слова? Як ти могла додуматись до чогось подібного?

Стояв перед нею жалюгідно-принижений, знесилений і такий ображений, що аж завагалась, чи винен чоловік у їхньому горі?

Відхлебнувши кілька ковтків води, заговорила без злості, розсудливіше. Розповіла почуту від Нурі жахливу одіссею їхнього Азіза.

Қилінбей уважно слухав, лише час від часу вставляв чисто професійного характеру запитання. Слухав і виважував: що тут правда, а що вигадка. Дружина ще не закінчила розповіді, а він уже склав собі версію. Він був переконаний, що їхній синок у руках гангстерів, а цей Нурі — перша ластівка, перший гінець від них.

— Де той обірванець? — як на допиті, глухо запитав Қилінбей.

— Мусить бути в нашому домі. Я відразу ж побігла — він залишився.

Қилінбей поспішно нанизав на палець номер домашнього телефону. Відразу ж почувся голос Фестики. Вона сказала, що хлопець як несподівано з'явився, так і розтанув, мов хмарина в ясному небі.

Қилінбей переможно ходив по кабінету.

— Ханим-джан! Нас з тобою шантажують. Нам дають знати — син у зловорожих руках. Готуйте гроші...

— Звідки те знати, джаним? — уже зовсім здалася Фатьма.

— Ти мудра жінка, ханим. То як могла подумати, що наш синок, наша дитина, вихована, ласкава, освічена, любляча, міг опинитися серед волоцюг, дожитися до такого, щоб його кинули до в'язниці, завезли — і куди! Ні, наш Азіз не міг про те мовчати, безмовно терпіти наругу. О джаним...

— Але ж він онімів! І оглух! Його били, знущалися...

— Моя джаним! Недаремно стільки докорів звалено мудрецьми на жіночий розум. Хіба ж твоє безпідставне й сліпе довір'я не доказ тому, що мудреці мають рацію? Чому мав оглухнути й оніміти наш син? Поліція над ним збиткувалася? Буває. Все можливо. Але заприсягаюсь всіма святими, що найперший з полісменів упізнав би нашого Азіза і повернув би до рідного дому...

Заперечувати чоловікові було важко. І Фатьма вже допитувалася у самої себе:

— То де ж мій синок, де?

— Викрадений гангстерами, і нам слід не сперечатись, а думати про те, як урятувати дитину...

— О великий аллах!

Фатьма закотила очі й знепритоміла. Килінбей неквапом набрав у рот води й одним духом пирснув у округле обличчя ханім. Враз опам'яталась, схопилася на ноги:

— О Махмуд-джан, що ж маємо робити?

Фатьма-ханім незабаром поїхала додому. Шеф поліції, не гаючись, викликав помічників і наказав іще раз перетрясти місто так ґрунтовно, щоб жодний бездомний хлоп'як, починаючи від восьмирічного віку до підпарубка, не прослизнув повз увагу. Нурі, цей підступний син пороку, мусив будь-що стати перед очі шефа поліції. Коли вже цей нащадок шакала кинув ниточку, то по ній мусили добратися і до клубочка.

33

Саме в ту пору, коли ніч сягає свого апогея, коли ранок готується запалити на сході ледь помітну заграву, коли зірки починають тьмяніти, а небо світлішати, до кам'яної стіни причалу легко пришвартувався корабель. І хоч поштовх був майже невідчутним, бо амортизували густо підвішені вздовж стіни старі шини від вантажних авто, Іван Коструб почув те і зрозумів, що їхня мандрівка морем завершилась.

Над головою гупало й грюкало, чулися кроки матросів, які метушилися, старанно виконуючи чийсь різкі накази. Потім усе затихло й завмерло, мабуть, паропластові теж було дозволено додивлятися ранкові сні.

Вивели їх нагору лише тоді, коли сонце розгорілося в небі, як жарина, а море заволокло ніжним серпанком випарів, коли чайки встигли поснідати, заспокоївшись, ліниво снували над палубою або ж сонно похитувалися на морських хвилях.

— Карасомун! Карасомун! — випорснулось незнайоме з хлоп'ячих вуст.

Іванові було те слово незнайоме, але по тому, з яким ляком воно було мовлене, як стривожено переглядалися

хлоп'ята, як погасли враз їхні очі, він збагнув: Карасомун — то щось страшне, жахливе.

Може, й добре, що не знав Іван того, чого відразу так налякались його супутники. І добре, що до кінця так і не довідався, куди потрапив.

Карасомун — невеликий острів серед моря, ласкавого моря, бурхливого моря. Море бувало всяким, а острів завжди був однаковим. Карасомун. Чорна хлібина.

Він і справді був схожий на округлу, селянської випічки хлібину з житнього борошна. Тільки в одному місці можна було пришвартуватись до кам'янистої кручі, бо повсюди проліг пологий берег, щедро устелений дрібнозерною портою та гладенько відшліфованою галькою. Тут зручно було купатись, можна було не менше півкілометра брести морем.

Дбайливий уряд залюбки віддав цей віддалений, ніколи і ніким не заселюваний кам'янистий острівець тим, кому було довірено виховувати й перевиховувати тих, з кого, якщо їх облишити поза пильною увагою, могли вирости не вірнопіддані, а небезпечні порушники спокою, непримиренні вороги існуючого ладу. Ні, не синків, благополучних і можних батьків привозили на цей дикий острівець. Багацьким дітям і на континенті, в містах, вистачало шкіл та інших навчальних закладів, під батьківським крилом вони виростали вірнопідданими патріотами. Що ж до таких ось, вилонених поміж руїн, на міському ринку, на гамірливих вулицях, ніким не керованих, безпритульних обірванців, то ними, на превеликий жаль, випадало опікуватися панові шефу поліції Килінбею та його невтомним підручним. А що ж діяти? Не чекатиме ж держава, поки з малолітніх бешкетників, жебраків та злодюжок виростуть небезпечні бунтівники та підбурювачі, всілякі порушники державного спокою?

На цьому острові для «виховної справи» були створені ідеальні умови.

Бранці виповзали із запаморочливого тюремного смороду, похитуючись, сходили по скрипучому трапу на берег. Ледь плентались, бо навіть у найвитриваліших паморочильсь голови. Деяких довелося просто виносити з корабельного трюму.

Відразу ж падали на березі. Тут хоч би й задумалося кому втікати, не вистачило б на те сили. Та й куди було втікати?

На кам'янистому узвишші бовваніли присадкуваті, ніби прикуті до неподатливого ґрунту бараки, обнесені дротя-

ною загорожено. Чулися звідти поклики сурм та удари барабанів. Схоже, що там хтось марширував чи, може, готувався до виступу самодіяльний оркестр.

До прибулих невдовзі привели загін барабанщиків, він вишикувався збоку. Прибулим наказали шикуватись в колону по чотири, вдарили барабанщики, подали команду. Строем їх погнали у глибину острова. Іван уже бачив, що опинився в неволі, в такій пастці, з якої немає виходу.

Барабанщики були одягнені по-військовому, в довгі вузькі штанці та тісні куртки, в легкі чи то сандалії, чи кеди. Обстрижені, як один, красувалися в чудернацьких кашкетиках. Міцно тримали барабани, віртуозно скидаючи вгору тонкі палички, одночасно опускали їх на тендітну шкіру, і гучний дріб так і сипавсь, так і розпорошувався, так і розлітався по острову.

Десь третім чи четвертим Іван чвалав у крайньому ряду. Ще боліла порізана склянкою нога, але мимоволі ступав на неї твердіше, в такт тій оглушливій тріскотні. З неспокоєм та настороженістю розглядав незвичайну місцевість. Коли наблизилися до обнесеного дротом табору, то виявилось, що він розташований на вершечку чорної хлібини, а довкола синіло море і в затуманеному серпанку тремтіла безкрайність.

На вершині Карасомуну розташувалося незвичайне містечко — схожі на людські житла однотипні бараки. В таких зручно складати збіжжя та утримувать худобу.

«Точнісінько так, як у гітлерівських таборах смерті», — подумав Іван. І смертельний холодок поповз по тілу — невже і йому випала доля тих, хто у минулому пережив страхітливий фашистський режим?

А ось мешканці цього моторошного поселення. Хлоп'ята. Як один, в стандартній вдяганці — довгі штанці, тісні курточки і чудернацькі кашкетики на кшталт військового обмундирування. Всі вони були зайняті своєю справою: марширували, повзали, борюкалися. За кожним десятком, мов пастух, стежив справжній військовий, в уніформі, що нагадувала поліцейську. Ніхто, ані з малечі, ані з дорослих, не глянув на новоприбулих.

Припровадили їх до чорного, вкритого линиялим толем довжелезного барака, двері якого були гостинно відчинені. Прибульців зустрічало кілька військових. Ніхто з них не озвався й словом, ніби не людей заганяли в барак, а отару безмовних баранів.

Прибулі переступали поріг, крутими сходами котилися вниз, не роззираючись, звертали під стінки й замертво

падали на підстилку з морських водоростей та сірого піску, тверду й пропахлу морем.

Іван, за виробленою звичкою, затиснувся у куток і відразу ж пірнув у підводне царство — на очі напливла важка дрімота, і сон на якусь хвилю скував його тіло.

«Прощай, життя»... — тільки й подумав у той час, коли хилив важку голову на затиснутий кулак.

34

Хоч Нурі й не вважався старожилом поміж бездомних, але встиг не лише скуштувати безпритульницького хліба, а й набути гіркого досвіду та вміння маневрувати й заглядати вперед. Вислухавши тираду Фатьми-ханім, відразу ж збагнув, що не радість їй приніс, а розгнівив, бо повідав про Азізове падіння — хіба ж могло таке трапитись, щоб син великородних батьків та опинився в звичайній тюрязі?

Вибравшись із задухи багацького помешкання, Нурі відчув себе так, ніби із підземелля потрапив у проозонений гай. Старі платани, конусоподібні кипариси, сизуваті оливки та широколисті бананові зарості стали йому надійним притулком. Вони не видадуть. Збагнув хлопець — Азіз не пропаде, а йому, Нурі, не поздоровиться, коли шеф поліції захоче побачитись з ним віч-на-віч.

Не до міста, не в обжиті безпритульницькі гнізда поспішив Нурі, а на околицю, в тіняву лісового затишку — там було безпечніше бездомному.

Не марною виявилась та пересторога. Полісмени як у формі, так і в цивільному одягу, ще завидна почали хапати не лише безпритульних, а кожного з хлоп'ят, хто мав необачність без супроводу показатися на вулиці. Мов гицелі, тягнули хлопчаків з ринку, ловили поміж руйновищ, виволікали з підвалів та льохів, навіть з могильних склепів вивуджували тих, хто шукав біля мерців притулку. І не лише замурані в брудній воді річечки, а навіть старанно викупані в голубих ваннах мамині синочки, що показали носа на вулицю без нагляду старших, опинились у поліцейських дільницях.

Місто заволало, людей охопила справжня паніка, ніби налякані квочки; розкудкудакались обурені матері, чії виховані синочки потрапили — о жах! — за ґрати, до самого шефа поліції Килінбея. В його кабінеті обривали телефони — турбували знайомі й незнайомі, одні висловлювали

подив, а дехто — анонімно, безумовно! — палке обурення: та що ж це робиться на світі білому, для чого хапають дівчор, що трапилось нарешті, скажіть в ім'я аллаха?

Дебагатослівно і з гідністю Килінбей пояснював сильним світу цього, що такі дії зумовлені обставинами у цьому неспокійному, наскрізь підступному світі, запевняв, що всі випадково схоплені будуть негайно звільнені під слово батьків.

Усі можливі та владні, шановні та благоденствуючі швидко заспокоїлись, невдоволення та переляк зняло з цих мов рукою: а як же, хіба ж вони не розуміють, що таке державна безпека, що то є державні інтереси? Та задля цього кожен із вірнопідданих готовий пожертвувати чим завгодно, навіть прикру помилку готовий великодушно вибачити, а коханий синок від того не схудне. До того ж, надалі буде обачнішим.

Шеф поліції Килінбей, чи не вперше за час свого володарювання в довіреній окрузі, особисто об'їздив переповнені поліцейські дільниці. Ще б пак, коли допече, коли візьме за печінки, то й до самого шайтана поїдеш з візитом. Коли в тебе викрали дорогого нащадка, то мусиш шукати злочинців, а надто необхідно зловити отого виродка, якого вигодував власним хлібом собі ж на прикрість. Хіба ж хто визнає серед тисяч виловлених якогось Нурі? Один він, шеф поліції, може його вивудити. Коли б ішлося не про долю коханого Азізка, то хіба ж знайшлася б сила, яка підняла б шефа поліції з керівного крісла та примусила никать по всіх закутках. Що й казати, тільки люблячий батько готовий на будь-які злигодні заради улюбленої дитини. Мучеником вважав себе Килінбей, грішником, жорстоко мордованим невмолимим аллахом хтозна і за які гріхи. А ще кажуть: аллах великий і справедливий. А чи ж достойно хоч би й найвищому божеству так довільно, так безцеремонно поводитися не з ким-небудь, а з самим шефом поліції цілої величезної округи...

Не те виявилось бідою, що довелося поважному панові гецати на сидінні машини, вислухати крикливі рапорти, оглядати стомлено сотні й сотні сухоробрих, брудних, заплаканих або ж зухвалих дітлахів. Справжньою бідою було те, що він один, — підмінити його ніхто не міг, — а їх виявилось тисячі, і серед них, мов голка в стозу сіна, загубився цей малолітній шакал із родини гіен. Килінбей вбачав у тому навмисну підступність, насмішку, нечуване нахабство з боку неповнолітнього хлопчика, який насмілився кинути виклик найвищій владі.

Нурі й справді не зважав на пана Қилінбея, навіть не помишляв про зустріч з ним. Вилежувався собі в полі, ніжився в холодочку між оливкових кущів, пробував на зуб недозрілі плоди. Гіркуваті, несмачні, але невибагливий шлунок мусив і їх споживати, як дарунок ласкавої долі. Навіть не запідозрював капосний хлопець, яка буря стрясає місто через те, що якийсь там Нурі не побажав показатися на очі шефу поліції.

35

На дикий острів Карасомун зла доля закинула Івана Қоструба. Опинився хлопець на безлюдному острові. Чому безлюдному? Бо тих, кого закинули сюди на кораблі, людьми не назовеш — вони схожі більше на рухомі мумії, в яких ледь теплилось життя. Це були істоти, позбавлені власної волі, надії, сподівань на майбутнє.

Такими були ті хлоп'ята, яких завезли сюди раніше, такими мали стати й новоприбулі. Тут знай одно — муштрували. Вчили ходити, бігати, повзати, стрибати, боротися, лупцювати один одного, впиватися зубами, душити — перемагати. Навіть їжу, яку їм підсували під носа, ніби худобі, теж мали виривати силою й пожирати — саме пожирати! — швидко та бездумно.

Важко назвати людьми й тих, хто їх муштрував. У військовій формі, призвичаєні рякати по-звірячому та лупцювати підлеглих гумовими палицями за провини і без провини.

І день, і другий, і всі наступні дні на новачків ніхто не звертав уваги, ніби їх тут зовсім не було. На світанку відчинялися двері барака, кожному було вільно виходити на плац, дозволялося вилежуватись на гарячому камінні, займатися хто чим хотів — наглядачам до того було байдуже. Дошкуляло інше. Хоч і не примушували ні до якої роботи, але на їжу не варто було сподіватись. Для годиться ранком напускали у довгелезне іржаве корито води: хоч вмийайтесь, хоч купайтесь, хоч пийте досхочу. Раз на день одержували по черговому опріснику: хочеш — їж, хочеш — дивись. Одним словом, хоч живи на тому раціоні, хоч прямуй до аллаха в рай.

Безпритульні їли ті опрісники, розмочуючи в кориті. А саме в цей час за дротом уживали свій обід малолітні солдатика. Хоч їх немилосердно й муштрували, але годували досита.

Солдатики час від часу зазнають поглядали в бік новачків, похвалялися великими алюмінієвими мисками, виповненими паруючою стравою.

Іван не відразу зрозумів, чому солдатики так поведуться. Здогадувався, що вони теж потрапили сюди на кораблі в одну з ночей. Але не міг збагнути, для чого їх спорядили в уніформу та невтомно муштрують. Незабаром збагнув, у чому справа. Кілька хлоп'ят з новоприбулих якось в обідню пору шпурнули сухі опрісники на землю та й подалися до солдатського гурту.

Добровольців радо пропустили за колючий дріт. Відтоді й почалося: щодня по кілька чоловік залишали барак. Їм демонстративно подавали алюмінієві казанки, обмундировували в новеньке, лаштували у стрій і починали муштрувати.

Іван, як і належить глухонімому, мовчав, ніби й не помічав того, що діялось. І кипів гнівом — так ось як вони обдурюють та підкупляють довірливих та слабкодухих! А тим часом усе менше лишалося впертих. Їм дедалі частіше забували кинути опрісника, а водогін і зовсім не працював. Іван не зважав на те, кидали шмат — гриз, приносили воду — пив. Тепер уже розумів, що становище його безнадійне, що невдовзі виснажаться і помре, як померли тисячі й тисячі у фашистських таборах.

Настав день, коли останні, ті четверо, які трималися до останнього, не пішли, а вже поповзли до гурту сусідів-солдатиків. Лишився Іван один одинцем. І тоді для нього погас білий світ, до всього йому стало байдуже. Заповз у глухий кут, поклав голову на холодну потерть і чекав смерті. Вирішив собі: ні пити, ні їсти не стане, бо надії на порятунок у нього не було ніякої. Така вже випала доля Іванові — загине на чужині, помре самотній. І ніхто ніколи не знатиме, де подівся, як пішов із життя київський школяр Іван Коструб.

Білосніжна хмаринка пропливла перед очима, чорні оченятка зблиснули, ніжки швидко-швидко задріботіли, звелися на самісінькі пальчики. Попливла по зеленому полю білосніжна лебідка...

— Ламаза... Ламаз... — шепотів, втрачаючи свідомість.

Море ліниво розгойдувало хвилі, вони все піднімалися і піднімалися угору, бурхали в берег.

Іван не чув того бурхання.

...Уже якійсь час Фатьма-ханім не склеплювала очей, не могла не те що заснути, задрімати. Цього дня знесилена впала на ложе і ніби змертвіла. Та виспатися їй не дали.

— Ханім-джан. Прокиньтесь, ханім-джан.

Шепотом, а далі й уголос служниця, легенько торкаючись плеча, будила господиню.

Не скоро та розклепила повіки, глянула в невідомість.

— Що? Га? Де я?

— Ханім-джан, він розплющив очі.

Фатьма-ханім, ще не прокинувшись зовсім, підсвідомо збагнула: вістка радісна, вістка щаслива.

В одну мить була на ногах.

— Фестико-джан, що ти сказала?

— Наш мученик ожив.

З очей Фатьми бризнули сльози. Де й подівся сон, зникла втома, вона пригадала все, вона вже летіла в синову кімнату.

Поріг переступила тихо, обережно — сюди тепер заходили, мов до молільні.

На зім'ятому ліжку безвільно розкидав руки-ноги її Азія. Безглуздо втрачений і з таким зусиллям повернутий.

Притиснутим до губів пальцем веліла служниці мовчати, а сама нечутно наблизилася до сина. Якусь мить розглядала його уважно. Хлопець спав, спав по-справжньому. На впалих щоках світився ледь помітний рум'янець, на чолі проступила вологість, груди здіймалися високо й рівно.

Обережно приклала руку до чола — прохолодне. Губами торкнулася скроні — температури не було.

Щаслива мати сіла на м'яку софу біля ліжка. Будити його не можна. Хай спить, хай повертається до життя. Вона сидітиме поруч і очей не зведе з його змарнілого личка. Чекатиме, аж поки сам розплющить очі, побачить свою маму.

Думала, що вже й поки віку, не знати їй щастя. Та воно й не прийшло б до матері, коли б сама його не відвоювала у долі. Коли б поклалась на чоловіка... Згадався Махмуд-ефенді — недобрим вогником зблиснули очі. Не те що бачити, думати про нього не хотілося. Переконалась — це він, рідний батько, завдав таких нелюдських мук її синові. Кат, а не батько.

Килінбей лише пізніми вечорами приходив додому, мов злодій, прокрадався до свого кабінету, а ранком, ще й

птахи не прокидались, а він уже мчав на службу. Опісля бурхливої та прикрої сцени, влаштованої дружиною, боявся навіть наблизитися до тієї половини, де вона облаштувалася з дітьми.

Хоч і професіонал, хоч і навчений життям, але й він жорстоко промахнувся. Коли ханим повела мову про розповідь Нурі, він і слухати про те не хотів. Він би не поважав себе, коли б повірив, що його синок, — не чий-небудь, а його! — раптом пошився в обідранці, став бездомним шибайголовою. Не так виховував Килінбей-ефенді своїх дітей. Його дім — повна чаша. Для своїх нащадків він не прихилив, а просто гнув донизу саме небо. Мали всього вдосталь: одягу, їжі, розваг, не вони до школи, сама школа ходила до їхнього дому. Вони навчалися музики, чужих мов, англійською Азіз захопився, розмовляв, як рідною.

Він зробив усе, щоб спіймати та допитати Нурі, але хлопець немов канув у воду. Килінбей так би й не згадав про острів Карасомун, коли б Фатьма-ханим не наполягла. Знову з'явилася в поліцію, забралась у його кабінет і сказала: допоки їй не буде дозволено побувати на таємничому острові, вона не вийде звідси. Килінбей відмагався і так, і сяк, та Фатьма була чи не єдиною в світі, — окрім вищого начальства, безумовно, — кого він панічно боявся, — то нарешті махнув рукою: топчи у багно авторитет чоловіка!

На острів Карасомун Фатьма їздила не сама, а старий Ахмед, давній служка дому. Ще батькові Фатьми слугував, а потім у Килінбеїв став управителем дому. Насправді ж обов'язки обіймав скромніші: зберігав домашнє начиння та обладунки для догляду за кімнатами, командував на власний розсуд Фестикою, а з часу, коли батько Нурі потрапив у в'язницю, займався ще й садівництвом.

Перед Ахмедом було вишикувано весь гарнізон сірих, невиразних, вивітрених бризами та вимитих морською водою вихованців. Спідлоба, недружелюбно зирили вони на незвичайного «генерала», який несподівано заповзвся їх інспектувати.

Азіза серед них Ахмед не розпізнав. Розчарований, чекав катера, і саме тут розговорився з таким самим дідуганом, як і сам, фельдшером, якому було довірено піклуватися про здоров'я майбутніх оборонців держави. Той теж мавпливти до міста по необхідні ліки. Від нього й довідався Ахмед, що не всіх мешканців йому показали, що в санітоляторі лежало кілька хворих.

Тут і знайшов Ахмед безпам'ятного Азіза. І негайно з'я-

вився до коменданта острова з суворим наказом про вивезення на берег опізаного хлопця.

Найкращі лікарі оглядали важкохворого. Як-то завжди буває: одні доходили висновків оптимістичних, інші вважали стан хворого безнадійним. Чогось певного одверто не говорив ніхто: час, мовляв, покаже, час найкращий лікар, організм юний, тож треба сподіватись, надіятися на аллаха, а він справедливий і милосердний.

Аллах проявив невибагливість: не поцікавивсь, про кого йшлося — чи про правовірного Азіза-джана, чи про безбожника Івана. Благали послати здоров'я хворому, молили гаряче, ось він і повернув хлопцеві сили. Спочатку крихітку підкинув, а це головне — вчасно підкинути, а там уже якийсь волею аллаха хлопець стане на ноги.

Іван розклепив повіки. З подивом розглядав незнайому жінку, яка так і кинулась до нього, залила сльозами, шепотіла тихо, ніжно:

— О Азіз-джан! О Азі...

Не знав, що й думати. Подумалось — знову кошмар, знову видіння... Тільки й того, що не страхітливе, а таке, ніби з казки.

Зітхнув і стомлено опустив повіки.

37

Усе те було казковим сном. Не могло бути дійсністю. Так само, як не могло трапитися з Іваном карколомної пригоди під час бурі. Хіба ж міг самовільно зірватися та шугонувати в небо аеростат? А коли б шугонув, то чи перелетів би розбурхане безмежне море?

Ні, ні, таке могло тільки наснитися. Загратовані вікна, полісмени з гумовими палицями, нічні лови, чорний, до божевілья нудний острів. І малолітки, до жалюгідності прибиті солдатики. Яке жахливе сновидіння, як воно могло заповзти, як умістилося в Івановій голові?

Розкошував у м'якому ліжку, усвідомлював, що не спить, нестерпні фізичні муки облишили його, але не вірив, що це дійсність. Це теж продовження нескінченного сновидіння. Того, яке настає тоді, коли людина важко чи смертельно хвора. Значить, він захворів. А коли саме, в який час на нього звалилась така важка хвороба? Подумав так і зрадів — усе це було краще, ніж ті кошмари, які його переслідували. Краще перехворіти, аніж пережити все те, що бачив у кошмарному сні. Тепер йому добре, схоже, що

хвороба його минає, було б і зовсім добре, коли б не привиділось обличчя якоїсь незнайомої жінки...

Затамовує подих, прислухається, ловить сторонні шарудіння. Ніщо не вказує, що біля нього є присутні.

Псвільно, ледь-ледь розклепляє повіки, в зіниці ще не потрапило світло, а вже навколишній, ясний і прекрасний світ затріпотів, ожив, покликав. Раптово — до того він їх не чув — загаласували незнайомі птахи, а горобці зацвірінькали так знайомо, так рідно. Це й переконало Івана, що кошмарам настав кінець. Розімкнув повіки, підняв голову, сперся на лікоть, оглянув кімнату.

Ні, це не дідусева хата. І не київська, затишна. Незнайоме, розкішне, пропахле дорогими парфумами, устатковане невиданими меблями, прикрашене картинами, книжковими шафами, красивим посудом... І все, все... чуже. Погляд мимовільно зупинився на знайомій речі. На портреті. Таки ж Івановому портреті. Але де, коли його сфотографували в такому вбранні? Не пам'ятав, щоб коли-небудь позував перед фотоапаратом. Знову якась мана...

Безвільно ліг на м'яку подушку, болісно склепив повіки, і довгий стогін вирвався з його грудей: таки ж трапилось із ним щось неймовірне. Ні, це не сновидіння, це хвороба. Тяжка хвороба. Це божевілля. Він бачить самого себе... Ага, пригадалось. Кінофільм дивився про братів Карамазових. Так там один з братів... Подумати лячно: сам з собою розмовляв, сам себе бачив...

Тихо скрипнули двері. Прошамотіли легкі кроки. Хто там з'явився? Захотілося хоч у півока глянути, але боявся: а може, сам до себе прийшов у гості? Сповз із фотокартки і шаркає м'якенькими пантофлями по підлозі, моститься біля ліжка.

Лежав нерухомо, затамувавши подих. Боровся з бажанням таки глянути, переконатися, хто тут примостився біля нього?

Саме в ту мить, коли стріпнув був віями, до кімнати не вступив, а ввалився хтось важкотілий, стримуваним сопінням налякав тишу.

Зашепотів жіночий голос. Іван виразно чув, як незрозумілі слова вилітали з жіночих уст, були вони нетерплячі, вимогливі, чоловічий бас прогув стишено й відразу ж обірвавсь, легкі кроки віддалились від ліжка, вітерець прошелестів у кімнаті й сердите шипіння.

Іван таки глянув крадькома і побачив розкішну жіночу зачіску та широку спину в рожевому халаті, а в дверях промигнула коротка, засмагла до чорноти чоловіча шия й

округлий, пергаментний череп, на якому не пробивалось жодної, бодай найжалюгіднішої волосинки. Те видіння було миттєвим, не встиг і оком змигнути, а двері вже зачинились, зникла й дебелия шия, і розкішна зачіска. Були вони чи привиділись?

Уже не заплющував очей. Підклав руку під голову, пильно розглядав власний портрет. Намагався щось пригадати, а голова відмовлялась думати, була порожня й важка. Не знав, що діяти, як бути. Вихід був один: чекати, поки розвіється цей моторошний сон.

Із важкої задуми вивів легенький скрип дверей. Дивився, вражений. О, тепер уже й зовсім дивовижний та прекрасний сон йому видівсь. До кімнати впурхнуло біло-рожеве диво, чимось схоже на Ламазу, соромливо підіймало рученята й ліктиком затуляло обличчя. Тільки оченята чорні й до всього цікаві ласкаво дивилися на хлопця. Взуте не в пуанти, а в сандаликах, зігнувши ноги в колінцях, спинилось посеред кімнати. Соромилося...

Мало не скрикнув на всю кімнату, мало не схопився з діжка, не схопив її за руку, не закружив з нею метеликом. Дівчинка несподівано відхилила рученя, і він побачив, що помилився.

— Азі... Азіз-джан,— пташиною проспівало дівчатко.

Іван жалісливо простогнав і стомлено заплющив очі: знову марення... знову... божевілля.

38

Зніяковілий і водночас розлючений Килінбей посунув на свою половину, пірнув у кабінет. На шкоду собі, забув чи не встиг защепнути двері, тож Фатьма-ханім не забарила-ся з'явитись перед очі чоловіка.

— Яка ганьба! Яка тільки ганьба! — схопивши обіруч голу голову, схожу на перезрілу диню, Махмуд-бей снував по кімнаті.

Звуженими зеленими очима, склавши на грудях навхрест руки, Фатьма зневажливо стежила за чоловіком. Йй ніскідечки не було його шкода, навпаки — вона торжествувала. Так ось коли відлилися вовкові овечі сльози. Так ось коли донекло-таки до кам'яного серця, достукалась у глухо зачинені ворота совість, схопила за холодну душу.

— Ганьба ж... — проспівала співчутливо, хоч у тій співчутливості чулася їдка іронія.

Махмуд-бей випустив з рук голову, але вона не покотилась по підлозі і не тріснула. Навпаки, зручніше вмести-

лася на дебелий шні і хижо повела червоними очима, чіпко вп'ялася в обличчя Фатьми-ханім.

— Зганьбити наше добре ім'я... Ваш синочок зганьбив ханім-джан...

Фатьма-ханім нараз від несподіванки знітилася, але швидко й опам'яталась, геть скипіла:

— Чому ж це він тільки мій, а й не ваш, ефенді-бей? І чи не ви, жорстокий чоловіче, зробили все, щоб принизити, вижити дитину з рідного дому?

— Які слова верзе ваш зміїний язик? -- вирячив очі Килінбей.

Фатьма чи не вперше в житті так осміліла. Вона більше не боялась ані грізного чоловіка, ані всесильної поліції в його особі. Йй було байдуже до того, яку силу мав її чоловік, які наслідки може мати ця розмова. Вона за цей час вистраждала стільки, так переболіла душею, що їй уже не страшні були ніякі підступи, ніякі кари, її не лякала навіть сама смерть. Далі не могла терпіти наруги з боку жорстокого мужа, який таки ж заповзвся зжити з світу бідну її дитину.

— То у вас не язик, а жало гюрзи, то ви подібно до змії здатні живцем поїдати своїх дітей! — гукала на весь будинок.

Махмуд-бей не сподівався почути такі слова, він хоч і вважався безстрашним, але насправді був нерішучий і боязкий від природи.

— Докази! Докази, моя ханім? — прогуквав злякано.

— Хіба не з вашої ласки дитина зникла так нагло і негадано з дому? Хіба не вам запрагнулось безсовісно відірвати хлопця від материнського серця?

— Ну й ну! — мов запряжений у хомут, крутив головою зніяковілий і поганьбований Килінбей.

— Ви, жорстока людина, вирішили з рідним сином повестися так само, як з тисячами отих нещасних, запроторених вашим старанням, вашою жорстокою рукою в тюрми та жахливі табори. Вам запраглось з нещасної дитини виштрувати убивцю, найманця в чужій краї, ви прагнули загнати його в чужу чужину, за безкрає море, примусити забути красу рідної землі, відцуратись рідної неньки, вдягнути «зелений берет» і вмирати за інтереси тих, хто дорожче платить? Вам запраглось бачити свого сина таким, вам захотілося якнайдорожче його продати, заробити на рідній дитині!

Фатьма-ханім ламала руки, закочувала очі, діймала ядучим словом до печінок, а Мухмуд-бей геть стетерів. Хоч у

душі й не почувавсь винним у тому, що син утік з батьківського дому. Слухав дошкульну мову дружини і жалкував, що не гангстери викрали Азіза. Він тоді з легким серцем викупив би його та й пишався тим, що з ним повелися, як з достойним уваги... В дійсності виявилась і підтвердилась суворою перевіркою інша картина — килінбеївський нащадок просто-напросто був схоплений під час облави між безпритульних і не опізнаний тільки тому, що ніхто навіть припустити не міг, що серед волоцюг саме й треба було шукати та видивлятися шефова синочка.

Розуміння власної правоти, глибоке озлоблення поведінкою сина,— не маленький, уже закінчувавсь тринадцятий! — і давало підстави Махмудові Килінбею не надавати різкому звинуваченню з боку дружини особливого значення. Великі предки у свій час казали, що жіноча мова така ж довга, як волосся на голові, а в тій мові стільки правди й суті, як змісту в заплетених косах.

Дав можливість дружині виговоритись. Хай кипить, хай докоряє, хай звинувачує, хай кричить. Чим довше кипить на полум'ї переповненої казан, тим швидше википає.

Фатьма-ханім википіла. Доточувала довгі слова буйними сльозами. А тим часом уже переможно басував Килінбей, і вже не тоном люблячого батька чи уважного чоловіка, а шефа поліції, представника закону, перед яким падало пиць усе живе.

Ні, він не лютився, не принижувавсь до того, щоб виправдуватись перед озлобленою ханім. Як і належиться законникові, він просто-напросто доводив свою цілковиту правоту, свою першість у сімейному колі.

Фатьма-ханім була лише жінкою, лише матір'ю свого сина. Махмуд Килінбей тримав у руках долі тисяч і тисяч чужих синів. Вона не мала на що опертися, а в нього була міцна опора — закон. Могла гніватись і дорікати, мала право навіть рвати на його голові волосся,— коли б воно було,— але, кінець кінцем вимушена була, схлипуючи, запитати:

— Що ви вчините, злий чоловіче, з моїм сином?

Злий чоловік, напевне, вже твердо вирішив. Не задумуючись, ніби аж із жорстокою зухвалістю прогук:

— Вчиню те, що зобов'язаний чинити батько, дбайливий і не байдужий до долі хай і недостойного, але свого сина.

Фатьма-ханім покійно знітилась, схилила голову. Знала, буде так, як того побажає неблаганний чоловік.

Дамокловим мечем нависло над Івановою головою рішення Килінбея, який ні на мить не засумнівався, що покликаний одноособово розпоряджатися долею свого нащадка.

Волею злої долі перетворившись у сина такого поважного й невлаганного «батька», Іван Коструб про те нічогосінько не видав. Ніжився собі у м'якій постелі, дедалі з більшим апетитом уминав смачні, досі незнайомі страви, схоже, власноручно готовані ніжною «матінкою», яка почувалась у ці дні найщасливішою і найнещаснішою мамою поміж усіх матерів на світі.

Фатьма боялася набриднути поверненому волею милостивого аллаха синові. Жахалась, уявляючи собі, які муки й страждання завдяки батькові пережив син. Пильно приглядалась до тих змін, які торкнулися зовнішності, а особливо психіки синові, розуміла, що інакше не могло й бути. Не схожим на себе став її син, змарнів і схуд, витягнувся вгору, вираз очей став незнайомий. Але то ще півбіди — ростуть діти! Біда, що відчуженим став, ховає погляд, боїться рідної матері, слова від нього ніхто не почув. Ще невідомо, чи сам він чує мамині слова, бо ж слухає й не слухає, відчужено втупившись у стіну, ніби мову йому відбрало або ж геть випали з голови усі слова.

Боялася, не хотіла в те вірити і підозрювала, що й справді онімів, оглух її хлопчик. Приходили лікарі, оглядали хворого, заглядали в горлянку, постукували металевогумовим молоточком під колінами, біля ліктів, заглядали в очі. Запевняли — здоровенький, фізичних вад не знаходили, а дивна поведінка хлопця — то наслідок глибокого нервового потрясіння, пережитого стресу. Запевняли, що це мине, треба тільки дати спокій дитині, захистити від будь-яких прикрощів. Вітамінізована їжа, глибокий і заспокійливий сон... Сон і спокій — найперші ліки.

Обнадіяна, а тому й ошасливлена Фатьма ревно стерегла і сон, і спокій сина. Скрадливою тінню проникала до його кімнати, коли не спав, заговорювала до нього ласкаво, розпитувала про самопочуття, пропонувала і те і се. Щоразу наштовхувалась на вперту мовчанку та байдужість, відчужено-насторожений погляд. Посилала з питвом та найдками Фестіку, суворо повелівши не турбувати, не обтяжувати своєю присутністю хворого. Служка теж наштовхувалась на відчуження, не приховуючи розчарування,

знижувала плечима, залишала невпокореного хлопця наодинці.

— До невпізнання змінився наш Азіз-джан,— зіткала на розпити господині.— Ніби й не він...

Помітивши сувору складку між бровами Фатьми, додала:

— Що-то горе. Кого тільки воно прикрашає?

Згодом до «братика» унадилась Йоксель. Як і всі сестрички, вона була безмежно віддана старшому братикові, любила його до самозабуття, забажала відразу ж повернути його собі таким, яким був до зникнення.

Братика таки ж підмінили. І дівчинка, хоч ще й була дитинчам, інтуїтивно відчула те, чого не помічали,— бо те їм навіть і на думку не могло спасти! — старші: підмінили їй братика. У цього Азіза й очі не такі, як у того, руки зовсім інші, губи не так складаються, підборіддя гостріше, а голівне, погляд незнайомий і чужий.

Йоксель категорично заявила мамі:

— Це не мій Азіз-джан.

Мати насварила доньку — як не сором казати таке про братика? Чи він винен, що зазнав такого страждання, таких випробувань, хіба не він був на межі між життям і смертю?

Йоксель була занадто маленькою, щоб усе те збагнути. Тож уперто сказала:

— Я не буду з ним гратися.

Мама охоче схвалила доньчине рішення.

— І не треба. Коли Азіз-джан видужає, стане колишнім, тоді й гратиметься, добре?

Така поблажливість і турбота з боку мешканців дивовижного дому стала в пригоді Іванові. Самотність не засмучувала й не пригнічувала. Хотів збагнути, як усе це з ним трапилось, коли і як перенісся з страшного острова та опинивсь в напрочуд розкішному домі. Нічого не міг пригадати, нічого не спроможний був збагнути. Придивився до портрета на стіні. То було зображення зовсім іншого хлопчика, такого до неймовірності схожого на нього самого. Тож дійшов до правильного висновку: у цій сім'ї в силу якихось обставин зник хлопець, дуже схожий на нього. Помилково його тут приймають за рідного.

Минали дні, тижні; Іван зміцнів фізично і навіть звик до цієї розкішної кімнати, не міг улежати в ліжку. Та й відчув себе особою, перед якою запобігають і щомиті квапляться виконати будь-яку його забаганку. Мав час вимудрувати план поведінки і дій: мовчатиме, контактувати з

«мамою» та «сестричкою» не буде, чекатиме нагоди вислизнути з гостинного дому. Голос у нього проріжеться тільки тоді, коли зустрінеться з своїми радянськими людьми. І не раніше.

Знічев'я снував по кімнаті. Розглядав уважно все, що тут було. Визначив: його двійник теж був школярем. І, окрім незнайомої мови, затиснутої в абсолютно недоступні підручники, видрукувані дивовижними знаками, вивчав той хлопчик ще й англійську. В одній із шаф була зібрана ціла бібліотека, підручники та твори англійських письменників.

Мов зголоднілий у пустелі, накинувся на книжки. Час спливав швидше, а жити стало краще.

Фатьма просто раювала. Вже коли синок звівсь на ноги та почав читати, та ще й по-англійському, то врешті настає година, коли оговтається зовсім та й озветься ласкаво до своєї матінки. На radoщах, вона вибачить йому всі ті прикрощі, яких він завдав, бо вона найвеликодушніша за всіх матерів на світі.

Помирилася навіть з чоловіком, похвалилась і йому, що взялася дитина за розум.

— Читає? — перепитав чоловік. — По-англійському?

Насторожилась Фатьма, зів'яла:

— Читає. По-всякому читає...

В один із погожих, уже передосінніх днів до кімнати вкотився рожевошокий, гололобий, схожий на казкового гнома, округлий чоловічок, посмикав себе за руду цапину борідку, проспівав:

— Хау ду ю ду, містер Азіз!

Почувши нарешті мову, що була йому зрозуміла, Іван просіяв. Але вчасно опам'ятавсь, промовчав, бо не знав, що й подумати та як поведетися при незнайомцеві.

— То зле, то зле, мій високородний вихованцю! Хіба ж можна так несподівано, так загадково зникати з-перед очей свого учителя? А чи я не був улюбленим вихователем?

Іван здогадався, ким був цей рожевий товстунець, і, подумавши, що спілкування з ним сприятиме його задумові, озвався глухо:

— Радий вітати вас, шановний учителю.

— О-о! — вигукнув вихователь. — Мужніємо, мужніємо, великородний пане! Вже басок прорізається в нашому голосі.

І діловито потер руки.

— То з чого почнемо? Почитаємо?

— Можна й почитати, — охоче згодився Іван.

Учитель порився в книжках, видобув ту, що, на його погляд, була найцікавіша, погортав сторінки.

Іван відразу ж визначив: уривок з твору Діккенса.

Почав читати. Оскільки засумував за живим словом, за людиною, яка розуміла його і яку розумів він, то й читалось охоче, бадьоро й навіть весело. Учитель знав одне — схвально похитував округлим підборіддям, пощипував себе за руду борідку та водив масляними очима по кімнаті.

Та не довго читалось Іванові. Несподівана втома непомітно налягала на очі, сумніви огорнули: а чи варто було вступати з рожевеньким учителем у балачку? Слабшав і слабшав його голос, хилилась голова, а очі тьмяніли.

Учитель те помітив, підвівсь з стільця.

— На сьогодні досить. Відпочивайте, набирайтесь сил.

Попрощавшись, як тихо вкотився, так і викотився з кімнати.

Щодень тепер відвідував учитель свого учня. І кожного разу радував батьків: у сина помітні успіхи.

Фатьма-ханім розквітала, терпляче чекала дня, коли синок до неї, матері, озветься живим словом. Махмуд-бей мовчав, у його погляді зацаїлось щось незбагненне, він думав, зважував і вирішував.

Нарешті якось кинув дружині:

— Післязавтра.

Фатьма хоч і не знала, що могло означати те «післязавтра», але безпомилково зрозуміла: воно мало фатальне значення.

І не помилилась.

Частина третя

BIRCHING¹

1

Мотори трансконтинентального літака ревли монотонно, присипляли, заколисували пасажирів. Під напівзігнутих лискучим крилом, змоченим мікровологою, час від часу згорталася кулька і повзла донизу ледь помітною смужкою. Пухнатились унизу клуби ватяних хмар.

Пасажири куняли. Іван не склеплював повіки, він взагалі забув про нормальний сон. Йому знову здавалося, що весь час перебуває на грані байдужості чи марення.

Літак плыв чи над землею, а чи над морем, над незнаними континентами, чи над безмежним океаном, а може, й угвинчувався в неозорий та незбагненний космос.

Але чому тут опинився Іван Коструб? За яку провину лукава доля прив'язала його до м'якого крісла? Бо хоч ременяки, якими прип'явся до крісла під час злітання, й розімкнулися, йому здавалося, піби вони й досі душили на груди й не давали дихати. Куди, в яку невідомість, з якою метою ніс його цей дивовижний аеробус? Іван того не знав, навіть приблизно не міг передбачити, куди запроторить його примхлива доля.

Йому випало місце в кутку,— далися ті кутки! — тільки й того, що біля вікна. Коли б добровільно пустився в

¹ Birching (англ.) — шмагати різками.

мандри, то, напевне, не відривався б від тих красот, що пропливали за вікном.

Літаки бачив і до цього, вони пропливали велично над Дніпром, в аеропорту бував не раз, мав нагоду роздивитися могутні повітряні машини. У Броварах навіть пробував забратись у кабіну бойового літачка, що навічно поставлений на бетонному постаменті. Але літати досі Іванові не доводилося. Він до того й не прагнув, хоч і мріяв стати повітроплавцем.

Уперше піднявся в небо на «Lakonikos'i». Та ще хтозна, чи піднімався насправді, а чи, може, то йому тільки приверзлося в хворобливому сні?

Скосив оком: поруч сидить красень у європейському костюмі. Розкинувся по-панському, заплющив очі, куняє. Та чи куняє, чи тільки прикидається, бо лиш Іван ворухнеться в кріслі, той уже й лупає булькатими, чорно-маслиновими очима.

Цього молодика Іван запам'ятав — усе крутився біля того дядька, вирядженого у велетенський округлий кашкет, того самого, який нав'язався Іванові у батьки. «Батько» поглядав на «синка» зизим оком, так докірливо-сердито, що нічогісінького в тому погляді не виділося батьківського. І ще невідомо, як би повівся цей «батько» з «синком», коли б не «матінка».

Зі слів учителя англійської мови та власних спостережень Іван довідався, що в сім'ї Килінбеїв його мають за синочка, який після довгих блукань повернувся до рідного дому.

Іван мусив змиритися з тим, що «батьки» і в гадці того не мають, що голублять у своєму гнізді зозуленя. Голублять, а самі не можуть примиритися з думкою, що їхній Азіз-джан став іншим, що злі джини обмінили його на якогось чужака. Але... Хоч би яким повернувся, то люблячі батьки хіба знайшли б силу не прийняти в дім свою дитину? Оглух, онімів син, зовсім забув рідну мову, ігнорує рідню, не хоче ні з ким говорити, але хіба то причина, щоб відцуратись від свого улюбленого нащадка?

Морочилися, поки набридло, поки увірвався терпець. Але куди його супроводжує молодик, який куняє поруч? Досі ходив у поліцейській формі, бездоганно випрасуваній, завжди підтягнутий і покірний «татусеві».

Перед тим, як везти Івана до аеропорту, у просторій залі, що скидалася на кімнату живої природи, де все зеленіло й квітнувало, а срібні фонтанчики журливо стріляли вгору, зібралась уся родина. Із сторонніх були при-

сутні вчитель та цей молодик, уже переодягнутий у цивільне.

«Матінка» плакала, Фестика не відступала од неї, підсовувала під носа господині пляшечку з нашатирем. Йоксель спідлоба ображено позирала на «братика», довірливо тулилась до матері. Широко розставивши товсті ноги, кам'яною горою над Іваном стояв «бачечко». Щось говорив каркаючим голосом, глухо й довго. Іван, мимохіть глянувши на нього знизу вгору, побачив округлу, давно голену, оливкового кольору рухливу щелепу та півмісяць лакованого козирка. Закрив повіками очі, схилив голову.

Дивлячись збоку, можна було подумати, що Іван добре чує й розуміє напутнє «батьківське» слово. Саме так думав учитель, затиснутий на округлому дзиглику між пахучих олеандрів. Він поводився тихо, відчужено, як і належить сторонньому, милостиво допущеному і втаємниченому в чужу розмову. Він би так і промовчав, коли б Килінбей не кинув у його бік багатозначного заохочувального погляду.

Стримано відкашлявшись,— схоже просто для годиться,— учитель звівсь на ноги, приступив до Івана.

— Мені, старому,— почав,— хай буде тому повірено, не легко, навіть дуже шкода розлучатися з таким обдарованим і таким старанним учнем. Не одного юнака я виводив у люди, але жоден з них навіть близько не дорівнявся ні розумом, ні вихованістю достойному синові достойних батьків із славного роду Килінбейв. Сподіваюсь, мій улюбленець, ступаючи на подальшу стежу в житті, не осоромить свого непримітного серед мудрих світу цього наставника, і це буде мені найвищою нагородою та шануванням у моєму безрадісному та самотньому бутті.

Дослухався Іван до мистецького хитросплетіння слів учителя, бо любив мову, охоче її опановував. Заглиблюючись у незвичність слів, на другий план відсував зміст мовленого, а може, йому й байдуже було до того, що мали означати ті незвично та вишукано розставлені слова. Нарешті таки збагнув, що вся ця сцена передує великим змінам у його чи то бутті, чи в сновидінні.

— Тишуся надією,— вів далі вчитель,— що мій юний друг виправдає надію своїх високошанованих батьків і в урочий час повернеться до батьківського дому не лише великим та знаним паном, а й покірливим сином та улюбленцем своєї родини. До того додаю і власні щирі побажання й твердо вірю, що все так і буде.

Іван розумів, що залишає назавжди цей гостинний, хоч і чужий дім, і не дуже тим турбувався; хоч у прірву,

аби кудись інде, аби виборсатися нарешті з цього кошмару.

Розчулилась маленька Йоксель, то припадала до Івана, то демонстративно відштовхувала його від себе. Обливала сльозами сина «матінка». Владно й вимогливо басував «татусь». Діловито засипав у носа третій тютюн учитель і, схвильований сценою прощання, одвертав погляд до вікна. Фестика замість господині прикладала пляшечку до власного носа. Тільки молодик, помічник шефа поліції, спостерігав за тим байдуже, його аніскілечки не розчулювали сентиментальні сцени, він чекав свого — дії. Йому наказано було супроводжувати начальника синочка в дорозі. Хай хоч і грім з неба, хоч землетрус на всю планету, хоч мороз, близький до критичного нуля, чи спека тропічна, він не розгубиться, не відступиться. Обов'язок свій виконає і вчасно повідомить про те шефові.

Монотонно, то затихаючи, то ніби спам'ятавшись, натужувались мотори. Під крилом пливли схожі на безмежжя промерзлого й засніженого океану хмари.

Летів Іван назустріч новим пригодам, новим випробуванням.

2

На табло спалахнуло: «Защипнути паси» та «Палити заборонено». Літак пішов на зниження.

Невдовзі лівим крилом, з того боку, де сидів Іван, лайнер черкнувся хмари, заснувалася білувата основа, заструменіли патьоки, сріблясте крило, мов човник, потягнуло незриму нитку, запрацювали небесні кросна.

Хмари, не обтяжені вологістю, стояли високо над землею, літак швидко пройшов між них, прояснився материк, морська глибінь відпливла і швидко зникла, стало видно поселення. Вже не гінкі патрубки мечетей п'ялися вгору, а стрімкі, готичного стилю храми поблискували хрестами. Іван бачив, що знову потрапив у зовсім інший, але все ж чужий і незбагненний світ.

Могутнім птахом з розгону лайнер шугонув із-за переліска на бетоновану смугу, стукнувся об твердь, підстрибнув, знову дістав лапищами бетонованої стежки і покотився-покотився повз червоні та зелені вогні, все зменшував і стишував біг, аж поки перейшов на звичайну тягу та покотив, мов автобус, до присадкуватого аеровокзалу.

Молодик ліниво потягнувся, позіхнув, мигдалевидними

опуклими очима дружелюбно зиркнув на Івана, буркнув щось, видно, те означало: прибули, мовляв, з чим і вітаю.

Іван попереду, за ним, мов прив'язаний, крокував металевими сходами трапа супровідник, обтяжений ручним багажем.

З висоти лайнера Іван кинув оком на землю, яка мала стати йому чи м'якою та дружною, а чи, може, й місцем довічного уярмлення. На все тут можна було сподіватися, бо хоч і здогадувався, що послано його в закордонну науку, але звідки міг знати, чим завершиться для нього та «наука»?

Крутнулась крутилка, що відкривала дорогу в світ, опинився Іван зі своїм провожатим у величезному залі, вони проштовхувались крізь натовп зустрічаючих, які кидалися на шию, весело вітали тих, хто опустився сюди з неба.

Дорогу їм перепинив поважний пан у лискучому циліндрі та старомодному фраку. Масними, трохи булькатими очима всміхнувся до Івана.

— Азіз Қилінбей?

Назвав Івана так, як мав би він зватися, коли б справді був нащадком пана Қилінбея. У його мові Іван не почув ні гортанного клекоту та пришіптування, ні тієї крикливості, без якої не могли обійтися там, звідки прибув уявний Қилінбей.

Молодик поспішив запевнити, що припровадив юного Қилінбея, хай аллах пошле йому тисячу років життя і повний міх добірного здоров'я.

Поважний пан, який здалеку нагадував шефа поліції Қилінбея, навіть вухом не повів у бік провожатого, схоже, що такі пани з подібним дріб'язком не вступають у розмову.

Заговорив англійською мовою, і молодик знітився, дивився на пана знизу вгору, як пес, що все розуміє, але не сміє озватися й словом.

— Маю честь бути вашим дядечком, мій юний друже. Звуть мене Макс Қилінгс, містер Макс Қилінгс. З вашим татусем, мій юний друже, ми — рідні брати, але... таке життя. Він — Қилінбей-ефенді-бей, а я собі... звичайний містер Макс Қилінгс. Кожному своє, у кожного свій шлях і своя хода. Тож вітаю вас з прибуттям і дозволю собі взяти вас, юний друже, під опіку та власну відповідальність. Сподіваюсь, юний друг радий нашій зустрічі?..

Іванові хотілося гукнути на цілий світ, що хай сам біс, усі шайтани радіють такій рідні, але тільки гмикнув і промовчав.

— То все гаразд. Сподіваюєсь, станемо добрими друзями і в усьому порозуміємось. Ваші речі тут, юний друже?

З-за спини містера Макса Килінгса виринув молодик у чудернацькому кепі водіїв, як довідався Іван пізніше, звично й легко підхопив пузаті смугасті валізи.

Іванів супровідник мовчки підсунув містерові якийсь папір, той зиркнув одним оком, дістав самописку, недбало чиркнув — видно, засвідчив, що прийняв супроводжуваного. Молодик буркнув щось на прощання і, низько кланяючись, позадкував, розчинивсь у патовпі.

Містер Макс Килінгс перекинув з правої у ліву дорогу палицю з чудернацьким набалдашником, поклав правицю Іванові на плече.

— Відсьогодні, мій юний друже, немає Азіза Килінбея, відсьогодні на цю славу землю ступила нога Алена Килінгса. Так що вітаю вас, містер Ален Килінгс, і хай вам щасливо і добре ведеться.

Маслянисті, трохи опуклі, чорні зіниці на синюватому очному яблуку світилися доброзичливо й привітно.

— Вдячний вам за доброту, — глухо озвався Іван.

Містер Килінгс добродушно усміхнувся, зауважив:

— Во-в! По-англійському ви, містер, говорите не багато краще від мене, коли я пробую заговорити рідною мовою. Але... час — усьому голова. Він навчить і життєвої мудрості, і вишуканої вимови.

8

Іванові не те щоб кататися в такій, навіть бачити не доводилося подібної машини. Не машина, а витвір мистецтва, справжнє диво. Пофарбована під горіхове дерево, геть оздоблена вибагливими блискітками, колеса із золотистими обідками, фари, мов опукле дзеркало, а всередині — розкіш. Салон просторий, сидіння широкі, оббивка з дорогої парчі, кермо обплетене густою сіткою з найм'якшої і найдорожчої юхти, радіоприймач, виднокруг — необмежений. Котилася машина м'яко, дерева за вікном пролітали з неймовірною швидкістю, а тому, хто розвалився на м'якому сидінні, здавалося, що вона ледве рухається.

Містер Макс Килінгс зручно розлігся на задньому сидінні, вдоволено мруживсь, поглядав на небожа, який ніяково гнувся поруч. Бо раніше йому не доводилось і перебувати в такому товаристві.

Дивився за вікно. Асфальтове шосе пролягало безлісною

зеленою долиною, вигиналось довільно між невисокими пагорбами, відокремленими один від одного то протоками, то ручаями, то глибокими яругами. То тут, то там, подалі і зовсім близько до насипу ясніли озера й озерця, налиті небесною синявою. Шосейка обминала всі водні перешкоди й поселення, вони теж, більші й зовсім маленькі, лишалися обіч, виявляючи свою присутність то шпилем костьолу, то червонястою стіною старезної будови або ж табунцем корів на осонні біля пагорба.

Все було таке чуже й до неймовірності перереальне, і водночас усе це Іван уже десь бачив, чи то вві сні, чи на фото, а може, і в телепередачах.

Дослухався до слів несподівано нажитого «дядечка» і покровителя. Зважував кожне слово містера Макса Килінгса. Відзначав подумки, що той явно хизується і вихваляється власною персоною перед небожем, якого вперше бачить у житті. Ставлення до родича поблажливо-іронічне, близька рідня, а про батьків чи про рідного брата і не запитав. Видно, не дуже високо містер Килінгс цінував і шанував свою рідню, Махмуд-ефенді-бей був для нього давно забутий.

Бо таки ж проскочило в мові містера Макса:

— Гай, гай, як-то все давно було, як-то давно діялось...

Містер Килінгс мудрував не про вчорашнє, а жив днем сьогоднішнім.

— То добре, що юний друг кинув домівку та рушив у люди. Людина у юному віці мусить починати з пошуку. Важко сходити на високу гору, а ще важче сягнути щастя. Особливо ж у такій країні, як та, з якої ми вийшли, де народились. І то гарно, що мій юний друг прибрав собі таке звучне і прекрасне ім'я. Ален Килінгс!

Іван розумів, що розмову годилося б підтримувати, але мовчав, бо в його арсеналі бракувало вагомих і точних слів, а крім того, інстинктивно відчував, що нічого було й відповідати на слова, які по суті й не вимагали відповіді.

— Добре й те, що юний друг людина неговірка. Так, так, містер Ален, мовчазність я схвалюю і ціную. Коли людині нічого сказати, вона мусить змовчати. Мовчання — золото...

Іван, подумавши, що «дядечко» прочитав його думки, мимоволі всміхнувся самими очима. Містер Килінгс помітив своїм булькатим оком ту багатозначну посмішку, бо поклав випещену, але досить тверду, посріблену густим волоссям руку на коліно небожеві.

— Розумію, розумію, не так просто забути ім'я, до якого звик за все життя. Але ж — Азіз... Ні, ні, це неможливо,

це було необхідне тільки там, удома. Тут, у світі зовсім іншому, далекому від того, що лишився позаду, імена людей із світу відсталого, вірніше, убогого світу, незрозумілі і по-варварському дикі.

Іван навмисне насупив брови, гмикнув, ніби збирався те заперечити. Не заперечив. Отже — погодився з «дядечковим» мудруванням. Так те зрозумів містер Килінгс.

— Ми — в країні особливій. Країні високої культури, твердих і незламних традицій. Тутешні люди знають собі ціну. І добре відчувають та розпізнають дешевизну та убогість тих, хто на своїй власній землі не має ні ваги, ані статку.

Збайдужів Іван до невиданої раніше краси оточуючої природи, все здавалося враз не возвеличеним і достойним поклоніння, а звичайним, буденним, навіть убогим, порівняно до того, що бачив Іван на своєму короткому віку. Прислухавсь до «дядечкових» слів, намагався заглибитись у сказане.

— Сюди тягнуться люди з різних кінців землі, переважно невдахи, яким не поталанило на рідній землі, не знайшлося зручного і теплого місця біля рідного вогнища. І вони поспішають сюди, сподіваючись піймати тут, на старій і здобреній віками землі, винахідливих та умілих людей і своє щастя. Часто їм щастить, бо не всіх спіткають тут невдача та розчарування, буває, що дехто й виходить у люди.

Іван зиркнув на «дядечка», той зрозумів його німе запитання.

— А тому, що власного зубожіння та доморошених невдах тут не бракує, хто ж стане панькатися та возитися з невдахами-прибульцями? Так і проіснують, мов сонні мухи, порпатимуться на смітнику, не людьми будуть, а покидьками.

Холодно стало Іванові — відчув, у який страшний і дикий світ попав. Аж здригнувся мерзлякувато, аж сіра тінь лягла на засмагле чоло.

І те помітив містер Макс Килінгс. І зрозумів настрої «небожа» безпомилково. Закопелив не по-старечому пухку губу, примружив вдоволено очі, повів зверхньо:

— Тож і мусить юний друг мій зрозуміти: Ален Килінгс тут може мати силу й повагу, Азізові тут місця не знайдеться. Отож, небоже Ален Килінгс! Навіть уві сні не повинен пам'ятати те ім'я, яке не приносить людям щастя. Ален Килінгс — нащадок високошанованого роду і рідний небіж високородного Макса Килінгса, хіба це не звучить?

Вдалині, чи то на пагорбі, за яким затверділою стіною застигла забарвлена в темно-синє хмара, чи, може, на схилі справжньої гори, і замаячило далеке місто. Іванові здалося, що до нього рукою подати.

Насправді ж хоч і швидкохідною була в «дядечка» Макса машина, а їхали вони довго. Таємниче місто ніби гралося з ними в піжмурки, було воно оманливе: то з'являлося з одного боку, то провалювалось чи ховалося за пагорбом, то знову виглядало з-за якоїсь верховини, ніби заповзялося дражнитися з Іваном, намагалося зачудувати його.

Після кількогадинної гонки та крутанини в другій половині дня вони в'їхали у казкову букову діброву, яка була ніби візитною карткою, а швидше нерукотворними ворітьми до графства Уотлірмонд.

Але Іван того не побачив. Далекий переліт, хвилювання і тривога, зустріч з незвичайним «дядечком» геть його стомили й виснажили. Тож на якусь хвилину задрімав під заколисливу дорожню хитавицю.

4

Немов стріла, пущена з лука, вказала шосейці напрям через густелезну, коли дивитись здалеку, діброву. Діброві тій, здавалось, не буде кінця.

Іван захопивсь та з цікавістю розглядав невидані за рості аж синіх, невідомих йому дерев, сплетених верхів'ям у іжакуватий клубок, що повис, спершись на безліч стовбурів. Іван подумав, що це не ліс, а одно баобабове дерево, яке розростається, кажуть, на півлісу.

Машина монотонно співала та ритмічно погойдувалась. За стерильно чистим склом, що відгороджувало задне сидіння від переднього, кам'яною статуєю бовванів водій. Коли б не руки, що ледь повертали сюди-туди кермо, то можна було б подумати, що він заснув або ж закам'янів.

Містер Кілінгс якийсь час і собі пас очима багатоногого баобаба, ніби теж уперше його бачив. Та враз, певно, щось згадавши, різко обернувся до Івана, мружив очі, явно збирався заговорити, але поки що не наважувався. Невловно зволожив кінчиком язика пухкі губи, і вони враз якось розпухли ще більше, залиснілись і почервоніли.

— Як ідуть справи, юний друже, у нашого всемогутнього аллаха?

З неприхованим подивом Іван скинув усю брови й закліпав спантеличено: Всього міг чекати, але не подібного запитання.

Щось схоже на подив чи на кепкування, а може, й розчарування засвітилося в «дядечкових» очах, і він повільно одвернувся.

— Тож і воно...— проспівав.— Схоже, що й аллах не всесильний. Скидається, що й він втрачає владу...

Розгублений погляд і явне спантеличення небожа красномовно сказали містерові Кілінгсу, що хлопчині байдуже до всесильного бога.

— Тепер це не виключення. Тепер це мода... чи, може, необхідність?

Іван здогадався, що мовилось про справи релігійні, ті, які його аж ніяк не турбували й не цікавили. Але він розумів, що в світі, в якому він опинився, це питання не було другорядним. Отож напружив думку і старався збагнути суть початої розмови, бо розумів, що від того, як поведеться з неіснуючим богом, може багато чого залежати.

Пригадалось, як часто згадували аллаха там, де він був ще ранком, які стрімкі молільні з височенними мінаретами для нього там побудовані, як падають на коліна люди, тільки-но з верхотури мінарету долине тягучий і нудний голос маленької, мов горобець, людини з піднятими до неба руками. Чорний, сухий, як скіпка, муедзин кликав того незримого, про якого, певно, знав і київський Іванів дід, який не раз повторював: «Аллах його знає». Якщо аллах був всезнаючим на березі Дніпра, то що вже говорити про його силу там, де все ним жило й дихало?

Мовчав Іван, не знав, як повестися, що сказати.

— В тутешній землі, мій юний друже, аллах безсильний. Не бог він тут, а посміховисько...

«Як і в Києві»,— подумав Іван.

— Тут всесильним є інший володар душ людських. Ви чули, юний друже, що-небудь про Ісуса Христа?

Іван був хлопцем хитрим, тож заперечно мотнув головою.

— І то правда,— вдоволено прогук «дядечко».— Звідки знати правдиві про релігійні казки гяурів?

Це сказано було таким тоном, що хоч Іван і не сягав глибинних нюансів англійської мови, а все ж відчув потаємну сутність сказаного: не схилився «дядечко» ні перед Христом, ні перед аллахом.

Густа-прегуста діброва посвітлішала, схоже, що стрілта дорога незабаром вислизне на простір.

— Запам'ятаймо, юний друже, що всесильний аллах на якийсь час, якщо не назавжди, піде у відпустку. Оскільки на цій землі всесильною особою є Христос, син божий, то вам необхідно відсьогодні повірити в цього самого Христа і облишити в спокої аллаха.

«Дядечко» круто, майже всім корпусом, повернувся до «небожа». Обличчя в нього було по-діловому суворе, а очі лукаво іскрились, по-змовницькому поблискували.

На подив самому собі, Іван збагнув до тонкощів те, що мав на увазі «дядечко». Його цілком задовольняла необхідність розлуки з аллахом, який для нього був таким же далеким, як і Христос. Але й не подумав запевнити родича, що всілякі божества йому непотрібні.

У відповідь на запитання, а чи зрозумів «небіж», про що йому казано, Іван ствердно, не вагаючись, кивнув підборіддям.

— О'кей! — вдоволено констатував «дядечко» і, одвернувшись, зручніше вмовився на рипучому сидінні.

Якийсь час панувала мовчанка. Ліс лишився позаду, пообчїть мелькали все рідші й рідші зарості кущів та карликуватих акацій. Знову захитались перед стомленим зором горби та пагорби, старанно оброблені, сповнені дозрілим врожаєм ниви.

Коли обминули ще один з пагорбів, то на дальній горі темним силуетом зачорніла дивовижна будова. Іван відразу ж розпізнав у її обрисах старовинний, можливо, навіть середньовічний замок. Усім корпусом подався вперед.

— Так, так, юний друже, оце і є головний замок графства Уотлїрмонд.

Іван не зводив з тієї, як йому здалося, іграшкової споруди погляду, він був просто-таки заінтригований.

Не міг пригадати, звідки йому було відомо про подібні будови. Книжку якусь читав з малюнками та фотографіями, а може, в кінофільмах бачив.

Містер Кїлінгс, схоже, задрімав, відпочивав після мало-приємних для нього мандрів. Тільки тоді, коли дорога націлилась прямо на високий пагорб, де темним силуетом бовванів замок, Іван мав можливість придивитись до того дива. Старовинна фортеця приліпилась до кам'яної скелі, підніжжя якої було геть вкрите лісовими хащами, через які вела рівна, широка шосейка.

У графство Уотлїрмонд вели широкі ворота.

Ще якийсь час машина мчала рівною, як стріла, дорогою, викладеною, певно, ще в давнину чи то мармуровими, чи гранітними плитами, між яких пробивались м'який подо-

рожник і спориш. Тихо й легко, уповільнюючи рух, підкотив лімузин містера Кілінгса до замку.

Хтозна, з чим можна порівняти цей давній-предавній замок, збудований ще на зорі становлення королівства. Будувалися подібні фортеці не один десяток років, а то й не одне століття.

На вершині пагорба на його кам'яному гребені вросли, вцементувались, злутувались з тим камінням могутні брили, на перший погляд, безладно припасовані, нагромаджені одна на одну. Але то тільки так здавалось, а для пильного ока, коли схопити всю ту картину відразу, то все являло невидано прекрасну гармонію, неповторне злиття того, що створила природа, і того, що до неї додали людські руки.

— Це і є могутнє володіння нашої достославної її пресвітлості королеви Доротті,— тамуючи незрозумілу іронію в голосі, мовив містер Макс Кілінгс.

5

Тільки уві сні міг привидітись такий дивовижний, чистої готики замок середньовіччя. Суворо величний, геть обвитий мало не до верхніх бійниць зеленим плющем, скупно освітлений призахідним сонцем. Цілився гострими вежами ввись, пишався на фоні ясно-синього неба, притягав до себе здивований погляд. То поодинокі, то купками застигли на безмежному, старанно викошеному лузі округлі, схожі на шапки кульбаб сріблясті дерева. На грядках та клумбах вигравало таке безумство квітів, що на них важко було дивитись.

Промелькнули пообіч округлі шапки дерев і хвилі квітів, вирізьбились велетенські ворота з напівопущеною решітчастою заслоною, а поперед них, немов у дивній казці, вимальовувався підвісний міст через рів. Задрана вгору походня на могутніх ланцюгах ледь помітно опускалась униз, вона мала з'єднати два береги рову, виповненого водою.

На підступі до мосту стовбичили два стражники у лицарських обладунках: металевих нагрудниках, касках з опущеним забралом, у чавунному взутті та блискучих наколінниках, незграбних металевих рукавицях. У руках тримали старовинні сокири.

При наближенні авто лицарі механічно виструнчилися, набундючилися, виставили напоказ свої картинні алебарди. Блимнули у вузьких щілинках очі. Іван перевів погляд на

рів і помітив — вода в ньому зелена, куга та латаття вкрили весь рівчак.

Проскочивши рипучий підвісний міст, машина повільно поповзла крізь отвір у товстелезній стіні, вимуруваній із сірого, в багатьох місцях порослого мохом, а подекуди ослизлого каміння.

Виїхали на широченний плац, з усіх боків затиснутий кам'яним громадям замку, покрапленого загратованими віконцями та вузькими бійницями у горішній частині. Ніби скрадаючись, машина вкотила ще під одне склепіння, вузьке та довге, аж півтемрява тут панувала. Виїхали на ще одне, трохи менше дворище, а вже звідти потрапили на задвірки, тобто на протилежний бік величного замку. Тут теж була широченна площа, але це, напевне, господарський двір.

Попід кам'яною стіною ліпилися більші й менші, то сплітаючись у вузол, то роз'єднано, високі й низенькі будови — творіння пізніших часів.

На задвірках снували люди в чудернацькому вбранні: у візерунчастих лібреях, тісних камзолах, у штанях, ніби надутих гелієм. Біля дверей найбільшого будинку виструнчилися постаті в лискучо-чорних смокінгах, білосніжних сорочках та циліндрах.

Ці люди, видно, чекали на містера Килінгса, бо швидко оточили машину, послужливо відхилив котрийсь дверцята. Містер Килінгс неквапом, не звертаючи ні на кого уваги, навіть не глянувши на жодну шанобливо схилену до землі постать, вийшов з авто, чекав, поки Іван вийде з салону.

Зацікавлено озираючись, Іван Коструб, не помічаючи невдоволення на обличчі «дядечка», тупцював на місці, не знав, як поведеться.

— Ласкаво прошу, містере Килінгс,— нарешті пробасив «дядечко» і, чемно торкнувшись «небожевого» плеча, скерував його до широко відчинених дверей. Підліток у червоній шапчині, куцій плисовій курточці та коротеньких штанцях, перевалюючись з боку на бік, обтяжений валізами, чалапав услід.

Широкими мармуровими сходами вони піднялись на другий поверх. Навстіж відчинилися височенні, масивні, з червоного дерева, оздоблені дивовижним різьбленням двері. Літній чоловік з сивими очима, розкішними баками привітно, але суворо-стримано всміхався назустріч Іванові: так і здавалось, що зараз скаже щось тепле й ласкаве. Але він тільки мовчки вклонився і відступив убік. Це був слуга, а слуги не повинні починати розмову першими.

— Чи все готове, Лауренсе? — запитав «дядечко».

— О, так, так, містере Кілінгс!

І ще один граціозний уклін. Так уміють вклоняться лише досвідчені й самовіддані слуги. Про те знав Іван з класичної літератури, тож йому не лишилося нічого іншого, як приглядатись і намотувати на вус.

Кімната, до якої вони вступили, була простора, оздоблена так, що відразу й не збагнеш — як саме, якими меблями, яким посудом, якими килимами та картинами тут досягнуто такої мальовничості й розкошів, серед яких відразу важко зупинити на чомусь окремому погляд. Так і не роздвигався до ладу Іван, а його вже вели в іншу кімнату, ніби навмисне демонстрували перед ним цілу анфіладу кімнат, не схожих одна на одну.

«Мабуть, «дядечко» казково багатий, — подумав Іван. — А може, він чаклун? А втім...»

На порозі одної з кімнат, до якої теж вели високі масивні двері, оздоблені різьбленим виноградом, не зеленим, а коричневим і від того ніби й не схожим на виноградні грона, насторожено загляк хлопчак, той самий, який поспішив першим прошмигнути в дім з валізами.

— Чи не сиро в покої, Джоне?

— В покоях не сиро, містере Кілінгс.

І невмілий, до того ще й запізнілий уклін.

— Прекрасно. Ось тобі, Джоне, містер Ален Кілінгс. Гадаю, ти зумієш з ним поладити і заслужити його і мою прихильність.

— Старатимусь, містере Кілінгс.

Містер Кілінгс дружньо погладив плече, по-батьківському скуйовдив волосся на Івановій голові, сказав, що вони вдома і що гість може почуватися туг, як належить господареві. Запропонував спочити з дороги, а сам не забарився зникнути у лабіринті дивовижного мешкання.

Якийсь час Іван стояв, безвільний і спантеличений, зацьковано озирався. Його чи то щось здивувало, чи спантеличило у цьому велично-похмурому середньовічному громадді. Не відразу визначив, що не зустрів тут жодної жінки.

А без жінок навіть найвеселіший дім видається похмурим.

6

Служка, як виявилось згодом, був Івановим ровесником. Перед тим, як вийти з покою, чемно запитав, чи не потребує чого містер Ален, і, побачивши заперечне похитуван-

ня головою, сказав, що буде тут, поблизу. Служка обережно причинив за собою двері.

Постояв-постояв Іван та й почав пикати з кутка в куток.

Світлиця була обставлена зі смаком і досить-таки дорогими старовинними меблями. На стінах — картини, можливо, й видатних художників, але Іван на тому не розумівся. Невидані краєвиди, виписані то ескізно, то до дрібниць деталізовані, старовинні замки, незлічені отари овець на схилах пагорбів.

Крізь широке округле вікно пробивалась сумовита небесна синява, у відчиненій стальці вікна час від часу повітря хитало й розгойдувало білосніжну, прозору фіранку.

Задивився на все те, задумався. В далекий і чужий край закинула його доля, і грається ним, як їй заманеться. Тільки й того, що поки що щастить хлопцеві, немов не в дійсності все відбувається, а в захоплюючій казці.

І полетіли, завихрились у голові думки, роздуми.

За важких, безвихідних обставин мужні люди завжди вміли повестися мужньо, знаходили в собі силу витримати будь-які злигодні й випробування. Як Ріхард Зорге. Або ж Микола Кузнецов. Як вони уміло маскувалися, як майстерно вдавали із себе тих, ким вони не були! Безумовно, він, Іван, не з тих, хто звершує подвиги, але він мусить, повинен з гідністю вийти із безвихідного становища. А вже коли не знайде шляху до рідної землі, не зможе повернутися до рідних людей, то не дасть ворогам можливості познущатися над ним.

Нараз страшної сили вибух, від якого ходором заходила кімната, схитнулась підлога і шибки задзвеніли у вікнах, мало не повалив Івана на підлогу.

Він не знав, що таке війна, лише добре її собі уявляв. Цей вибух був із тих, які породжуються тільки війною...

Нечутно відхилились двері, і Джон, усміхнений і торжествуючий, вступив до кімнати.

— Налякало? — запитав.

Відлуння вибуху ще котилося, шалений рев терзав небо. То був звук звичайного реактивного літака, тож Іванові стало трохи ніяково, і він промовчав.

— Вони тут часто гупають, — сказав Джон. — Удень — то що? Вдень — байдуже... От уночі...

Самим лише поглядом, сповненим уваги, Іван заохочував Джона до розповіді.

— Швидкість — неймовірна, висоту набирають відразу, так і вгвинчуються в небо, а потім враз ривок уперед — і подолання звукового бар'єра! Вибух, схожий на атомний.

І вже притишено, явно інтригуючи:

— І в кожному — ракеті. З ядерним зарядом... Он як!

— А хто — вони?

— Хіба ви, містере Ален, не знаєте? Янки!

Пригадавши, що містер Ален прибув тільки сьогодні і здалеку, Джон охоче розповідав:

— По сусідству, поруч із нашим королівством, — їхня база. Спочатку думали, що будується звичайний аеродром для пасажирських лайнерів, а коли заасфальтували доріжку, то налетіло сюди безліч військових машин. Довго ніхто не знав, що на кожному з літаків підвішена ядерна бомба. Гадали — літають собі, то й літають. А коли довідались, то таке робилося! Звідусіль ідуть і йдуть люди, демонструють своє невдоволення, вимагають, щоб не було тут бази. В палатках сидять демонстранти...

Про таке розповідалося ще вдома у телепередачах, але Іван якось мало до того дослухався. Гадалось — все те відбувається десь далеко, в чужих краях. Виявляється, що діялося це не так уже й далеко...

— Наша преславна королева Доротті дуже була розгнівалася, кричала, погрозувала, наказувала, просила. Не допомогло. Тоді звеліла облаштувати свої апартаменти у підземеллі, а стіни оббити звуконепроникною шлаковатою. Навіть вікна замурували в її спальні.

Іван збагнув, чиї літаки хазяйнують у тутешньому небі.

— Чому ж їм дозволяють тут літати?

— Вони нас захищають.

— Від кого?

— Як від кого? — здивовано, як на немовля, лупнув очима Джон. — Як-то від кого, коли «ті» так і чигають, щоб напасти?

Іван зрозумів, кого називали тут «ті», і його пересмикнуло, мало не почав суперечку з хлопчиною, який відразу став йому несимпатичним і чужим. Прибравши діловитобайдужого вигляду, запитав:

— Звідки відомо, що «ті» збираються нападати?

— А вони не можуть без того, щоб не напасти...

Іванові аж смішно стало, як це буває, коли хтось верзе явну нісенітницю.

— На кого ж вони напали?

— З німцями завелися? А потім кинулись на Європу.

— Хіба ж не фашисти, не Гітлер пішов війною?

— Гітлера ми побили разом з американцями.

— Та ну? — саркастично запитав Іван. — Справді?

— В усіх книжках про те пишеться. Учителі нам розповідали...

Кров прилила Іванові до лица. Серце гупало й протестувало, аж дихати стало важко. Мимоволі стиснув кулаки — здалося, що до них прикипіли боксерські рукавиці. Іван видивлявся місце на самовпевненому обличчі Джона, готовий нокаутувати...

Хтозна, чим би закінчився спалах Іванової люті, коли б не відхилилися двері та не зайшов містер Килінгс.

— О, бачу, юні джентльмени вже освоїлись, налагодили дружній контакт...

Джон, мабуть, у тих словах відчув лотаємний зміст, бо не забарився вислизнути з кімнати.

7

Містер Макс Килінгс у юності носив ім'я Максуда Килінбея. За довгі роки життя майже забув справжнє ім'я, розгубив спогади про свій рід, та чи й пам'ятав ту землю, по якій бігав колись босоніж. Чужа земля, чужі люди, чуже ймення стали йому своїм і рідним.

Напередодні тих тривожних днів, коли фашистська Німеччина скинула за Ла-Маншем перші бомби, оголосивши тим самим війну одній з наймогутніших держав світу, Максуд Килінбей прибув на ці острови набиратись мудрості та культури, оскільки вважав, що достойний кращої долі, ніж та, яку йому могла дати своя, батьківська земля.

Йому пощастило. Не до науки, не до освіти було островитянам. З університетів кликали юнаків до армії, вдягали на них бойові обладунки, вкладали в руки зброю. Тож за студентськими столами схилялися лише юнаки-щасливчики, серед них і чужоземні, ті, кого не кликали до армії.

Невдовзі життя круто змінилося. Нечувано піднялися ціни на все: на харчі й одяг, на паливо й освітлення, на житло й транспорт. Підскочила вартість навчання в учбових закладах. Максуд швидко збагнув, що тієї суми, яку визначила йому матінка на видатки, не вистачить, просити дотацію було зайвим, бо в тому випадку мати повинна була рушити маєтність, а вдома лишався ще й менший брат Махмуд-ефенді, який теж умів циндрити грошики. Максуд добре знав, що Махмудик, хоч і зелений, своїм не поступиться.

Вихід був єдиний — прийняти підданство чужої країни, звалити на плечі військову амуніцію і стати в бойовий

стрий. Максуд не був таким простаком, щоб добровільно лізти під кулі. Тож перш ніж прийняти підданство, він добре розглядився.

Випадково потрапило на очі оголошення в якійсь газетці про те, що графство Уотлірмонд закликає здатних до військової служби юнаків у межах того ж таки графства. Пояснявалося, що на службу можуть стати лише ті особи, які не підлягають військовому обов'язку.

Максуд Килінбей, який передбачливо вписався у списки слухачів університету під іменем Макса Килінгса, виправив у ректораті скромну довідочку про те, що встиг прослухати програму за два курси і вибуває за власним бажанням з навчального закладу.

Графство Уотлірмонд виявилось досить віддаленим од столиці, закинутим у середню частину країни, замаскованим між горбів та пагорбів, відділених один від одного глибокими урвищами та видолінками, воно втонуло серед лісів та перелісків, розкошувало на родючих зелених землях, як мовиться, хоч і в самого біса на задвірку, зате при достатку. А головне, що тутешні люди жили собі тихо та мирно, чи їй чули вони про якусь там «дивну» війну.

Вже хтозна, чи осів би тут та ще й на все життя містер Килінгс, коли б не виявилось, що це глухе графство було собі не простим графством. Річ у тому, що графство Уотлірмонд об'явилося королівством, проголосило себе державою в державі. Його володарка, єдина з усього знаменитого роду Уотлірмондів, у минулому одна з найулюбленіших фрейлін королеви, після смерті своєї обожнюваної патронеси зважила за доцільне самій об'явитись королевою у власному графстві і, відгородившись од усього світу, повірити, що, окрім королівства Уотлірмонд, нічого на планеті більше не існує.

Макс Килінгс був одним з тих, хто відразу ж відгукнувся на поклик новоспеченої «королеви», був зарахований у королівську гвардію, обмундирований та поставлений на казенні харчі. До того ж мав отримувати досить-таки щедру грошову винагороду.

Спершу,— і досить довго,— королівська гвардія байдикувала, спала та їла, своє зав'язання проявляла хіба що в спортивних змаганнях. Тим часом зброярі кували, а кравці шили з дорогого сукна куці кительки вобщип, оторочені золотими аксельбантами та китицями, штани внапуск із широкими голубими лампасами. Чоботарі ліпили досить неоковирні, мов ковані з металу, черевики з шкіри бичків-трилітків.

Коли ж королівська гвардія одягла все те, що довгими днями й ночами вимудрували ремісники, то на площі Найбільших Урочистостей постала досить чисельна і зовні вражаюча бойова когорта, здатна, коли випаде необхідність, відстояти інтереси королівства.

Королівський гвардієць і влітку, і взимку був зобов'язаний носити величезну, високу, з борсукового чи ведмедячого хутра шапку,— таку любила покійна справжня королева,— а кадетські кітельки, оторочені аксельбантами, м'ягкі черевики перетворювали їх у дещо смішних, але вражаючої зовнішності вояків.

З часом збройні сили королівства не лише зросли кількісно, бо на ласі харчі та добрий заробіток охочі завжди знайдуться, а й урізноманітілись. Значну частину найбільш фізично витривалих лоботрясів в один із днів запакували в давно забуте лицарське вбрання, до рук всунули середньовічні мечі, щити, сокири та алебарди. Муштрували їх до сьомого поту на задвірках замку. Війни королівство нікому не оголошувало, а гвардія та лицарство вперше постало в усій своїй красі перед зором всесильної володарки у день її тезоіменитства.

Військовий парад, що відбувся в той день на площі Найбільших Урочистостей, вочевидь і всім показав: могутність і велич королівства Уотлірмонд стала не жартом, не грою і не плодом дивацтва. Черноокий і повногубий красень Максуд Килінбей, самовпевнений і властолюбний чужинець, нарешті відчув себе на чужій землі щонайсправжнішим містером Максом Килінгсом, людиною не останньою серед людей, переконався, що тут можна не лише прижитись, а й здійснити свої задуми — стати якщо не прославленим, то в усякому разі багатим і всім задоволеним.

8

Рідня не забула про Максуда.

Хоч шеф поліції Махмуд Килінбей і мав підстави бути вдоволеним поважним чином та значним багатством, але все ж розумів, що йому далеко до містера Макса Килінгса, старшого брата, який волею ласкавої долі добився в одній з найбагатших країн світу дуже високого становища. Схоже, що накопичив гору золота і то такого, яке зберігається у найпевнішому місці, в банках самої Швейцарії, де хоч і не нараховують високих процентів на капітал, зате гарантують йому цілковиту недоторканість.

Містер Килінге довгий час вагався — підтримувати будь-які, хай навіть найофіційніші зв'язки з рідним краєм, чи не подавати туди й вістки про себе. Побоювався, що його зв'язки із зарубіжжям стануть відомі королеві Доротті, а то ще невідомо, як норовиста володарка на те погляне. Королева належала до жінок з химерами, бувало, що кризь пальці дивилася на речі дуже серйозні, а нерідко траплялося, що за якусь дрібничку гнала своїх найближчих мітлою або, не моргнувши й оком, ув'язнювала — веліла кинути в середньовічний кам'яний мішок у підземелля, звідки рідко кому щастило вибратися живому та побачити сонце.

Крутої вдачі була королева, її неврівноваженість межувала з безумством. Оскільки ж королі та необмежені в своїх діях вельможі божевільними не вважаються, бо їх в усі часи мають за геніальних осіб, звідки, напевне, й походить переконання, що геній не може обійтись без дивацтва, то й королева Доротті вважалась у своєму королівстві дуже мудрою та найсправедливішою серед королів та королев усіх народів і всіх часів.

Графиня Доротті і в юності не була красунею, але завжди вважалася саме такою, бо графині не красунями бути не можуть. Розумом і кмітливістю особливими теж не відзначалась, але все ж вважалася найбільшою в світі розумницею, бо графині, як юні, так і підтопані, дурними теж бути не можуть.

Невиданими самозакоханістю та самовпевненістю вона теж відзначалася, і хоч ці якості не прикрашають навіть графинь, але коли вони вже їм належали, то теж сприймалися за найвищий дар божественної долі.

При покійній королеві, як і належиться дівчині графського походження, Доротті перебувала фрейліною, улюбленою повірницею монархині. Настільки була їй віддана, настільки закохана в неї, що нікого-нікогісінького, окрім богорівної королеви, не бачила, не знала, забула про всіх і вся, навіть про найближчу рідню. Ні, ні, це не означає, що вона ні з ким не зустрічалась, не бачилася, сиділа одна-однісінька у покоях своєї високої покровительки. Ввесь час Доротті була на видноті, вертілась між чисельної двірні, але їй було однаково: чи вона в лісі блукала серед дерев, чи в королівському палаці кружляла в людському вирі.

Вже стала літньою на той час, коли упокоїлась королева, відразу не повірила в катастрофу, а коли переконаталася, що її світло земне погасло, опам'ятавшись, помишляла покінчити рахунки з життям. Може, тільки тому, що від природи була сухорлявою, а саме такі фізично могутні

Індивіди є великими життєлюбамі, то й Доротті не стала виключенням. Поступово пододала психічний транс, ожилла і таки ж зорієнтувалася в обстановці. На престолі лишався овдовілий король, посади фрейлін були скасовані, інша ж будь-яка роль при королівському дворі не могла задовольнити самолюбивої Доротті, то вона й звернула погляд на родове графство Уотлірмонд.

На той час древній-предревній рід Уотлірмондів до кінця вичерпав свої життєві сили і вимер повністю. Доротті була його останньою живою гілкою, але за клопотами про свою патронесу того й не помітила.

Невблаганне життя поставило перед безпечною, створеною природою для розваг та втіх при монаршій особі фрейліні непередбачені, складні, навіть нерозв'язні проблеми. І слід віддати належне до кінця збалуваній пустопорожнім життям фрейліні — вона проявила себе належно на незнайомій ниві. Все обміркувавши та зваживши, сказала собі: «Королева померла, хай живе королева». Залишила столицю, подалася на північ, осіла у родовому замку та й оголосила себе королевою славного і нікому, окрім неї, непідвладного королівства Уотлірмонд.

Міцніло і утверджувалось королівство, набирала сили влада королеви, зростала милість і ласка Доротті. Одним із перших у королівстві зажив тієї ласки самовідданий її шанувальник, відданий королівський слуга, патріот поміж патріотів містер Килінгс.

Почалося все з дрібниць. Макс Килінгс умів бути самим собою і у великому, і в малому. Вдягнули його в дивацьку уніформу, наказали стати попереду колони тих, що марширували, і він завзято марширував. Твердо тримав у напівзгнутій руці алебарду, проносив її так упевнено й красиво, що вона ні разу не схитнулася. Те не пройшло непомічено.

Указом королеви Макс Килінгсу повелілося сформувавши лицарську когорту, вимуштрувати вояк, закутих у середньовічні лати та обладунки, без чого вже не уявлялись королівські паради на площі Найбільших Урочистостей.

Містер Килінгс швидко й успішно сформував військо, і незабаром воно успішно витримало іспит — важко прогуляло, продзвеніло, просунуло твердокам'яною площею Найбільших Урочистостей і до сліз зворушило її ясновельможність.

Макс Килінгс першим у королівстві удостоївся генеральського звання і згідно нового указу почав формувати лицарську кінноту. Нелегкою виявилася та справа. Посадити

обтяжених металевими обладунками вояк на коней, добитись абсолютної схожості вояка сучасності з лицарем середньовічних часів справа не проста. Але генерал Килінгс і з тим неслегким завданням блискуче впорався на «відмінно», був відзначений першим найвищим орденом королівства та призначений міністром збройних сил.

До маршальського жезла містер Килінгс поки що не дослужився. Щоб досягнути жаданого, як боляцці, годив королеві, навіть боявсь признатися, що має в одній із високо культурних країн стару неньку та меншого брата.

Тоді братик власними зусиллями,— не був би він шефом поліції,— з часом докопався, що знаменитий вояка містер Макс Килінгс у графстві Уотлірмонд є ніким іншим, як його рідним братом.

Зав'язалося жваве листування, звісно, після високого дозволу королеви. Містер Килінгс довідався, що вже давно померла мати, про себе відзначив високу добропорядність меншого брата, який не загарбав частки його спадщини, зберіг її і виявив готовність поповнити нею досить-таки вагомий капіталець, нажитий генералом самотужки.

У кожному листі Махмуд-ефенді скаржився братові на культурну відсталість рідного краю, бідкався, що неспроможний вивести на верхівку світової культури улюбленого синочка, який захопився англійською і оволодів нею, але де-то знайде належне застосування тим знанням?

Містер Килінгс зрозумів прозорий натяк, але вагався, побоювався просити дозволу у її величності взяти на виховання здібного небожа. Все ж, скориставшись нагодою, заговорив про малого Алена Килінгса і, на щастя, навіть не висловивши своєї просьби до кінця, дістав дозвіл.

— Явіть на очі свого протезе. Зволю облагодіяти званням пажа. Мусимо дбати про виховання достойної зміни славному лицарству.

Містер Килінгс, хоч і був схвильований і вдячний за увагу та довір'я, крадькома зиркнувши на володарку, подумав: «Вона таки здивує світ — не помре ніколи».

9

Ледь Джон зачинив за собою двері, як обличчя містера Килінгса відразу ж спохмурніло, стало замкнутим і заклопотаним, на лобі прорізалися зморшки, і то було явною ознакою його невдоволення.

— Мушу висловити містерові Алену дружнє зауваження

і подати корисну пораду: зі служками слід триматися на дистанції.

Іван нерозуміюче зиркнув на «дядечка», мовляв, не збагнув суті зауваження.

— Слуга — це слухняна річ, необхідна, але й обтяжлива. На кожному кроці служці необхідно вказувати, давати зрозуміти: зробив діло і знай своє місце. За те їм платимо.

Іван мимоволі похнюпивсь, йому стало і прикро й соромно за культурного «дядечка». Подумав: «Так ось який цей світ високої культури, людина прирівняна до звичайної речі!..»

Містер Килінгс заклопотався іншим. Днями у королівстві відзначатиметься найбільше свято: день патронеси Доротті, а отже й тезоіменитство королеви. В цей день Уотлірмонд вирував, вірнопіддані прагнули будь-що за добрити, возвеличити, порадувати свою королеву найвишуканішими дарунками. В свою чергу королева всіляко обдаровувала та відзначала найугодніших їй сановників. Прості люди не обдаровувались, для них достатньо було тієї великої милості, що сторожа пропускала до замку. Вони мали безборонну можливість бути присутніми на святі, власти на коліна та скільки завгодно цілувати каміння на площі Найбільших Урочистостей, а головне — лицезріти її величність.

Наступні торжества ще ніколи так не хвилювали і не тривожили містера Килінгса. Не боявся, що його обіjde королівська ласка та щонайвища відзнака, бо міністр військових справ у такий день не забувався. Турбувала його церемонія представлення свого небожа Алена королеві. Хтозна, як воно складеться, куди повіє вітер, на яку ногу стане в той день королева, сподобаються їй чи знервують святкові дійства? А саме від доброго чи кепського настрою володарки багатьох доля або підносила до небес, або безжально біла об землю. Міністрові дуже хотілося, щоб небіж був умилоствлений і пожалуваний, сподобався королеві. Протилежне з боку Доротті могло зашкодити не лише небожеві, але й високопоставленому дядечкові. З володарями, як з хижого звіриною на манежі, необхідно поводитися обережно, бо зуби в них гострі, тут тобі ніжно пощипують, а тут, гляди, вже й кров пустили...

Містер Килінгс ніколи не пускався на самоплив. Знав, щоб усе було гаразд, слід належно обдумати й добре підготуватися до навіть найменшої акції. Життя його навчило — дрібниць не існує, буває, що найменша дрібниця спроможна погубити найбільшу справу.

— Мій юний друже,— глянув ласкавіше на «небожа»,— незабаром ви будете представлені її величності королеві. Сподіваюсь, ми з вами не схибимо, поведемося, як належить джептльменам і майбутнім лицарям. Буду особисто вас консультиувати і подавати найнеобхіднішу науку та поради світської поведінки, а все інше, гадаю, ви збагнете інтуїтивно й поведетесь належно тому випадку. Головне, бути в міру невимушеним, але не настільки, щоб аж показатися нахабним, але й не виявитись бевзем, здатним хіба що на опудало для лякання птахів. Особи, наділені високим правом володарювати, над усе чутливі до того, наскільки людина здатна в найскрутніших обставинах повестися природно, тобто виявитись і такою, як вона є, і такою, як їй необхідно бути.

Іван ледь уловлював складну логіку цієї науки, не міг збагнути її до кінця, і тому від розпачу кліпав очима. Мусив кліпати, мусив доскіпуватись, бо потрапив в умови, коли хотів того чи ні, а мусив бути не тим, ким був насправді, а вдавати того, ким його бачили і хотіли бачити.

— Найперше ми подумаємо про екіпіровку...

Містер Кілінгс, як і належить військовому міністрові, оперував військовими термінами.

— Коли вас, юний друже, це не шокуватиме, то пильно проглянемо ваш гардероб...

«Гардероб» і справді шокував Івана. Під тим словом він уявляв собі величезну, горіхового дерева бабусину шафу. Насправді йшлося лише про Азізові манатки, що ними Фестика старанно напакувала валізи. Схоже, що Іванів двійник був щуплявим, значно худішим за нього, бо весь привезений одяг виявився зайвим баластом.

— Не варто було подібним вантажем обтяжувати повітряні лайнери,— саркастично вигиналися губи містера Кілінгса. Він явно натякнув на низьку культуру своєї рідні. Івана те ніскілечки не образило.

Кілінгс натиснув на гудзичок біля дверей, і Джон не забарився. Іван подивувався такій оперативності, він думав, що служки тепер не докликатись.

— Хай знайде сюди кравець,— не глянувши на хлопця, звелів містер Кілінгс.

Поки чекали кравця, «дядечко» заговорив з «небожем» про те, чого Іван найбільше побоювався.

— Як поживає мій достославний брат Махмуд-ефенді-бей? — запитав містер Кілінгс, а в самого очі засвітилися зверхньою іронічністю.

— Живе,— зважився відгукнутись Іван.

— Живе...— вдоволено хитнув головою «дядечко». Схоже, що більшого він і не чекав, живе — й слава аллахові...

— А матінка? Правда, не мав честі познайомитись...

— Вона теж,— буркнув Іван.

— Що вона? — перепитав «дядечко».

— Живе й вона,— вже сміливіше, тамуючи в глибині смішинку, відповів Іван.

— То добре,— для годиться підсумував «дядечко» і на мить у гармошку зібрав зморшки на лобі, схоже роздумував, про що іще запитувати у «небожа».

— А як наш Сайнпуле?

Іван пильно розглядав візерунки на підлозі, гарячково думав: «Сайнпуле? Що таке Сайнпуле? Хтось із близьких? Сусіди? А може, те місто, де жили Килінбеї?»

Уже збирався доповісти, що й «Сайнпуле» теж живе-здорове, але саме в цей час Джон розчинив двері, і поважний кравець, вдягнений у лискучий жилет та смугасті штани, вступив до кімнати. Іван відразу ж здогадався, що це не міністр, бо на шиї в прибульця висів клейончатий ремінь з поділками на сантиметри. З поважністю, але досить-таки низько вклонивсь прибулий містерові Килінгсові:

— До ваших послуг, пане міністр.

— Сподіваюсь, у юного Килінгса статура підійде для того, щоб пошити на нього щонайвишуканішу пару?

— Під циліндр, сподіваюсь?

І незчувся Іван, як оточив його «статури» обвився сантиметр, легко і уміло заманіпулювали кравцеві руки, то обіймаючи стан, то зміряючи довжину ніг, то огортаючи шию, то ковзаючи вздовж рук. Хвилина — і, відкланюючись, кравець рушив до передбачливо відчинених Джоном дверей.

Іван знову лишився наодинці з турботливим «дядечком». Насторожено чекав подальших розпитів про рідню та про ті місця, де промайнула «дядечкова» юність. Устиг оговтатись, продумати, як відповідатиме на ті розпити. Вдаватиме, що зрозумів не всі слова, викручуватиметься. Одно-го боявся, аби «дядечко» не заговорив тією мовою, з якої Іван так і не встиг збагнути жодного слова.

На щастя, містер Килінгс вдовольнився скупими відомостями про свою рідню і більше про неї не обмовився й словом. Схоже, не схильний до багатослів'я містер Килінгс призвичаївсь більше наказувати й повелівати, аніж вступати з будь-ким і в будь-які перемови.

— Сьогодні, в епоху високої цивілізації,— почав «дядечко»,— коли рівень людського розуму і мислі сягнув нечу-

ваних вершин, для молоді людини головне — пізнання, наука. Мій дорогий брат, а ваш татусь, хоче бачити свого нащадка високоосвіченим і прилученим до європейської культури. Те відомо, гадаю, моему юному другові, і з цього приводу непорозуміння самі по собі будуть виключені.

Занадто вже витіювато і по-вченому, як і належиться міністрам, просторікував «дядечко», але, на подив собі, Іван вловлював суть мовленого і не дуже тим тішився.

— Ваш служба походить з убогої сім'ї, але здібний хлопчик. Його обов'язок не лише прислужувати, а й допомогти ознайомитись з шкільними програмами. Перед тим, як почнуться заняття, вам доведеться гарненько попрацювати...

Іван уже бачив, в яку халепу потрапив. Вдома деякі батьки наймали для лінкуватих чи тугодумних діток так званих репетиторів. То, напевне, були досвідчені навчителі, покликані великим педагогічним досвідом витягнуть з прориву незугарних. Виходило, що його «дядечко» не належав до категорії щедрих, у репетитори «небожеві» запросив не вчителя, а найняв трохи старшого хлопчика, якому за сумісництвом звелів виконувати малопривабливі обов'язки служки — своєрідне поєднання фізичної і розумової праці.

Іван не обмовився й словом. Він тут у повній волі «дядечка». Тішився одним — наступним навчанням у школі. Піде до школи, а вже там буде видно, як повестися далі.

10

Джон виявився хлопчиною не лінкуватим. Уже наступного ранку і взявся за свою нележку справу. Нележку хоч би вже тому, що праця вчителя скрізь вважається не простою, до того ще й не дуже вдячною. Спробуй віднайти правильний підхід до учнів, коли кожний з них — особистість? До того ж найчастіше особистість не дуже або й зовсім не схильна до того, щоб її виховували чи перевиховували.

Іван, чи тепер Ален, виявився одним із тих учнів, з яким учителям зовсім не доводиться морочитись.

— Містер Ален, — шанобливо і дещо урочисто звернувся до виховання учитель, — а чи не зволили б ви почитати?

Ще з дошкільництва любив Іван і слухати читане і читати сам. Тож містер Ален охоче відгукнувся на пропозицію вчителя.

— А що читатимемо?

— Діккенса зволите?..

— О, я не встиг дочитати «Маленьку Доротті»,— стрепенувся Іван.— Але я читав...

Вчасно опам'ятався, аж почервонів, правда, не від хвилювання, а з прикросів, бо мало не похвалився, що читав той твір у перекладі на рідну мову.

— А може, почнемо з лицарських романів? У нашому королівстві вони у великій шані. «Пригоди короля Артура та лицарів Круглого столу» — найулюбленіша книжка її величності. Наша королева переконана, що її шляхетний рід ведеться від часів хороброго Артура, тож лик цього короля у нас возведений у сонм святих, і її величність, коли дізнається, що хтось із віропідданих не читав і нічого не відає про її високого предка, відразу ж позбавляє того необачливця своєї королівської ласки, а то й підданства.

Був не маленький, а до того ж почав звикатися зі своїм незвичайним становищем, тож дійшов висновку: на чиему возі їдеш, тому й підспівуй. Досі ніколи не чув про якісь там лицарські романи, тож поспішив запевнити Джона, що з великою цікавістю читатиме ці твори.

Джон задоволено сприйняв таку покірливість і, не гаючись, розкрив портфель-дипломат, видобув книжку, яка, видно, й ціни не мала. Товстезна і важка, в обкладинці з дорогого сап'яну, тисненого золотом, із ріжками, теж литими з чистого золота. Коли відхилив обкладинку, то Іван побачив: книжка товстезна тільки тому, що надрукована на цупкому папері, а може, й на справжньому пергаменті. Через сторінку-дві натрапляли на дивовижні ілюстрації, розмальовані щонайяскравішими фарбами. На тих малюнках яких тільки не було див! Джон, мабуть, інтуїтивно, в силу потенціальних здібностей педагога, не примусив свого учня братися до тексту, а дав можливість намілюватися прекрасними ілюстраціями. Кого тільки не побачив у тій книжці Іван! Перш за все самого легендарного короля Артура, красеня писаного, мужнього, хороброго, з орлиним поглядом, спорядженого в королівські обладунки, з дивомечем. Королева Гвіневера, теж красуня із красунь, до пари молодому королеві. А скільки лицарів благородних, безстрашних! Та все на богатирських конях, та при золотом кутій зброї. Треба, ой як треба було їм оберігати голови, натягати непробивні шоломи, груди маскувати важкою заслоною, на ноги нацуплювати металеві краги, а в руках тримати важкий меч та міцний щит, бо не з простим супротивником доводилося сходитися у герці, а з самою

нечистою силою, з різними зеленими лицарями, підступними перевертнями та лукавими леді, феями зла і підступів.

Читали легенду про лицарські та королівські злигодні й біди. Ох, і нелегко жилося у давнину королям! Злі сусіди ходили на них війною, підкупляли зрадників, і ті їх труїли. Підступні феї нацьковували їх одного на одного, і вчорашні друзі ставали ранком запеклими ворогами.

Так було, аж поки не з'явився добрий чаклун Мерлін та не заповзвся допомагати лицарям.

Без надприродного дива не обійшлося, воно трапилось. Біля одної церкви на площі дивом з'явилася велика мармурова плита, поверх якої було прилаштоване залізне ковадло, під яким хтось застромив у землю сталевого меча. На камені значилося: «Хто витягне цього меча з-під ковадла, той і є від народження істинним королем бритів».

З дитинства Іван любив казки. Скільки їх нарозказували йому дідуся, особливо київський, скільки гарних казок вичитав сам, але подібних не зустрічав. Мимоволі зацікавивсь і незчувся, коли хитрий учитель, ніби ненароком, підсунув йому книжку, а сам почав відкашлюватись, наче трапило йому щось у горлянку. Учень спочатку читав мовчки, а тоді, коли Джон повелів читати вголос, сміливо, забувши, що не такий уже й твердий у знанні чужої мови, повів дивовижну історію про пошуки того, хто удостоївся висмикнути меч з-під ковадла.

Не нав'язливо, але вперто Джон підправляв Івана, а той навіть того не помічав, охоче повторяв за ним те слово, яке звучало інакше, ніж йому здавалося. Вже хтозна, скільки проминуло часу,— Іванові те здалося миттевістю,— як була прочитана перша пригода про подвиги юного Артура, який поступово завойовував довір'я у лицарів і був одностаїно проголошений королем.

— Ось тепер і почнуться дива,— весело поблискуючи хитрими очима, сказав Джон,— тільки доведеться перечитати всі романи.

Івана те не злякало. Особливо після Джонової похвали.

— Ви, містер Ален, читаете, як справжній англієць. Слід тільки попрацювати над вимовою, а все інше — о'кей!

Усе було б добре, коли б... І годували юного містера, хоч і не вишукано, але доскоchu, одяг йому шив умілий кравець, аж не вірилося, що в такому одязі доведеться хизуватися.

І пригоди короля Артура читав досхочу, а тривога не залишала Івана. Серце щось віщувало, скімлило, нудьга не відступала та й усе. Досить було, особливо вечорами, залишитися наодинці, як в уяві поставав рідний Київ. Здається, відчував дихання теплого дніпровського пляжу. І Ламаза опинялась на дніпровському березі. Змахувала рученятами над головою, сміялася чорними-печорними оченятами, закликала до танцю. Батьки, дідусі дивилися на нього жалібно...

Усе частіше міркував: з якою метою Махмуд-бей переправив його до містера Макса? Якщо в пауку, хай і не для нього призначену, то чому ж тримали його в чотирьох стінах, не виводили на світ білий? Тримали, мов державного злочинця, під домашнім арештом. Про те, що «дядечко» прагнув належно вишколити його, пристойно одягнути та вберегти від випадкової зустрічі з королевою, він не міг і подумати.

Уперше в «великому світі» містер Ален з'явився тоді, коли «дядечко», послухавши історію Трістана та прекрасної Ізольди, з глибоким почуттям прочитану «небожем», вдоволено гмикнув та звелів юному другові вдягтись у святкове вбрання. Трапилося це одного надвечір'я, коли сонце сховалося за позублену стіну. Вдягнувся Ален з допомогою Джона при прискіпливому консультуванні кравця. «Дядечко» був неподалік, бо ледь вдягнув «небіж» вишукану пару та взув лаковані черевики, так і з'явився в кімнаті. Від подиву та вдоволення, явно не по-великосвітському, зацокав язиком.

— Циліндр, циліндр надіньте, юний друже! — наказав владно.

Джон наткнув Іванові на голову лискучий циліндр.

— Що скажете, сер? — блиснув очима на кравця.

— Що скажете ви, містер Килінгс? — вдоволено шкірився кравець.

Уважно розглядав себе Іван у великому дзеркалі. Ні, це не він, не Іван Коструб стовбичив серед кімнати в біло-сніжній манишці, в справжньому смокінгу, пошитому з чорного сукна, зі строченими шовком вилогами. Чорні, ідеально випрасувані штани, лискучі черевики, а на голові циліндр...

«...тіло, обмежене замкненою циліндричною поверхнею та двома паралельними січними площинами...» — згадалось із підручника геометрії.

Із дзеркала дивився Ален Килінгс, чи то маленький чоловічок, чи гігант-ліліпут, хоч і вдягнений до непристой-

ності розкішно, але все ж якийсь іграшковий і навіть трохи смішний. Першим бажанням Івана було зірвати з себе ці панські вибаганки, пошпурити їх в очі «дядечкові», крикнути всім їм, що він не посміховиско, не іграшка в їхніх руках, але вчасно опам'ятався. «Витримка, витримка, Іване,— наказав сам собі,— з чимось подібним ще встигнеш, так само, як устигнеш і сконати десь на острові або в холодному підземеллі».

— Пройдіться, пройдіться, мій достославний містере Ален,— ніжно співав кравець.

Цовагавшись, спробував закласти по-школярському руки в кишені, опам'ятавшись, висмикнув їх, безсило опустив униз, по-лелечому переставив ногу за ногою. Сам бачив — далеко не джентльменські рухи, зовсім не пасують до подібної вдяганки.

— Так, так,— проспівав кравець. І до «дядечка»: — Містер Килінгс, дозвольте, ми тут з містером Аленом проробимо маленьке репете.

Містер Килінгс напустив на обличчя чи втому, чи байдужість, сказав, що небавом зайде за племінником, і виїшов з кімнати. Джон укляк біля порога, лукавим зором стежив за новоспеченим джентльменом, а кравець почав ненав'язливо наставляти Івана Коструба.

— Ось так, ось так, фігурка рівна, ледь відкинута назад, в очах утома, руки... стоп-стоп! А де палиця?

В одну мить Джон подав полірованого костура з собакою мордою поверх ручки, ніби переможно зауважив:

— До церкви з палицею не ходять.

Кравець на те не зважив, продемонстрував юному денді, як слід тримати костура в долоні, перед себе в двох руках, велів Іванові все те повторити, пройтися по кімнаті елегантним, легким кроком, ліниво маніпулюючи палицею.

— Просто ж таки чудово! Навдивовиж елегантно, прекрасно, містер Ален! Містер і народився джентльменом! Ось так, ось так, енергійніше, трошки недбаліше! Не надто бундючно, але й не розслаблено, ось так, ось так, містер Ален!

Іван марширував і сяк і так, сам відчував, а швидше на Джоновому обличчі бачив, немов у дзеркалі, вдалі пасажи і промахи, косував оком на кравця, який хоч і був рядовим повелителем ножиць та голки, але по всьому видно, коли б на нього нацупили отакий вишуканий одяг, хизувався б у ньому не згірш самого короля.

Наука пішла на користь, тренування дали позитивні наслідки, і коли містер Макс Килінгс зайшов за небожем та

побачив, як той прогулюється в світлиці, прибравши пози такого собі великосвітського недоростка, то лишився дуже вдоволений. Кравець, теж сяючий і радий, низько вклоняючись, вихитався за двері, а Джон ткнув до рук юному містерові «Біблію» в гарній оправі. Іван з подивом вертів її в руках, не знаючи, як бути з подібною літературою, а «дядечко» пояснив:

— Ідемо, юний друже, на вечірне богослужіння в честь її світлості...

Помітивши подив і нетерплячий рух «небожа», містер Килінг заспокійливо посміхнувся, м'яко поклав йому руку на плече, порадив:

— Усе буде гаразд. Наслідуйте всі мої рухи, робіть тільки те, що робитиму я,— і не більше. Коли в кінці служби її величність зволють звернути на нас увагу і покличуть, теж повторите мовчки всі мої дії і скромно віддадитесь. От і все...

Затрясла Іваном несподівано пропасниця. Таки ж усе це приверзлося, наснилися отакі нісенітниці — вечірній смокінг, церква, стріча з королевою... потрібні йому королеви...

Геть вивітрилася з голови висока кравцева наука, бо була як хворобливе сновидіння, тож і сподівався, що зараз прокинеться і вся ця мана розвіється димом.

Крізь відчинене вікно долинули дзвони — вже не раз їх чув Іван, устиг при звичаїтись до їхнього бемкання.

— Пішли, дзвін кличе,— сказав «дядечко».

Дорогою радив:

— Нічому не надавати значення. У кожного народу — свій бог. Там, вдома, володарює аллах, тут люди моляться Христу. Для мене особисто всі вони однакові, на одному небі живуть, але я молюся тому, який до мене найближчий, від якого залежить мое сьогодні, а що буде завтра — побачимо.

Іванові так хотілося додати до сказаного, що є на світі люди, які вже позбулися будь-яких забобонів, які власним розумом доскіпались, що ні різних, ані єдиного бога не існує так само, як немає й неба, а є космос, в якому живуть хіба що космонавти. Але вони далеко не боги, а звичайні собі люди. Розумні й чесні, служать вони не задля особистої вигоди, а правді і всьому людству планети. Та говорити про те було зайве, тож, на півкроку відстаючи від «дядечка», крокував урочисто, імітуючи всі його рухи, але не шаржуючи, бо розумів, що того не варто робити. Коли вже доля поставила його в незвичайні умови, коли все це не сон, а лише схожа на жахливе сновидіння дійс-

ність, то він повинен мобілізувати всі сили, але витримати це незвичайне випробування.

Вийшли на широку площу. Призахідне сонце зачервонило небо, червонувате проміння заграло на їхніх циліндрах, тепло зазирнуло в очі. Аж захотілося Іванові плюнути на всі ці смокінги та циліндри й чкурнути з «дядечком» навипередки, бо таки занудьгував, засидівся в пропахлій достатком і запахом якогось незнайомого дерева кімнати.

Мусить іти поважно, бути пісним і статечним. З усіх дверей, із закутків виповзали такі ж поважні, вдягнені по-вечоровому старі й молоді джентльмени, картинно, урочисто, не кваплячись, ледь-ледь піднімали над головою циліндри, вітали «дядечка». Той недбало прикладав до скроні два пальці — вітався по-військовому. «Небожеві» шепнув дивитись уперед, не звертати ні на що і ні на кого уваги.

Як і належить високому й самовдоволеному панству, пірнули під арку, яка виводила просто на площу Найбільших Урочистостей.

12

Середньовічний замок Уотлірмонд будувався не один рік і не одне десятиліття. Щонайперший Уотлірмонд почав його ліпити, мов ластівка гніздо, припасовуючи до вершини кам'янистої гори. Пізніше окремі фрагменти будови сповзли на сипкий ґрунт, але все ж міцно прикипали до кам'янистої основи. А от церкву,— це видно було і простим оком,— спорудили значно пізніше, може, сто п'ятдесят чи сто років тому, а то й ще пізніше.

Самий замок мурувався з більших та менших кам'яних брил, злютованих між собою надміцним розчином, церква ж, притулена з лівого боку фортеці, складена з бурякової, аж чорної, цегли. Архітектурний стиль замку визначити не так просто, бо в одній будові поєдналися стилі кількох епох, стрілчата баня церкви свідчила, що її творець, хоч може, і не був схильний до готики, але, прагнучи підладнати під колорит старовинної споруди, зводив свою будову, дотримуючись принципів виразно готичного стилю.

Коли б споруда не припасовувалась до важкої й похмурої стіни та освітлювалась зусібіч, то світлішим виглядав би цей храм. Хоч, правда, у церкві все сяяло й іскрилось. Цегляні стіни, пофарбовані у білий, з голубуватим відтінком колір, надавали храму більшої широти й

височини, вузькі, закруглені куполи внаслідок того, що світло численних лампад приглушувалося верхніми плафонами, здавалися таємничими отворами в неоглядну безко-нечність.

Посеред церкви у височині висіло округле, схоже на кулю, панікаділо, обліплене електросвічками з лампочок невисокої напруги. Кожна з них випромінювала жовтаву муть, але всі разом створювали дивовижну картину сяючого дива, твореного не людськими зусиллями, а волею потойбічної сили.

У храмі не було жодного живописного зображення, стіни, вівтар, напівкруглі ніші були оздоблені мармуровими скульптурами, різьбленими руками різних, але досить вправних митців.

В яких тільки позах, в яких ситуаціях не поставав перед очима віруючих Ісус! І маленьким та безтурботним на білосніжних руках мармурової Мадонни; пророком у розквіті сил в оточенні апостолів, а в кінці своєї одіссеї — важко зігнутий, принижений, з хрестом на плечах; прибитий іржавими цвяхами до кам'яного хрестовиння; оплакуваний жінками, знятий з хреста.

Ніби з самої стіни випиналася кафедра, позолочена, обвішана дорогоцінними килимами, що налягали, як козинок, зверху, певно, призначені для того, щоб захищати очі проповідника від зайвого світла.

Повітря в храмі сире й холодне, хоч за його стінами ще не відступила перед настанням ночі спека, пропахле ладаном, миртою та ще чимось таємничим.

Ватяними ногами Іван переступив не високий, але досить-таки широкий поріг чи то з сандалового дерева, чи, може, витесаного з біблійського кедра, і, вражений, розкрив від подиву та несподіванки рота. Йому вперше довелося потрапити в подібне святилище. В Києві немало соборів та церков; знав Іван, що і Софійський та Володимирський собори — то справжні музеї, в яких зберігаються надзвичайно цінні витвори мистецтва; але його туди не тягнуло, був переконаний, що то нікому не потрібні залишки пережитків минулого, творені забобонними предками.

Церкву переповнило панство. Та все вишукане, суворо урочисте. Ще перед порогом храму до «дядечка» підбігали шанобливо та заглядали в очі улесливо й солодково; інші вітали ледь помітним кивком або вдавали, що й зовсім не помічають.

«Дядечко», поклавши руку Іванові на плече, неквапом прослідкував уперед, на уготоване йому почесне місце, ледь

помітним покикуванням голови то праворуч, то ліворуч відповідав на вітання.

Всі причаїлися, мовчкували, глухо покашлювали — чекали якоїсь незвичайної хвилини. Тільки мармурова підлога шерхотіла, її неможливо було погамувати. Іванові важко було збагнути, чому в церкві панувала така стримана тиша, але він був певен, що то не із шани до розп'ятого бога, який скам'янів на хресті. Напевне, всі чекали явища приземленішого, такого, яке й тривожило, і радувало, і навіть лякало кожного з присутніх.

В якусь мить на повну потужність в усіх закутках храму спалахнули електросвічки, незримий хор звідкись згори виштовхнув до самого верху під купол мотив урочистого хоралу. Голови всіх молільників повернулися праворуч, туди, де просто зі стіни виступала на рівні партеру кам'яна лежа з неглибокою, оздобленою килимами нішею. Лежа та була оббита коштовною золоточервеною парчею. На стіні, над самою лежею, красувався монументальний герб герцогства Уотлірмонд — кам'яне колесо із золотими спицями, на яких мостилися найрізноманітніші звірі, починаючи від білченяти і аж до хижої пантери, що загрозливо шкірила зуби. Хтозна, чи цей герб дійшов у сучасність з далеких віків, чи це її величність Доротті виявилася особою з такою багатющою фантазією.

Задня стіна ніші частково була задрапована в чорне. І ось, саме з тієї чорноти не з'явилась, а вмить постала видовжена постать королеви. Що це була саме вона, могла здогадатись навіть нетямуща дитина. На сухих плечах жінки обвисала кров'яно-червона мантия, оторочена дорогим хутром, оздоблена сліпучо сяючими діамантами найрізноманітніших розмірів, а на голові красувалася золота, різкаста корона, схожа на ту, яку Іван бачив на малюнку в книжці про хороброго короля Артура.

Присутні, скільки їх тут було, так і вклякли перед королевою. Одні низько схилили голови, інші — переломившись у попереку, а більшість упала на коліна і никла до самої підлоги. «Дядечко» теж схилив покірно голову, а рукою з силою натиснув на Іванову потилицю, примусивши того мало не прилипнути до підлоги. Тиснув з такою силою, що не лише повернутись, дихнути було важко. Сталося все так несподівано і у такій атмосфері, що Іван навіть пручатись не насмівся, згадав, що мусить бути покірним, то дививсь у підлогу й шкодував, що не може бачити, що ж то поробляє її світлість.

На жаль, не побачив Іван, як велично, повільно розчинилися врата, на кафедрі ступив сам верховний слуга божий. Коли Іванова потилиця звільнилась від важкого натиску і він підвів голову, то слуга божий уже стояв з високо піднятими вгору руками. Це був похилого віку товстун.

У чорній рясі та білосніжному фартуху, з тонзурою на цілу потилицю, верховний пастир мовив перші слова. Користався він латиною, тож не лише Іван, а, напевне, й сама королева чи й петрала до ладу, що торочилося з амвона.

Богослужіння тривало недовго, для Івана все було тупе нове, але ні обстановка в храмі, ні розкішне оточення, ні присутність королеви — ніщо йому тут не сподобалось і не захопило. Здавалося все це не реальним, а просто перенесеним з лицарського роману. Тож коли пролунали останні славословлення і відгук найглухіший бас могутнього органа, коли молільники знову повернули голови в бік королеви, Іван зрадив, що нарешті все скінчилося.

Він устиг цього разу придивитись до королеви Доротті. Не знав, що й подумати про її особу: чи вона ще в силі, чи така старезна, як вік, чи висока, чи маленька, чи жива людина, а чи дійова особа лялькового театру, чи красива, чи потворна. Королева не дозволила довго милуватися собою, на мить милостиво піднесла на рівень плечей правицю, втиснула в білосніжну рукавичку, викривила на широких устах щось схоже на милостиву посмішку і так, як з'явилась, так і розчинилась миттєво у непроглядній чорноті.

Іван відчув на плечі владний порух «дядечкової» руки — можна було виходити.

13

Наступного дня відбувся парад на площі Найбільших Урочистостей в честь королеви Доротті. З нагоди її тезоіменитства. В усякому разі не з приводу дня народження, бо королева або ж не народжувалась ніколи, була вічною, або ж давно забула про той день.

Так собі розмірковував Іван. Йому, опісля того, як начитався пригод про лицарство короля Артура, здавалося, що королева Доротті одна з тих леді, яких зачарували злі феї. Всі інші з королівської знаті ще сплять у потайних склепах і досі, а її величність ось уже котрий рік приймає урочисті паради.

При денному світлі Іван таки ж приглянувся пильніше до володарки Уотлірмонду. «Дядечко», хоч і був зайнятий

наведенням порядку на тому параді, та «небожа» передбачливо прилаштував ближче до королівського трону. Ще й суворо повелів не відступати ні на крок, хоч би як придворні прагнули відтиснути збік.

Придворних було багато, кожен із них зі шкіри пнувся, аби стати ближче до масивного, визолоченого та оздобленого діамантами крісла з королівською короною на спинці. І всяк, старший і молодший, навіть безвусі юнці, недружелюбно косували на незнайомця та все норовили відтиснути його далі. Коли б не наказ та ще не бажання ближче приглянутись до королеви, то взагалі Іван плюнув би та охоче звільнив місце зазіхайлам, хай би втішались.

На просторій замковій площі, лискучій від дощу — вночі гриміло і лив недовгий дощ, — вишикувалися, скільки й видно, бойові підрозділи. На першому плані красувалась особиста охорона — гвардійці в барсучих шапках зі старовинними алебардами. Алебарди були то з сокирою-півмісяцем на довгому держаку, то з іржавим списом на кінці. В центрі, перед самим тронем — стуж і брязкіт — на здоровенних ломовиках, закутих від очей до копит у броню, не сиділи, а напівлежали лицарі, теж з голови до п'ят закуті в середньовічні обладунки, в чорних рукавицях, з оголеними короткими мечами, спрямованими вістрями у небо, з круглими щитами, прикрашеними королівською короною.

Вслід за лицарями з'юрмилася колона лучників, захищених polegшеними лицарськими обладунками, у неглибоких сталевих місюрках. За ними у плетених із дроту кольчужках — підрозділ списоносців. Списи в них довгі й важкі.

Нелегко було воякам нерухомо стояти на вологій, ковзькій площі. Перебирали ногами коні, нетерпляче подзвонювали вудилами, пробували скинути з голови металеву оздобу, звільнитися від чорних запон, які не давали бачити те, що робилося збоку.

Поперед вилаштованих для урочистого параду військ завмер генерал у звичайному сучасному обмундируванні, перед самим тронем переминався з ноги на ногу «дядечко», королівський військовий міністр містер Кілінгс. Вдягнений в суворо цивільне.

Довелось зачекати, аж поки пробив годинник на замковій вежі. Хтозна, чи те передбачалося приписом, чи, може, щось інше завадило королеві з'явитися вчасно перед очі підданих. Годинник відбив визначений час, німувала площа, і лише хвилини через п'ять із широко розчине-

них дверей центрального входу до замкових палат хоч і статечно, але досить нетвердою ходою вийшла королева в супроводі цілого виводка пажів, юних бельбасів у пурпурових шапчинках з королівським гербом на лобі, в білих курточках та чорних штанях. Вони бундючно, з почуттям великої відповідальності несли довгий королівський шлейф, що переливався різними кольорами веселки. Майстри-хутровики зуміли підібрати з шкур різних звірів його так, що навіть важко було помітити перехід одного кольору в інший.

На пурпурову королівську накидку вільно спадали білі чи вибілені, може, власні, а швидше підробні коси, до яких так пасувала золота, оздоблена діамантами корона. Можливо, навіть та, яку в далекі часи урочисто покладали на голову короля Артура. А може, й Гвіневера не скидала, поки була королевою.

Бойовим вітанням площа зустріла появу королеви. Доротті велично пройшла до трону, владним рухом відкинула шлейф і обережно вместилася на золоченому кріслі.

Іван хоч як приглядався, так і не міг визначити, стара королева чи не дуже, бо на її обличчя було напаяно стільки білила, що справжнім лишався один тільки яструбиний, непідробно королівський ніс. По-старечому неспокійні губи лиснілись помадою, глибоко запалі очі владно поблискували під зарослими на переніссі підсиненими бровами. Схожа на великого птаха із роду кондорівих, королева повела головою праворуч, потім ліворуч, кисло викривила губи, що мало означати милостиву посмішку, на мить скинула вгору руку в білій рукавичці з віялом: чи вітала учасників параду, чи веліла починати урочистості.

То був наказ, бо генерал, мов заведена іграшка, враз зарухався, викинув уперед правицю, ліву відставив назад, зробив випад правою ногою, бойовито задер угору підборіддя, ступив крок і заляк перед містером Кілінгсом — рапортував.

...Військовий міністр круто обернувся обличчям до королеви, картинно скинув із голови циліндра, поклав на ліву зігнуту руку, напівкроком, ніби пританцьовуючи, наблизився до монархині, доповів і собі про готовність учасників параду почати урочистий марш.

...Королева велично кивнула головою — хай так буде.

...Над площею Найбільших Урочистостей пролунали глухі хрипкуваті команди, відлунням розкотились між старовинних стін. Схитнулася площа, заскрипіли обладунки на

воїнах, гримнули металеві пластини і лати на конях, брязнула середньовічна зброя, колони повернулись ліворуч.

— І-і-і раз!

Усе зарухалось, гримнув невидимий військовий оркестр, площа Найбільших Урочистостей враз стала такою величною і урочистою, що в королеви молодо спалахнули очі, синюваті брови стрибнули на зморшкуватий лоб, затрусилось підборіддя, схоже, Доротті крикнула «ура» чи кинула інший бойовий клич, почути який було неможливо за неймовірним брязкотом та гамом, що піднялися на площі і стократ відлунювали між стін середньовічної будови.

Коли ж військовий парад закінчився, відбулась церемонія привітання королеви. Міністри і сановники, придворні і двірня улесливо зазирали в глибоко сховані очиці володарки, побожно прикладалися губами до білосніжної рукавички.

Одним з перших до королівської руки підійшов військовий міністр.

Циліндр на цей раз тримав у правій руці, бо лівою спирався на плече небожа — мав не лише привітати королеву, а й рекомендувати свого родича. Спантеличений і трохи наляканий, Іван дрібцював поряд з «дядечком», ішов, мов на плаху. Устиг підняти вгору очі і зустрітися з поглядом королеви. На одну мить проблиснули йому назустріч руді, як у лисиці, округлі оченята, але він так і не збагнув: тліло життя в них чи застигли невігойний біль та людська втома. Королева була настільки стара й спрацьована, що й справді юність її давно потонула у тому легендарному часі, коли не знав собі рівних хоробрий король Артур.

— Мій небіж, ваша величність...— бубонів, побожно закочуючи очі, «дядечко».

— О! — на мить округлились, ожили, зблиснули королівські очі.

— Сподіваємось на вашу королівську ласку.

— Кот...— видихнула королева.

Щасливий і умиротворений, одступив від королівської руки військовий міністр. Ще б пак — «небіж» не був відминутий...

«Небіж» болісно ламав собі голову: що вона сказала? Кот? Який кот?

Тільки згодом всезнаючий Джон, який не був допущений не те що до руки, а навіть на урочистий парад, вислухавши Іванову, мовлену тоном ображеного, розповідь, весело засміявся та пояснив:

— Кот! Та то ж — гвед! Добре, значить.

Снянтелнчено шкріб Іван потилицю — доскіпливіше, старанніше треба вивчати чужу мову.

14

Але то було пізніше.

Під час церемоніалу урочистих привітань королеви довелось Іванові ще довгенько нудитися. Напевне, і до самого вечора переминався б з ноги на ногу та придивлявся до різного панства, яке, вилаштувавшись у довгу чергу, прагнуло вклякло дотягнутися губами до білосніжної рукавички. Нудився б, коли б не нагла несподіванка.

Одними з перших поздоровили королеву вони з «дядечком», стояли поблизу біля королівського трону на місцях для найпочесніших і прискіпливо стежили за церемонією. Святково одягнене панство, суворо дотримуючись черговості, визначеної суспільною вагою і чином, перехитувалося та перевалювалося з боку на бік, дибуляло, повзало, підсувалося все ближче до заповітної мети, хилило голови, шепотіло тезоіменинниці щось інтимне, почувши чи й ні у відповідь хоч покашлювання, поспішно відступало вбік.

Іван Коструб, неждано й негадано потрапивши в середовище придворних, хоч і при маріонетковому, а все ж королівському дворі, переминався з ноги на ногу, прагнув швидше вирватися в свої чотири стіни та, усамітнівшись, шукати розради у творах Чарлза Діккенса та Байрона.

Усе, що його оточувало нині, видавалося довжелезним, просто-таки нескінченим видінням. Але сприймалось воно, як справжнє, бо так логічно, з такими життєвими фактами та проявами найідеальніший сон наснитися не міг. Отже, цей замок, і площа, по якій щойно просунула когорта середньовічних лицарів, і королева, така стара, що вже й не була схожа на живу істоту — все це було реальною дійсністю, розіграною майстерно на життєвій сцені.

Чогось не вистачало на тому видовищі урочистого параду та віншування віковичної володарки, але не відразу Іван збагнув, чого саме. Потім така ж дон'яв — на святі не було жодної жінки. Джон запевняв, що у королівських покоях без них не обійшлося, але то були кімнатні служниці із племені чорних та смаглявих. Тож вважалося, що у замку жила одна-єдина істота жіночого роду — сама королева Доротті.

В душі Іван сміявся. Ну й люди, ну й порядки. Невже в них таке всюди?

Потім йому привидівсь Дніпро. Широкий та глибокий, тихий та бурхливий, возвеличений рукотворними морями, переп'ятий безліччю мостів, збурунцій гвинтами пароплавів, покраплений рибальськими човнами.

«Рідко який птах долетить до його середини...»

«Реве та стогне Дніпр широкий...»

«Ой, Дніпро, Дніпро, ты широк, могут!»

Тяжко зітхнув Іван Коструб, пригадав Тарасове:

«Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би...»

Не пошастило домріяти.

Саме в той час, коли черговий черевань безуспішно тягнувся до королівської руки, несподівано в якусь мить, у кляту мить, розколослося навпіл небо, і не грім, бо ж випогодилось і переливалось в сонячних променях, і не гук землетрусу, бо земля не схитнулася і не заходила під ногами, а тільки заумерило навкруг, як у лихоманці. Страшний вибух, характерний для заокеанського бомбовоза, що долає звукові бар'єри, схитнув і мало не перекинув скелю, до якої приріс кам'яним корінням середньовічний замок.

Чи звискнула дико королева, чи й ні, але схоже на те, що звискнула, бо, хоч і була королевою, все ж належала до жіночого роду. Іван почув такий різкий і хльосткий звиск, що аж ніскілочки не сумнівався в тому, що став свідком королівського нереляку.

Що було далі, важко було визначити. Придворні, хто власним ходом, хто поповзом, кинулися навіткача. Загорнена в довжелезний шлейф, ні жива ні мертва королева була евакуйована всередину замку, під бомбонепробивну стелю.

Урочисто і таким картинним парадом увінчані урочистості закінчилися отаким несподіваним скандалом.

У всі кінці площі розбігались придворні чини та стовпи королівства, всі вони відразу ж стали надзвичайно буденними і жалюгідними. Більшість з них погубили циліндри, вишукані вдяганки зім'ялися, мішками повисли на багачках. Свято було нагло зіпсоване, настрої у кожного був такий, ніби милостива королева піднесла замість привіту ляпаса.

Тільки Іванові байдуже... Ні, не байдуже, був навіть вдоволений тим, що трапилося. То вдоволений і спокійний повертався до своєї кімнати. «Було б добре,— думав він,—

коли б від того гуку розвалилися стіни цієї кам'яної бущегарні, тоді, може б, я вирвався на волю».

Джон теж був не дуже наляканий тим, що трапилось.

— Пролетів над самим замком,— торжествуючи, доповів містерові Алену.— Коли б трохи, то й за шпилі зачепився б...

Говорив так, що можна було подумати: «Шкодує, капосний хлопець, що таки ж не розколов бомбовоз товстелезних стін фортеці».

— А вибух! Ще не чув такого вибуху!

— Тобі сподобалося? — запитав містер Ален служку.

— Ще б пак! — гукнув Джон. Спихватившись, додав: — За такими літачками — як за кам'яною горою. Ніхто не посміє зашкодити нашому благословенному королівству. Переможно чмихнув і лукаво помружив очі.

15

Можна було б і жити. Ніжився Іван у білосніжній м'якій постелі, перед тим, як пірнути в ліжко, вдягав довжелезну прохолодну сорочку. В кімнаті було і не холодно, і не жарко, крізь прочинене, завішане оксамитовими шторами вікно струмувало вологе повітря. Спи собі на здоров'я, відпочивай.

Ранком з'являвся обов'язковий Джон, вітався трохи іронічно, трохи по-дружньому, а трохи й зневажливо. З готовністю закликав біля умивальника з рушником на зігнутій лівій, у правій тримав щіточку для чищення зубів.

Потім заходив перукар. До того він побував у «дядечка», коли той ночував удома. Артистично поклацуючи ножицями, підрівнював волосся на скронях, викохував у містера Алена баки. Хилив голову над фарфоровою раковиною, змочував ароматизованою водою, обдавав тім'я холодною шампуню та старанно натирав, шкріб і подряпував, збоку могло здатися: скальп задумав зняти з людини. Містер Ален лише розслаблено посопував, бо йому здавалося, що перукар ніжно погладжує та масажує намилену маківку. Після старанного промивання, сушіння та викладацня волосся світові являвся містер таки ж чистої проби.

Намагався високо тримати голову. Розумів, що не повинен нічим себе видавати, тому тримався впевнено, був не по літах урівноважений і серйозний.

Вирядившись у легкий напівспортивний костюм, в су-

проводі Джона виходив на плац: тут вони заряджались енергією на весь наступний день. Потім трапезували.

Трапезував, власне, містер Ален. Джон при тому був присутній. Приймав зі столу порожній посуд. А їжу приносив з королівської кухні підстаркуватий, досвідчений офіціант Сардар. Він походив чи то з арабів, чи ефіопів, прожив на цих широтах довгі роки, встиг вивітритися на холоді і втратити значну частину природного забарвлення, тому й виглядав у міру засмаглим чи линялим, мав чоловік досить оригінальний колір шкіри. Може, саме тому й заходив завжди нечутною ходою, був мовчазний та несміливий, здається, назовсім пришпилів до губів винувату усмішку, майже нечутно кидав стандартне «гюд монінг» і поспішно виставляв з підноса наїдки.

Кухня хоч звалася й королівською, але, напевне, страви подавали містерові Аленові не ті, які варилися для королеви. Сніданок було одноманітним: скибка булки з ковбасою чи скрюченою шинкою, склянка молока або так званого шоколаду, до якого додавалося білу хлібину, горбцєві на раз клюнути, та ебонітову коробочку з варенням.

Запинав Джон білосніжною накрохмаленою серветкою Іванові груди. Іван брав виделку, ніж і колупався в тарілці; хоч їсти, власне, було нічого, але й те не лізло в горло.

Побачила б цей сніданок бабуся. Або дід Грицько. «Оце сніданок? — сказав би. — Та це ж Муркова норма, а оцієї бурди, що шоколадом зветься, і наша льоха не питиме».

Підсунули б цей сніданок Ламазі. Закопилила б манірно губи, закотила б чорні-пречорні очі, склала б трагічно руки і пропищала б: «Вах! Це — сніданок? А де ж саціві? Де шашлик?»

Згадуючи Ламазу — була вона чи наснилась? — містер Ален механічно кидав до рота шматочок шинки та хліба і не мав сили пережувати.

Найтяжче, найнестерпніше для людини — неволя. Страшна і нестерпна була вона для Івана, коли його завезли на острів, з якого тільки і видно навкруг море. Не краще почувався й тоді, коли його засадили в чотирьох стінах, хай навіть найкомфортабельніше облаштованих. Зв'язані йому крила, він однак почувався не самим собою; ти — одинокий, зневажений і нещасний.

Ніщо не тішило, ніщо не радувало Івана в суворих розкошах замку.

На обід темнолиций офіціант приносив у посуді з королівською емблемою чашечку супу, ріденького, приправле-

ного запашною травицею, трунку; на друге — стейк — шмат недосмаженого м'яса, просоченого кров'ю; на гарнір — блідо-зелений салат. У дідовому дворі його кролі хрумають, а тут — делікатес. На закуску — морозиво у високому срібному келишку, двічі зачепити ложечкою.

Джон перекожує, що це вишукані європейські страви, до того ж зготовані найумілішими кухарями із продукції найвищого гатунку. Може, й правда, їли ж придворні і сама королева, від подібного раціону не розповнієш, смокінг на тобі сидітиме, як влитий, а фігура завжди буде спортивною.

Не їжа дошкуляла Іванові. Істи міг би й солому, міг і зовсім лишитися без їжі, вже таке пережив на острові Карасомуні. Не належав до гурманів, жити міг і на воді, але за умови, що матиме волю, що потрапить до рідного краю. Жив мрією про те, снилося те, виділося, на те сподівався.

Жив чеканням. Джон переконував, що незабаром не нудьгуватиме, бо на них уже чекає школа-пансіонат, навчання. Прислухавсь Іван до слів, як до співу солов'я, що провіщає весну. Не розпитував, удавав, що йому все відомо, що й взагалі не радіє з того пансіонату, бо в'їлися вони йому в печінки.

Приховував задум, виплекував надію на те, що саме цей пансіонат і відчинить йому двері в світ. У замку, оскільки не було жінок та дітей, то й школи теж не існувало. Якщо хто чому тут навчався, то хіба нововербовані вояки засвоювали таїну середньовічного військового мистецтва. Її величність ніскілечки не заглиблювалась у те, що знали, що думали її піддані, її насамперед цікавили їхня фізична витривалість та вміння закутими сидіти на такому ж закутому в броню коні. З часом, як про те здогадувався Іван, та наука мала не обійти і його. Натякнув якимось «дядечко», що посада військового міністра не повинна вислизнути з рук Килінгсів. Певно, військовий міністр вірив у безсмертя, бо слугував вірою й правдою безсмертній королеві.

Інтриги королівського двору, якими тут жили, Івана не обходили. Навпаки, вони були йому настільки чужими, що чим довше жив у казковому замку, тим довшими ставали для нього дні і ночі, тим більший сум обіймав та нудьга налягала на душу. Коли б не книжки Діккенса і Теккерея, Байрона та Шеллі, то чи й витримав би подібний режим.

Щоночі йому снівся Дніпро. З ранкової імли ледь-ледь проглядалися мости. Русанівка та Воскресенка мріли в со-

нячному плетиві. Білосніжними чайками мчали по фарватеру спортивні човни з туго напруженими вітрилами. Міцно тримаючись за щогли, вигинались стрункі дівчатка в білому одягу. Спинались навшпиньки, бо їхні ноги тісно обтягували рожеві пуанти. І всі дівчатка були Ламазами. І всі вони дружньо й ніжно всміхалися. Кликали Івана Коструба вабливим та рідним зором...

16

Птах і той не звикає до клітки. Навіть золотої.

Неволя гнітить навіть тоді, коли підневільний ходить по м'якому килиму і спить у м'якій постелі.

Тільки й розради, тільки й розваги мав Іван у товаристві Джона. В його присутності, хоч той і вважався служкою, Іванові було і легше, і надійніше. Не знав того, що служба приставлений до нього для виконання будь-якої його забаганки. Вивчивши характер юного містера і збагнувши, що ані зловмисних підступів, ані будь-яких інших прикрощів від нього можна не сподіватися, Джон розцінив те не як ровесникову доброту, а сприйняв як рису негативну. Про себе вважав Алена простаком, якщо не сказати придурком. І вже хтозна, як би з ним повівся, коли б не боявся містера Килінгса.

— Містер Килінгс — то справжній пан, великий пан, — час від часу захоплено відгукувався про «дядечка», і в його голосі бриніла невідомо повага й шана.

Можливо, Джон вважав би містера Алена і взагалі неповноцінним суб'єктом, коли б не помітив у нього неабияких здібностей. З кожним днем його учень більше й краще відшліфовував мову, вправніше читав, більше запам'ятовував слів, у розмові на будь-яку тему вже не затинався і все менше зустрічав утруднень. Коли ж перейшли до програми з математики, фізики та хімії, то містер Ален виявив такі знання і таке вміння розв'язувати найскладніші задачі, що вже сам репетитор потай йому заздрив.

З часом, трохи оговтавшись та пристосувавшись до обстановки, Іван дедалі частіше розпитував Джона про життя-буття в королівському замку. Розпитував не нав'язливо, ніби між іншим.

Найперше поцікавився, чому в замку не видно жодної жінки.

Джон багатозначно посміхнувся, іронічно примружив очі:

— Там, де її величність сяє зорею, іншим жінкам немає потреби затьмарювати небо. Хоч справді жінок у замку досить, але вони невидимки. Працюють на кухні, перуть білизну, стелять постелі, слугують королеві та вельможам, але вони, як пташки, не вилітають із своїх кліток. У королівстві жінки працюють у полі, в садах та на городах, навіть приходять до замку, перевдягнувшись у чоловічий одяг.

Якось Джон розповів, що в «дядечка» Макса недалеко від замку є власна вілла. Ще й показав у вікно, за яким пагорбом розташована. Захоплено говорив про садibu військового міністра Джон. Не вілла, а повна чаша...

З нетерпінням і тривогою чекав Іван дня, коли вилетить із золотої клітки, прагнув якнайшвидше опинитись у таємничому пансіонаті. Був певний, що той заклад подібний до наших шкіл-інтернатів. Джон про пансіонат теж мав дуже скупі відомості і говорив на цю тему неохоче. Тільки якось проронив загадку:

— Під гнучкий бич іще встигнете.

Одного ранку до «небожевого» житла, мов привид, нечутно й неждано зайшов сам військовий міністр і, розпитавшись про самопочуття, наче холодним рядном накрив:

— У похід кличе труба хоробрих лицарів, тож треба бути готовими. Чи готовий містер Ален перекочувати під високу руку вихователів і розпочати курс науки?

Що мав казати у відповідь «небіж»? Сказати, що готовий на подвиг в ім'я науки? Чи крикнути, що йому та наука потрібна, як п'яте колесо автобусові? Розповісти-вкричати, що він прагне одного: якнайшвидше вирватися на волю, сісти чи то в поїзд, чи на пароплав, чи в літак або навіть у звичайний аеростат і мчати до рідного дому, до славного Дніпра, опинитися на його благословенному березі, цілувати рідний пісок і, не соромлячись, плакати-ридати від великого щастя?..

Такого не скажеш, а тому мусив мовчати. «Дядечко» не образився на мовчанку, навпаки, належно поцінував «небожеву» скромність, сприйняв як цілковиту покірність.

— Ми ще себе покажемо, ще обидві півкулі довідаються, хто такі Кілінгси і на що вони здатні.

Дружно і навіть ніжно поплескав пухлою долонею підборіддя та округлу Іванову щоку. І вже Джонови:

— Пакувати речі молодого пана, щоб на ранок усе було готове.

Багатозначно підморгнув «небожеві» і бадьоро та пружно покрокував за двері.

Тільки тоді, коли неписаної краси авто «дядечка» Макса повільно викотилось із вузького тунелю у замковій стіні, проминуло ажурні ворота, нижні пластини яких скидалися на загострене зуб'я борони, коли й міст над каналом, заповнений зеленою від ряски водою, лишився позаду; коли войовничо націлені алебарди на того, хто виїздив, а чи в'їздив до замку, відкинулись у положення «струнко». Іван до кінця повірив, що незамкнена тюрма лишилася позаду і перед ним простягнувся шлях на волю.

«Дядечко» Макс і цього разу сидів чи швидше напівлежав на рипучому сидінні, а поруч з ним гнувся, одягнений у шкільну форму Ален. На сидінні побіля шофера задавакувато шпилів губи Джон.

Якийсь час їхали мовчки, Іван пильно розглядав акуратно скошені лужки, зелені, аж сині, від молодої отави, пригадував, чи бачив у своєму житті ще колись щось подібне.

Містер Кілінгс, як завжди, уперто про щось думав. Схоже, обмірковував, які і як подати у такий відповідальний час мудрі й необхідні настанови «небожеві». Він був тільки військовим міністром, питання освіти та культури йому не підлягали, тому не так просто було «дядечкові» втручатись у чужу й незнайому сферу діяльності.

— Наука, вчення — то діло... — почав він мляво, — добре і корисне... — додав по хвилині, певне, відчувши, що кидає слова, без яких можна було обійтись.

«Небіж» скромно промовчав.

— Доросла людина, безумовно, без того цілком обходиться, але для юних... для підлітка... для того, хто вступає в життя... тобто хто збирається стати людиною, і не останньою серед людей...

Нудно, подібно до монотонного гурчання мотора злітали «дядечкові» слова, набридливими мухами дзижчали в салоні. Вони обоє — «дядечко» і «небіж» — розуміли, що найкраще було б не порушувати благодатної тиші. Але... — такий відповідальний момент! — без самозакоханої і повчальної промови «дядечка» обійтись було просто неможливо.

— Знання даються нелегко... зайвого багато, непотрібного для людини... для форсу, але нічого не вдієш — треба. Знання — той самий бенкетний стіл — подається всього вволю, а ти дивись, вибирай собі, що смакує...

Іван мало зважав на ті слова, ожила думка, запрацювала уява. А «дядечко» ліниво вів далі:

— Тутешня школа мені не подобається. Це не мектебчи медресе, в яких ти учився вдома, але й тутешні порядки мені не до душі. Тонкощі, правда, мені невідомі, але ти, Алене, остерігайся... Щоб не стати попихачем, але й не бешкетуй...

Іван з докором зиркнув на супутника — хіба, мовляв, я схожий на бешкетника?

Містер Кілінгс помітив ту реакцію «небожа», вибачливо посміхнувся:

— По собі знаю... Ми, Кілінгси тобто, люди гарячі... в наших жилах нуртує неспокійна кров. Не дозволимо наступати собі на хвоста... так, так. Але тут, у цій країні, треба бути тверезим, не дозволяти власній голові запам'ятовуватись. Якщо доведеться комусь полічити ребра, то робити це треба уміло... в усякому разі так, щоб він ще й лишився винним у очах вихователів. Хай краще суперник відповідає за бешкет, коли мав необачність устряти в конфліктну ситуацію...

Іван майже не слухав просторікувань «дядечка». Думалося про зовсім інше. Намагавсь уявити ту школу-пансіонат, до якої його везли. Уявлялась йому три-, а то й чотириповерховою будовою, огороженою парканом. А може, дротяною сіткою. Біля загорожі — молоді каштани та липи, за огорожею — просторі лужки, а пообіч стежок — схожі на футбольні м'ячі срібнолисті дерева. Дуже зручне місце для школярської братії, просто прекрасне для того, хто задумає вчасно звідти дременути. Згадав рідну школу, середню, затиснуту між багатопверхових будинків, з дворичем, що виходило на задвірки. Не тісним і не надто просторим. Погасати було де, але коли затівалася гра в футбол, то непокорені м'ячі летіли не туди, куди треба, і найчастіше потрапляли в чужі вікна. Як велося школярні у чужинських мектебах та пансіонатах, він не знав та й волів би не знати. Але ж... але що там «дядечко» торочить іще?..

— У цілому світі про те забулося, мабуть, і в мектебах хіба що найлютіші наставники не пропускають нагоди смикнути непоштивця за вухо, а тут... Сам уряд, високий уряд поставив високі підписи і приклав державну печать до закону... так, так, закону, який вкрив би ганьбою уряд навіть найвідсталішої країни... Але тут... усе законсервоване, старожитне... дива! Королівство в королівстві! Королівство для власної примхи — ха-ха! В дії дивовижний прин-

цип — мій дім, моя держава. Ну і що ж? Хай буде так. Наше діло — пристосовуватись. Продати власний розум і здібності, коли вони є. Коли ж цього багатства бракує, то продають звичайні руки, а це в сто крат гірше. Куплені чи продані — однаково! — руки мають робити те, що їм поведлять. Вичищати, наприклад, вигрібні ями... душити чужі горлянки, стріляти в чужі груди на чужій землі. Так, так...

Уперше дивився Іван на «дядечка» без потаємної відрази та настоженості. Не те що здогадався, а був певний: цей високопоставлений придворний, виходить, теж нещасна, можливо, найнещасніша людина у світі. Знав, що продає, що змушений продавати свій розум, бо мусив жити, а оскільки мав за душею ще й совість, то, видно ж, таки й мучило нечисте сумління.

Пообіч бовваніли в тумані невисокі гори та пагорби, дорога то виводила на узвишся, то пірнала вниз. Проїздили заплавою ріки, що непокорено крутилась і звивалась, як розлючена зміючка, в одних місцях заплава звужувалась, а в інших ширшала. Сама річка ввесь час ховалася, середнього розміру мости, або ж залізобетонні, безарочні, або металеві, з густим плетивом над проїжджою частиною, вказували, що ріка десь тут, поруч, грається в піжмурки.

Після годинної гонитви по крутих вигинах шосе. вискочила машина на високий пагорб. В округлій заглибині завидніло місто, невелике, але мальовниче, поділене навпіл світлою, блискучою течією ріки. Складалося воно з двох несхожих половинок. Ближча була натоптана темно-коричневими будовами з маленькими, ніби іграшковими, вікнами, а подальша, та, що за рікою, шугала вгору безліччю димлячих труб із цегли та блискучого металу.

Саме це місто і мало зустрінути з розкритими обіймами Алена Килінгса — вихованця школи-пансіонату.

18

Садиба пансіонату чимось нагадувала замок Уотлірмонд. Якимись невловимими контурами. Вона розмістилася на околиці в старій частині міста.

Двоповерхова, важкостінна, складена з сірого каміння та темно-бурякового кольору цегли, обвита густиною зеленого плющу та дикого винограду, вона ніби грілася під цим зеленолиstim плащем. Пообіч основної будови, праворуч і ліворуч, громадились більші та менші одноповерхові, схоже, зведені вже пізніше, бо на їхній архітектурній

компоновці явно позначився стиль барокко, невідомо як сюди занесений, бо панував він в іншій стороні світу.

Зайшовши на подвір'я, Іван найперше озирнувся і помітив різочу різницю між романтико-готичного стилю замком королеви і цим пансіонатом. То ж таки замок, столиця, хоч і казкового, та королівства, а це... Ані тобі глибокого рову із зеленою водою, ні підвісного моста з незграбними охоронцями, озброєними середньовічними алебардами. Замість товстих стін із бійницями навкруг, оточувала школу кам'яна стіна, поверх якої тягнулась сталька колючого дроту, але цій стіні було далеко до замкової. І все ж — стіна... та ще й з колючим дротом...

Іван зів'яв — з вогню та в полум'я.

Їх статечно і шанобливо привітав чоловік середніх літ, статурний, розповнілий. Округле обличчя, прикрашене розкішними сивіючими баками, що були продовженням шолудивої чуприни, так і світилося хоч і стриманою, але досить-таки шанобливою, коли не сказати улесливою, усмішкою. При подібній усмішці мали б сміятися й очі, але вони, — сірі і непроникні, — були серйозними і навіть байдужими. Вдягнувся цей атлет у акуратно випрасувані штани з сірої матерії в білу смужку та візитку з лискучими відлогами.

— Радий вітати вас, віконт Килінгс, від себе особисто зичу всяких благ і від моїх колег також. Вони зайняті...

— Зворушений увагою, містер Лоуерс, вітаю і вас з початком роботи вашої прославленої установи. І сподіваюсь...

Дружно, довго і міцно тиснули один одному руки, потім «дядечко» взяв Лоуерса під руку, одвів убік. Іван з Джоном пильнували свої рюкзаки. Іван дивувався собі — виходить, що «дядечко» ще й віконт. Тільки не знав, що воно значило.

— А віконт — це що? — скосив око на Джона.

— Титул. Високий титул. Між графом і бароном...

— Ого!

— Військовий міністр її величності має підстави.

Немов з-під землі виринув сутулий дядько у чудернацькій формі, в розкішному кашкеті. Не глянувши на хлопців, не зауважив і містера Лоуерса; мов мисливський пес, що нанюхав дичину, підбіг до школярів, спритно підхопив їхні речі, буркнув «за мною» і потупцяв до двоповерхового будинку, обвитого плющем, вже помітно зафарбованим осінню.

У пансіонатській кімнатці було привітно, тут жив самий

затишок, а за вікном шуміли дерева невіданої Іванові породи.

— Не смітити, без потреби не вмикати світла, не шуміти, не палити, дотримуватись правил, введених шефом,— безбарвно, не дивлячись на хлопців, поінформував дядько, глишнув в один куток, у другий, зазирнув під ліжка, спробував, чи відчиняються дверцята в шафах, і пішов з кімнати.

Якийсь час вони не знали, з чого починати обживання, таке буває із всяким, хто вперше потрапляє на місце нового мешкання.

Перший опам'ятався Джон. Несміливо, ніби аж скрадливо, заснував по кімнаті, та, видно, згадавши обов'язки служки, рішуче й прискіпливо почав ревізувати меблі, посуд та всі наявні речі. Критично оглянув ліжка—вилиті з металу, нікельовані і з пружинним днищем, на якому спухав поролоновий матрац. Запитав:

— Яке ліжко бере собі містер Ален?

— Мені байдуже,— відгукнувся Іван.

Не задумуючись, Джон кинув на ліжко ліворуч свою школярську торбу. На ліжко праворуч лягла Аленова торбина.

— Ну й як? — спитав Джон.— Порядок?

Ален байдуже знизав плечима.

— Що й казати, Килінгсів шанують повсюдно.

Відчинилися двері. Як завжди несподівано, з'явився «дядечко» Макс. Скинув на лоба брови, зачудувався тим, що побачив. Засопів, пробубонів про себе щось невиразне. Подібно до шкільного служки, прискіпливо оглянув усі закутки, поторкав нігтем стіл і шафу, заглянув під ковдри і, здається, лишився задоволений.

— Гуд-гуд,— швидше для годиться, аніж констатації, прогудкав «дядечко».

Школярі мовчки чекали від «дядечка» вагомішого слова.

Містер Килінгс якусь мить помовчав, потім енергійно плеснув долонею по власному коліну.

— Тут вам, мій юний друже, буде добре. Ця школа користується доброю славою, навчителі тут знаючі й досвідчені, виховують із вас справжнього джентльмена...

Іван слухав «дядечка» уважно і навіть з радістю й не тому, що мовилися приємні речі, а тому, що плевав надію на зовсім не те, чого сподівався від нього «дядечко».

— Містер Лоуерс.— володар пансіонату, людина порядна і справедлива, він всіляко вам сприятиме... З тлею умовою, що з вашого боку буде все о'кей... Ніякого свавілля,

байдикування, порушення встановленого порядку. Буде вам тут добре за умови, якщо старатиметесь та вчитиметесь добре...

Освітивши хлопців веселим та доброзичливим зором, в якому переливались сміхотливі вогники, додав:

— Гадаю, що справа до бичування не дійде?

Джон багатозначно посміхнувся. Іван так і не збагнув, про що мовилось.

«Дядечко» рушив до дверей. Ще мить — і він подібно до того, як зайшов, так непомітно і беззвучно зачинить за собою двері. На порозі спинився, озирнувся. На його розповнілому, ще досить вродливому обличчі, сама ласка та доброзичливість. Схоже, що розчулився «дядечко» Макс, що йому чи то жаль розлучатись з «небожем», чи, може, й радів, що позбувся зайвої халепи.

— Проводити не треба. Коротше розставання — менше сліз, так, здається, кажуть при розлуці?

Його очі хоч були й теплі, але відверто лукаві.

— Бажаю вам щасливо уникнути тієї халепи.

19

На вечерю подали тушковану капусту — ложку-дві — та підсмажені до коричневого сосиски. Теж дві, коротенькі, товстенькі. На закуску — якийсь місиво з тертого сиру, приправлене часником.

Чи й спожив хто з вихованців ту першу вечерю з апетитом. Так, лише поколупались у капусті. Сосиски зжували, з'явився щедрий допінг — у дешевих вазах закрасувалися ананаси, яблука, апельсини, банани. Ален хоч і рідко споживав подібні фрукти, але не виявив до них особливого зацікавлення.

— О, спасибі містерові Максусу! — прочитував, як молитву, Джон. — Банани — це аванс за відмінну поведінку...

Іван узяв собі за звичку не розпитувати ні про що, але всіляку інформацію про навколишню дійсність ловив пильно, запам'ятовував твердо. Не викликаючи до себе будь-якої підозри, намагався зорієнтуватися якнайповніше і вже тоді відповідно діяти. Прикидався таким собі пересиченим та лінькуватим паничем, для якого якісь там вульгарні банани на підвечірок нічогісінько не значили.

Тим часом Джон просторікував:

— Коли б більше й нічого не давали, коли б годували

самими бананами, то не засумував би ані за м'ясом, ані за кексами...

Любив Джон фантазувати.

— У давнину, коли ми володіли майже всією Африкою, більшою половиною Америки та Азії, тоді на всілякі банани, маніюки та манго ніхто не хотів і дивитись, бо ананасів було більше за картоплю, запашних, дозрілих, соковитих. Золоті то, кажуть, були часи, тільки в книжках про них тепер пишеться...

Вечір підкрався несподівано, з півночі пригнало важку, волохату синювато-золотаву хмару, ось-ось мав сипнути холодний дощ. Неохоче покидали спортивний майданчик хлоп'ята.

Тут зібралися хлопці на підбір. Високі, цибаті, стрижені «під їжачок», усі, як один, вдягнені у спортивну форму. Вони ніби тут народились і зросли, для них шкільна обстановка — рідна стихія. Поки що — ні конфліктів, ні суперечок, тільки неприховане вихваляння одного перед одним, демонстрація зверхності і власної значимості та ще прагнення показати свою силу і готовність відстояти своє «я». Найсильніше та найудачніше буцонуть м'яч, щоб злетів під хмари, підтягуючись на турніку, перекрити всі рекорди.

Важко було відразу доскіпатись, який люд зібрався на спортмайданчику, чи давно знайомі аж на стільки, що не лише знаються, а й набридли один одному, чи тільки знайомляться і не збираються нав'язуватись один одному своєю дружбаю.

На майданчику хазяйнував учитель фізкультури, чоловік років тридцяти, хоч на маківці продовгуватої голови вже й красувалась округла лисина. Встигав одночасно перебувати в усіх куточках майданчика, пронизливе сюрчання його свистка чулося повсюдно, і вихованці кидалися до нього, не задумуючись, мов курчата на поклик квочки.

У жодну гру не встряв би містер Алєн, коли б Джон силоміць не тягнув його до гурту. Спочатку приглядались до незнайомої гри в гольф. Не припала вона до вподоби не лише Алєнові, а, видно, не імпонувала і Джону. Нарешті вони потрапили у запасні одної з футбольних команд, яка, програвши, відразу ж розпалася.

Вклавшись на ліжку, Іван зацікавлено перегортав книжку-альбом. Був то путівник по найвизначніших місцях країни. Величні пейзажі, старовинні замки, яких, коли судити по цій книзі, видно, було безліч.

Ніч уже запанувала — восени вона надходить рано і відразу вкутує в свою чорноту, тож за вікном чорніла непроглядно. Оскільки шкільний розпорядок вимагав раннього вкладання до сну і ранньої побудки, то Джон, наласувавшись бананом, приступив до своїх обов'язків.

— Прошу юного містера на хвилинку підвестися з ліжка,— воркував, тонко приховуючи глузування,— постелю вам...

Уже потім намагався Іван пояснити собі, як то трапилось, що він втратив пильність і повівся до деякої міри невідповідно до свого становища. У замку він звик, що йому прислужують. Та, власне, там слугування було відносно: приносили їжу, прибирали посуд, для вмивання було все готове, одяг з'являвся ніби сам по собі. Коли ж опинились із Джоном у школі, отже рівними перед своїми обов'язками, то йому стало соромно приймати послуги від товариша.

— Не треба! Облиш, Джоне! — різко і навіть сердито прикрикнув юний містер.

— Але ж час відпочивати? — розгубився служка.

— Маю власні руки! Чи не вмю постелити? — пом'якшав Іван.

Джон похнюпився, винувато схилив голову. Важко задумався. Згодом чи то несміливо, чи то неохоче взявся за своє діло.

Іван почав розкладати ліжко біля протилежної стіни. Не відразу почув схлипування. Глянув на Джона і спантеличився. Припавши грудьми до подушки, той гірко плакав. Іван не знав, що й подумати.

— Джоне! Що трапилось, друже? Ти плачеш? Тобі боляче?

Джон захлипав ще більше, плечі його тремтіли і здригались. Обнявши товариша, Іван мало сам не плакав.

— Ну, що тобі? Ти захворів? Ти отруївся? Ну ж, заспокойся!

Джон не міг заспокоїтись. Ридав ридма, хоч як намагався відірвати його Іван від подушки — не міг. Жилавим і сильним виявився хлопчина.

— Джоне, чого ти плачеш? Скажи, бо я теж заплачу...

Джон схлипнув раз і вдруге, сів на ліжку, кулаком тер очі.

— Скажи, Джоне, яка в тебе біда?

— Гадав, що я вправний слуга, а я нікудишній. Містер Ален мене не любить і я... я... загинув...

Іван отетерів. Чому це мала гинути людина від того, що

Йї не дозволяють принижуватись, слугувати іншому, ніби вона не така, як і всі інші?

— Звідкіля ти, Джоне, взяв... чому подумав так?

— Молодий пан відмовляє мені в праці, а без того... а тоді...

Іван починав уловлювати суть Джонової трагедії.

— Та хіба ж я тебе... та хіба я сам... не маленький же... Ми ж у школі... учимось... товариші ж...

Джон помітно заспокоювався, ще схлипував час від часу, був пригнічений, прибитий долею, хоч, видно, уже й примирився з тим, що трапилось.

— Не можемо ми товаришувати. Ви, містер Ален,— небіж містера Кілінгса, а я лише служка. Маю роботу — я людина, лишився без діла — я нікчемний, нікому не потрібний бой.

— Не думай так, Джоне. Я тебе не скривджу! — палко мовив Іван.

Джон стрепенувся. Почервонілими очима пильно глянув на містера Алена.

— Справді? Ви мене не проганяєте? Я буду при службі?

— Не проганяю. Але хіба ми не можемо бути рівними, Джоне? Кожен за себе, вчитися, бути товаришами, бо ж...

— Ні, ні! — аж відсахнувся Джон. — Рівними люди бути не можуть. Не повинні. В одних — усе необхідне, гроші, будівлі, влада, а в інших — нічогосінько. Тільки руки. І коли багаті не дадуть бідним роботи, бідні загинуть.

Розглядав Джона, як диво, про існування якого навіть не підозрював.

— Я дуже хочу вчитися. Всі твердять, що я здібний, що мені необхідно вчитися. Але за які кошти? Саме небо послало мені щастя, послало вас, містере Ален. Я нарешті став при ділі дуже вигідному, просто-таки нечуваному для бідака. Містер Кілінгс приставив мене біля вас, а в винагороду дав мені можливість вчитися, передо мною відчинились двері в майбутнє... Ось чому я... ось причина моїх сліз...

— Бідолашний Джоне! — прошепотів Іван, схвильований тим, що почув.

— То ви мене не проганяєте, ні? І дозволите постелити вам постелю? — просяяли Джонові золотаві очі.

— Стели... — безсило проказав Іван і сховав розчервоніле обличчя в гарячих долонях.

І подумалось Іванові: у житті все тісно сплелось в один вузол, всі люди, скільки їх існує на планеті, зв'язані один з одним незримиими узами.

Хоч би й Джон. Не чув про нього Іван і навіть не підозрював, що той є на світі. Спочатку він заважав Іванові. Набридав дрібними послугами, своєю послужливістю. Ніби сама лукава доля підкинула його на прикрість. Підозрював, що навмисне приставлений вивідувати та шпигувати.

З часом, засмучений і самотній, звик до хлопчини, дякував долі, що послала йому покладистого та розумного друга. За його допомогою освоював чужу мову, знайомився з тутешнім життям і побутом. Прагнув просто з ним товаришувати, оскільки ніякі послуги йому були непотрібні.

Вляглися в ліжка, погасили світло. Крізь прочинене вікно дихала вологою ніч, а непроглядна темрява свідчила, що почалася осінь. А осінь навіть у теплих краях жартувати не любить.

Не могли заснути після бурхливого порозуміння. Джон повідав про своє життя, був одвертим перед своїм юним володарем. Трапилося так, що саме цього вечора вони наблизились один до одного. Той, кому слугували, побачив у служці не підступного вивідувача, а той, хто слугував, відчув у своєму панові не пихатого деспота, а людину, товариша, якому можна повідати й таке, в чому сам перед собою не завжди зізнаєшся.

Нелегко живеться на світі бідному Джонови. А може, жилось би ще важче, коли б доля не послала їм з матір'ю містера Кілінгса. Хоч і суворого, але найкращого в світі папа, який має добре серце і клопочеться не лише власними гараздами, а й турбується про тих, кого міг би й не помічати. Дуже-дуже ласкавий, милий і добрий містер Кілінгс, кращого за нього в світі не стрінеш...

Іван прослухав щедрю характеристику своєму «дядечкові» і зрозумів: розрахована на те, щоб «небіж» при нагоді передав адресатові.

Трохи згодом змінив думку, бо стало ясно, що Джонови не було потреби перебільшувати. Його доля, його майбутнє і справді цілком залежали від «дядечка».

Містер Кілінгс був володарем вілли, що затиснута у лісовій гушавині біля невеликої річечки з одного боку та чималим ставом на задвірках. Не віллою володів «дядечко», раєм земним. Господарювала тут Джонова мама, вона виконувала обов'язки економки, тож усім відала і за все

турбувалася. І добре жилося б їм, коли б не малеча: Джон серед них найстарший, а під ним росло ще троє. Містер Килінгс до них, матері та дітей, був дуже ласкавий, турбувався про всіх, мов рідний тато, якого у Джона ніколи не було, і коли б не містер Макс, то довелось б Джоновій родині оббивати чужі пороги з торбою за плечима.

Джон закінчив початкову школу, але про навчання у школі підвищеного типу синові економки зайве було й мріяти. Очі виплакав Джон, уже хтосьна, як склалася б його школярська доля, коли б не з'явився містер Ален...

Іван зрозумів тепер, чому Джон слугує йому вірою і правдою. Від того залежало його майбутнє. Мати не мала змоги віддати сина в науку, а містер Килінгс теж не взяв на себе такої місії. Тож Джонова служба при містерові Аленові з відома самої королеви розглядалася як посада зброєносця при «небожеві» військового міністра. В силу традицій зброєносець мусив бути повсякчасно біля свого лицаря. Одночасно навчатиметься в тому ж пансіонаті, що й сам панич, після іспитів дістане офіційний документ. Тоді вже ніщо не зашкодить йому в житті. До них обох буде ласкавою доля. Містер Ален стане великим лицарем у почті її світлості королеви, а згодом і військовим міністром, бо час невмолимий, навіть військові міністри змушені йти у відставку. Словом, на яку б орбіту не вивела доля містера Алена, його вірний слуга й зброєносець ніколи не облишить свого добродія і пана...

Іванові потроху дрімалося. Привидівся славний король Артур, лицар між лицарів, з голови до ніг закутий у скрипучі та іржаві лати. Рвучко прочинив двері, тримаючи у лівій зачарований меч Екскалібур, вступив до замку. На широкому розцяцькованому поясі теліпались чарівні піхви, правицею у металевій рукавиці міцно тримав обтягнену білою лайковою рукавичкою руку Доротті. Не роздумуючи, шарпонував правицею, вкинув до кімнати її світлість. Поки Доротті летіла від порога до столу, двері зачинились, і Артура ковтнула темінь. Королева приземлилася з таким могутнім вибухом, що з Івана вмить зігнало дрімоту, схопився на ліжку, спантеличено лупав очима.

— Ні дня їм ні ночі,— якимсь приреченим тоном поскаржився Джон.— Ніби череп здіймає...

Ще б трохи — і череп не череп, а дах на будинку міг бути здертий сталевим черевом надпотужного ракетоносця. Іван гадав, що тільки біля замку вдень і вночі вигулюються бойові літаки, а виявилось, що й тут від них нема рятунку.

— Чому їм дозволяють так літати?

— Хто їм перешкодить? — переможно запитав Джон.— Недалеко звідси їхня база, от вони й кружляють.

Охолонули теплі почуття в Івана до Джона. Злидар, який наче і хтозна-якому щастю зрадив, коли його взяли в служки, а замість того, щоб ненавидіти чужинців, які нагло збунтували над головою небо, пишається, куди ж паки «Літають, кружляють...»

То добре, що в серці прокинулась до Джона неприязнь. Достукався, бач, радості, прислуговує паничеві, за що дістав нагоду вчитися, про майбутнє розмріявся. Занадто воно в нього куце і смішне, те майбутнє. Велика, бач, честь при дворі її величності стати зброєносцем у лицаря. «Лицар» Ален на броньованому коні у важких скрипучих латах, а Джон поруч. Зі списом чи алебардою. Хоч і служкою, зате при ділі. Теж у металевому обладунку і верхи на шкапі. Краше, ніж безробітний на вулиці...

А втім, коли подумати, коли зважити... Яка ж доля чекає на бідного Джона? Коли б йому трапився справжній містер Ален, а не підставний Іван, то, може, й Джон знайшов би своє щастя? А тепер що буде? Джон сподівається, Джон радіє, а Іван тим часом знає своє: розглядається, шукає свою стежку, над усе прагне зорієнтуватись у чужому краю та, не гаючись, накивати п'ятами з цієї школи.

Шкода Іванові стало Джона. Він так ніжно розповідав про свою маму. Важко їй, ой, як важко, а вона ніколи ні на що не поскаржилась. Із сил вибивається, догоджає містеру Кілінгсу, всі його забаганки виконує, господарство на своїх руках тримає...

Дрімота знову повивала Івана.

Тепер буде легше, значно легше мамі. Старшенький при ділі, заробляє і вчиться. Він увесь у маму — невтомний і працьовитий. На нього можна цілком покластись. Хай містер Ален не сумнівається, у Джона вистачить сили на все. Джон, як і належить справжньому зброєносцеві, не пошкодує ні сил, ні самого життя... Він служитиме... він доглядатиме... він захищатиме, як ті лицарі, що захищали... короля Артура...

І вдруге розкололось навіл небо та мало не обвалився дах над головою.

Виходило — Джон не міг стати щасливим без Івана.
А Іван?

Потяглися дні за днями, одноманітно, сумовито, набридливо. Осінь. У нас на Україні вона ніжна, у вересні буває такою, що сплутаєш з літом, а тут видалася нудотною. Ночі непроглядні, ранки туманні, якщо не мрячить, то накрапає дощ. Зранку до ночі хмариться, все мокро-премоче, білого світу не видно. Зчорніле місто, чорні вулиці, геть усе полиняло; потемніли коричневі стіни шпилястих будов; висло донизу листя плющів; закіптявілі вікна дивилися в світ сліпими зіницями. В таку погоду і хвилини зайвої не хочеться бути на вулиці.

Школярі, розплющивши ранком очі, наспіх споліскували обличчя водою, квапливо хапали до рук переповнені учнівським скарбом ранці, бігли до їдальні. Тут на них чекала неодмінно тушкована капуста з підсмаженою сарделькою та склянка якогось гарячого пійла. А з їдальні — в шкільне приміщення.

Класи — просторі, похмурі, бо похмуро в цілому світі, заставлені не партами, а зручними столами з шухлядами для складання школярських пожитків.

Навчання в пансіонаті почалося на другий день після їхнього прибуття, але не відразу набрало потрібного ритму і стабільності, бо ще не всі вчителі приступили до роботи.

Найретельнішим та найакуратнішим «педагогом» виявився отець канонік, навчатель справ божественних, він же й настоятель шкільного храму, що приліпився з правого боку до анфілади шкільних приміщень.

Потрапивши вперше до шкільного храму, Іван з цікавістю розглядав художні оздобы святого дому. Церковця була невелика, оздоблена картинами, на яких відображалась неприваблива історія життя та смерті сина божого.

Це був затишний куточок. На столах, подібних до шкільних, лежали божественні книги. Той, хто заходив помолитися, міг сидіти, мав можливість схилитися на стілик та помолитись, чи порозмовляти з богом, а чи й подрімати. Дехто з школярів тим користався, бо будили рано, а спати дуже хотілося. Були такі, що ледь потрапляли в обитель отця каноніка, відразу припадали щокою до холодних обкладинок книг і віддавалися дрімоті.

Мусив дослухатись та пробував заглибитися в суть мовленого із кафедри, схожої на трибуну для промовця. Намарне силкувався — слуга божий так пересипав мову

латиною, що навіть Джон не розумів мовленого. «Так йому треба казати»,— сухо відповідав на Іванові домагання.

Цікавіше було, коли отець канонік сповзав із трибуни, підходив до облупленої фісгармонії та з силою видобував з неї протяжні хрипучі звуки. В замковому храмі на повний голос ревів орган, музика була холодна і владна, геть сковувала людську волю, а фісгармонія заколисувала, заворожувала. І коли б Іван знав слова того гімну, який виспівував отець канонік, а за ним підтягували і школярі, то, напевне, й не утримався б та й собі загув, приєднавшись до гурту.

Школярі виводили ранкову молитву, випрошували в бога-батька, бога-сина та бога-духа святого щасливої хвилини для починання добрих дій і вимолювали щасливого звершення всіх справ своїх. Іван в який уже раз розглядав найбільшу в церкві картину— розп'яття сина божого.

Нічим особливим нащадок божий не відзначався. Аскет із аскетів, сухорлявий, кістлявий. Продовгувате, худе обличчя з клинцюватою борідкою, довге волосся, випнуті ребра. Великим іржавим цвяхом руки й ноги його були прибиті до хреста. З пробитого списом боку цибенить кров. Голову закривавив вінок із колючок, болісно заковчені під лоба очі. Важко було повірити в таке, але можна було зрозуміти, що відчував мордований і принижуваний смаглявий чоловік.

Стежив мимоволі за дебелою потилицею отця каноніка, вкритою пасмами злиплого волосся. Шукав, з чим можна порівняти лисину на його маківці, досить-таки завелику як для одної голови. Переводив погляд на школярів, які ревно гули під акомпанемент фісгармонії, і прагнув з'ясувати: чи й справді вірять у те, в що сьогодні дошкільнята із старших груп садочка вже нізащо не повірять.

На шкільних уроках найбільше цікавила Івана географія. На стіні одного з класів була вивішена велика, вже досить засмальцьована школярськими пальцями та подряпана тупим кінцем указки географічна карта. Іван добре знав обриси країни на великій карті світу і Європи. Розмістилася та країна поодаль від інших на голубуватому тлі морів і виглядала досить скромно, могла б і взагалі бути непомітною, коли б про неї стільки не говорилося.

Карта, яку Іван розглядав зараз, була тільки цієї країни, яка виглядала велетенською, аж не хотіла вміщуватись у рамках. За найменшої нагоди зупинявся і подовгу простоював біля витягнутої майже під стелю карти, за-

пам'ятовував назви міст і селищ, річок і озер, височин і впадин, гірських масивів та звичайних природних краєв. Розшукував королівство Уотлірмонд і не знаходив.

Джон, як умів, пояснив Іванові, що те королівство належить її величності королеві Доротті і більше нікому. Оскільки королева дуже амбітна і вважає, що взагалі було б справедливо, коли б уся країна звалась не інакше, як Уотлірмондія, а це річ неможлива, то по високому королівському указу Уотлірмонд не значиться на жодній карті. Незвичайне королівство існує в серцях люблячих і високопатріотичних, самовідданих уотлірмондців.

Показав Джон на карті розташування містечка, в якому процвітала їхня школа. Самостійно Іван чи й розшукав би його, бо подібних кружалець на карті було безліч, всипана вона ними була, як маком.

Радісно стрепенулось Іванове серце. Недалеко від цього містечка бурхало велике, безконечне море: голубіла бухта, а біля неї — досить велике місто. Коли Іван прочитав його назву, відразу згадав, що це не просте місто, а великий морський порт.

Поцікавився, чи бував Джон коли-небудь у тому місті. Джон був хлопчиною хоч і самолюбивим, але й відвертим — коли не бував, то й не бував. Так і сказав відразу.

Їхню розмову почув хлопчина, який вертівся поблизу.

— Ви не були в Одинбурзі? — вжахнувся він. — Ти диви!.. Жити у нашій чудовій країні і не побувати в Одинбурзі?..

Довго не міг заспокоїтись, довідавшись про те, що хтось не побував там, де мусив би обов'язково побувати.

— Я там бував сто разів! — доповів гордо. І, видно, побоюючись, що йому не повірять, додав: — Слово джентльмена!

Джон скептично поставився до слів хвалька, а Іван зацікавився.

— І в порту бував?

— Ще б пак! Мій рідний дядечко — капітан, морський вовк, і мене запрошує в мандри, але мої старі... Наступного року обов'язково сходжу в тропіки...

— А порт великий?

— Ого! З усього світу пристають кораблі, — округлив очі співбесідник.

У Івана мало не зірвалося з язика: «І з Радянського Союзу теж?» Але вчасно опам'ятався.

— Так уже і з усього...

— З усього, геть з усенького! Що ж, я не знаю чужинських прапорів? Та мені дядечко... Знаєте, які він судна мені показував?

Навіть Джон нашорошив вуха.

— А які?

— З червоним прапором, о!

— Радянські? — озирнувся Джон.

— Із самої Москви! З червоною зіркою, серпом і молотом на трубі.

Серце Іванове так і загупало. Волею, рідною стороною на нього дихнуло. Не мав сили мовити слова. Помітив, побачив, відчув: схвильований оповідач, хвилюється Джон. Значить, ніхто, навіть той, хто ніколи не бачив нашого червоного прапора, нашої червоної зірки, нашого серпа і молота, байдуже про них ані говорити, ані чути не може.

22

Снилися Іванові морські кораблі. Велетенські дизель-електроходи і неповороткі сухогрузи, швидкісні катери і білосніжні вітрильники. Видані і небачені. Виданих зустрічав спокійно, знав, що мали тут швартуватися, а небачені будоражили уяву. Хотів будь-що довідатись, хто конструював ці велети, на яких заводах вони будувалися? А головне, яка в них швидкість, бо так хотілося, потрапивши на їхню палубу, якнайшвидше повернутися до рідного дому.

Прокинувшись, відразу ж приймав на серце смуток, почувався ще більше самотнім і забутим усім світом.

Морські та океанські всюдиходи будуються для того, щоб бурунити воду, їхнє призначення — долати морські простори, зв'язувати континенти. По суші пароплави рухатися нездатні. Ті, що снилися, білосніжні красені, однотрубні й багатотрубні, оздоблені туго напруженими вітрилами і зовсім без вітрил, легко ковзали по степовій тирсі, перестрибували через яруги та річкові заплави, мчали з такою швидкістю, з якою не здатний рухатись ані паровик, ані найшвидкісніша автомашина. Тільки-но з'явиться в неозорій синяві крилатий вітрильник, а він уже й знає: зараз підлетить до порога, — до якого саме порога, так і не міг доскіпатись Іван, — викине з палуби широку похідню. «Заходь, будь ласка, забігай всяк, кому пахнуть мандри!» Ні команди на тому судні, ні пасажирів, які штурмували б похідню, як не придивлявся Іван, не помічав. І вже тільки тоді, коли опинявся на палубі, коли зникала без-

слідно походня, помічав Джона, який, спізнившись, розгублений, самотньо шулився на піщаному березі, безслізно плакав. Іван страждав — Джонови надії на щастя розбилися, розлетілись на друзки. Не відшукати йому в білому світі ані притулку, ані розради, ні порятунку.

З жалю до товариша, не задумуючись, кидався до поручнів, простягав до берега руки, прагнув схопити Джона, втягнуть на палубу, забрати з собою, вивезти до світла, до щастя.

Летів сторчкака на берег, з головою тонув у сіні а чи в піску, відпирхувався, приходив до пам'яті. Тим часом диво-пароплав відлітав блискавично зі швидкістю ракетносія, танув у безмежжі. Джона й сліду не було на безмежному березі і... нічого іншого Іванові не випадало, як прокинутись, повернутися на другий бік і оторопіло, спросоння обмірковувати сновидіння.

Бувало, що красень-пароплав ще плив десь за обрієм, його не було видно, але Іван знав, що на всіх парах він наближається, що треба бути наготові, вчасно зібрати все своє збіжжя,— а де воно і яке саме, біс те знав,— вчасно скоčiti на палубу, бо чекати його не будуть. Тоді наставало хворобливе розшукування, никання по темних закутках та підземеллях, шукав те, чого неможливо було знайти. А пароплав тим часом подавав відчайдушні гудки, бурею пролітав стороною. Кидався Іван за ним услід, але негоден був догнати. Пароплав швидко танув у даліні, а невдаха-пасажир сидів на березі, схиливши голову на руки, і невітно плакав.

І знову прокидався. Прислухавсь до Джонового дихання, а сам думав про те, що не давало йому ні вдень ні вночі спокою.

Якщо радянські моряки часто бувають у недалекому звідси порту, виходять на берег, зустрічаються з людьми, якщо тутешні люди приймають їх дружелюбно, то рано чи пізно зустрінеться з ними й Іван. Головне — не допуститися нерозумної поспішності, все докладно вивчити, вибрати найзручніший момент та й здійснити задумане.

Іван не мав і хвилини вільної від думок про наступну втечу. Школа, церква, уроки, спортивні вправи і змагання — ніби цього й не було, всі думки і прагнення скеровувались на зовсім інше. Його однокласники й гадки не мають про те, хто такий Ален Килінгс, гадають — якийсь припутень, нахлібник дядечків. І хай собі думають, бо нікому, навіть Джонови, не слід знати, що цей Ален є Іваном Кострубом. Людиною, яка стала жертвою стихії.

До тривожного готування до втечі додалося ще й нове, на подив болюче, переживання. Якийсь час Іван навіть не міг збагнути, що його так гнітить і так дошкуляє. Всім серцем прикипів до Джона. І не тому, що служба не спускав з нього ока, так і стежив, як би краще догодити. Обжившись у пансіонаті, Іван намагавсь обходитися без Джонової допомоги. Траплялося, що за клопотами та роздумами, він забував не те що вдягнутись, а навіть поїсти. Джон те пам'ятав завжди і щоразу вчасно приходив на допомогу. Не лише допомагав, а й рятував від неприємностей. Тутешня школа, виявляється, не могла обійтись без різок. Іван сприйняв те, як похмурий жарт, а невдовзі переконався, що з різками жарти погані. Особливо тоді, коли виникає невідворотна загроза скуштувати їх, або, як тут кажуть, відчути, чим вони пахнуть.

Різка — не жарт і не символ, а таки ж річ реальна. Це невідворотна кара для тих, хто порушить усталені віками шкільні порядки. Уникнути її рідко кому щастило.

Іван спочатку не надав їй значення, хоч і даремно, бо саме йому, як одному з тих, хто погано розумівся на законах тутешньої школи, вона й призначалася. Напевно, так би й трапилося, коли б на сторожі не стояв Джон. Іван невдовзі збагнув, що служба оберігає його не лише тому, що то його обов'язок, а й з братньої любові до свого підопічного.

Мучили думки: він таки ж потрапить до портового міста Одинбурга, розшукає радянське судно, незалежно від того, чи це буде лайнер, чи вітрильник, чи швидкохідний катер. Для нього всі вони рідні, всі омріяні, бо навіть коли баркас який-небудь дніпровський доведе його до рідного дому, то він і йому вклониться до землі. А от що буде з Джоном? Як йому поведеться? Що різок не минути, то це не велика біда, кому не довелося їх скуштувати в дитячому віці? Інше боліло Іванові. На все життя Джон лишиться нещасним, не знайде собі роботи, тинятиметься на непривітній та байдужій землі, серед байдужих і недобрих людей, всіма гнаний і нікому не потрібний. Чи згадає коли добрим словом містера Алена Кілінгса, бездушного панича, який позбавив його людського щастя?

23

Який він, цей світ, що нас оточує? Такий, який є, чи такий, яким його бачимо?

З важким серцем вставав ранками Іван з ліжка. З на-

дією зиркав у вікно: а може, там сонце, а може, там краса? Ні, як на серці, так і за вікном.

Щоночі дощило. То були не зливи і не густий дощ, а найчастіше мжичило, сіяло густу мряку крізь густе сито непроглядного неба. По черепиці, яка була тут переважаючим покрівельним матеріалом, збігала вода в жолоби, по ринвах бурхала вниз, хлющіла в рівчаки, вимуровані поодаль стін. З тих резервуарів вихлюпувалась на темний асфальт. Плинула по дворищу, живим полотнищем спускалася в улоговину, крізь решітки цибеніла у глибокі колодязі, підземними трубами міської каналізації, клекочучи і постогнуючи, пробивалась у заплаву річки. В дощові осінні дні річка вочевидь набухала, здувалася, перетворювалася на справжню ріку, берег якої ледь мрів у густому тумані.

Десь опівдні, в час, коли закінчувались уроки, замовкали і порожніли класи, ніби хтось незримий могутніми жменями пробирав у небі отвори, розганяв пошматоване жмуття хмар, витягав на незримій шворці в одну з прогалин сонце. Тоді навкруги все мінялося. Святкового кольору прибирали шкільні стіни, вже не чорними брилами, а по-справжньому архітектурними шедеврами виглядали будови, обвисле листя плющів збадьорювалось, вивільнялося від зайвої вологи, зеленіло й багрянилось, раділи вікна, сріблилися ринви. Відразу оживала вулиця, майдани вочевидь ширшали, а будинки, скільки їх було, тягнулись угору, ніби й собі намагаючись будь-що проскочити крізь сонячний отвір у хмарах та шугонути в небесні простори.

На серці ставало тепліше й привітніше, розвіювалися важкі думи, а світлі надії оволодівали Йваном. Все те, що годину тому здавалося нездійсненним і безнадійним, видавалось і простим, і можливим, варто лише було зважитися, не задумуючись приступити до здійснення. І воно неодмінно здійсниться, завершиться успіхом.

Устремління в Івана Коструба було одне-єдине...

А тим часом мусив бути Аленом Кілінгсом. Рано прокидався, не цурався Джонової опіки, вислуховував уроки, виконував всілякі домашні завдання і приглядався до того, чим живе школа.

Щоранку не минали отця каноніка, який стояв, чи сидів на розкладному стільчику біля дверей свого храму. До нього швидко звикли. Може, не стільки до його самого, як до опецькуватої фігури в коричнево-сірій сутані, до округлого обличчя та глибоких пасмуг між щоками та підборід-

дям. Мазав школярську братію масляними очищами, благословляв механічно складеними пучками.

— Порятуй, боже, від всіляких злигоднів та гріховних заблукань,— бубонів під носа.— Заступи, боже, нетямущих від непростимої спокуси, від хвороб, смерті...

— ...і різок,— утробно додавав хтось із розбишакуватих,

— І від різок,— механічно повторював отець канонік І солодко позіхав, осіняючи широку пашу хрестом.

Ален Кілінгс устиг помітити, що однокласники, як і всі вихованці пансіонату, мов чуми, боялися різок, але й не пропускали нагоди покепкувати над тими, хто боявся їх занадто вже панічно. Говорити про них було прийнято з тим молодецьким презирством, з яким хвацькі солдати на війні говорять про кулю, що так і норовить вцілити в боягуза, бо хороброго куля боїться.

На чільному місці у шкільному вестибюлі поруч з портретом самої королеви красувалася різка. У лакованому, з букового дерева футлярі, на сріблястому замочку. Пишалася, хизувалась своєю красою, байдуже чигала на свою жертву.

Ніби її й не було на найпочеснішому місці, байдуже гасали повз неї ті, на кого вона чигала. Так проходять байдужі й розмілілі від спеки відвідувачі зоопарку повз клітку тигра чи віварій, в якому сплять ефі та кобри, впевнені у власній недоторканності і безпеці.

Тож і вихованцям пансіонату містера Лоуерса та різка хоч мозолила очі, але ніхто з них не вважав, що саме йому доведеться відчутти на собі її міць і силу. І якщо вже хто найменше її остерігався, то це, безумовно, Ален Кілінгс. Якось не вірилось йому, що у наш час майже юнака, людину вже свідому, вихователі в чомусь переконуватимуть за допомогою різки.

Різкою карали порушників дисципліни, розбишак та неслухів, хто чи навмисне, чи з дурного розуму напрошувався на ту ганебну кару. Поміж школярів, старанно відібраних містером Лоуерсом із благопристойних родин за досить-таки солідну платню, чи й знайдеться зухвалець, який допустить, щоб його лупцювали різками.

Ален Кілінгс ні простаком, ні зухвальцем себе не вважав, тож і проходив повз символічну різку безбоязно, байдуже.

І все ж, коли б хто сконструював електронну машину, яка безпомилково передбачала потенціальну можливість кожного вихованця скуштувати гарячого смаку різок, то вона, напевно б, навіщувала, що в Алена Кілінгса було

найбільше підстав на поганьбування. Вже хоч би тому, що саме в його душі зачалися, з погляду шкільної етики, найзлочинніші наміри. Це саме він намислив собі втечу, і то в найближчому часі. Коли б те якось запідозрив містер Лоуерс, то він не те що наказав шмагати Алена, а розігнав би весь пансіонат з єдиною метою — не допуститися нечуваної ганьби в очах суспільства.

Поки що авторитетові пансіонату ніщо не загрозувало, бо втеча Івана Коструба лише зріла в його думках та бачилася в уяві.

24

Ален Килінгс не належав до фаворитів, але й не пас задніх. Школа все ж є школою, а основне завдання школи — не лише давати знання, а й прихилити до дії.

Учитель математики почав свій перший урок із розв'язання всіляких задач. Математика завжди була одним з найулюбленіших предметів Івана Коструба. Тож і Ален Килінгс легко та залюбки розв'язував математичні головоломки. Вже десь опісля другого-третього уроку учитель звертався до нього, як до певного в своїх знаннях вихованця.

Але зараз найголовнішим предметом для Алена Килінгса була географія. І це в той час, коли вдома, у Києві, цей предмет якщо й не був байдужим Іванові, то в усякому разі не викликав захоплення.

Щоправда, його вабила Антарктида з її суперморозами та надзавір'юхами, з льодовиками завтовшки до кількох кілометрів, з багатими покладами кам'яного вугілля, мідних руд, молібдену, з убогим, але надзвичайно оригінальним живим світом. Самі пінгвіни могли так розбурхати хлопцеву уяву, що кинув би все та подався на який-небудь берег Принцеси Марти. Не байдужим був і до Арктики, яка, до речі, ніби магнітом, у свій час тягнула до себе Іванових батьків і те покоління, до якого вони належать. І все ж цією цікавою наукою не зачарувався до кінця, дуже вже багато було морів та різних заток, островів і півостровів, рогів та мисів, треба було мати багато вільного часу, щоб усе те запам'ятати. Ще, може, мандрівником би й став, бо любив пригоди, але чи варто? Адже ще в часи Пржевальського всі таємниці на географічній карті були розкриті.

У школі-пансіонаті містера Лоуерса Ален Кілінгс захопився географією. Та так, що не відступав від карти, а на його столі в кімнаті купою лежали щонайрізноманітніші альбоми та географічні карти. Брав їх з бібліотеки сам, постачав цей матеріал Джон, бо й сам став палким прихильником цієї науки.

Коли б хто пильніше приглянувся до наукових інтересів та пошуків юного вихованця, то неодмінно запримітив би одну характерну обставину. Ален Кілінгс найпильніше звертав свою увагу на ту частину географічного зображення країни, в якому розташувалось королівство Уотлірмонд.

Вільний час Алена був повністю відданий практичній роботі. Роздобув для цього великий аркуш ватманського паперу, аж стіл для того виявився замалим. Акуратно прикріпляв скобками до підлоги, вмощувався якнайзручніше, малював географічну карту. Учитель, довідавшись про ініціативу учня, поставився до того прихильно, перед усім класом відзначив патріотичну ініціативу вихованця.

Коли б той учитель придивився до роботи учня пильніше, то напевне помітив би, що патріотизм Алена Кілінгса був явно обмеженим. Центром цілої держави, судячи з карти, ставало міні-королівство її величності королеви Доротті та ще околиця міста, де розташувалась школа-пансіонат. Саме звідси починалися шляхи-дороги в усі кінці держави і в цілий світ. Найпильніше Іван досліджував шляхи, що з'єднували місто з портовим містом Одинбургом.

Найперше впадала в око річка, що протікала поблизу пансіонату. Вона лише у весняний час показує свій характер і справжню велич. Ален Кілінгс, хоч і не знав про те, не пошкодував для неї синьої фарби. Неабияку пильність і старанність проявив, наносячи на папір усі круті звивини, такі часті та несподівані, що вже й невідомо, як та річечка втрапила до Одинбурга.

Вона була не річкою, а річечкою, судна по ній не ходили, особливого економічного значення вона не мала. Мабуть, саме тому Ален не лише її, а й залізницю та шосейку вималював з такою ретельністю. Не лишилися поза його увагою й інші річки та шляхи, але їм пощастило значно менше, ніж тим, що вели до портового міста. Коли б учитель був здогадливішим, то, безумовно, Аленову суб'єктивність міг би помітити. Але учитель лише кинув на неї оком і, не задумуючись, схвально оцінив ініціативу та виконавську майстерність учня.

Одного дня до класу зайшов новий учитель, назвався містером Смикільсоном, сказав, що навчатиме їх дуже важливої науки. Іван не відразу збагнув, що то за наука. Але згодом визначив, що стосувалась вона історії, суспільствознавства, суспільних відносин, можливо, навіть естетики та етики, всіх разом узятих.

— Минуле нашого народу і нашої країни таке велике і прекрасне,— почав він,— що його треба не тільки знати, а й суворо дотримуватись тих основоположних законів та традицій, які принесли невмирущу славу нашим предкам, утвердили попередні покоління нашого народу на вершині світової культури та державності, які, безсумнівно, забезпечать майбутнім поколінням першість серед інших народів. Головне — суворо дотримуватись усталених законів і порядків, вироблених хоробрими попередниками протягом тисячоліть.

Містер Смикільсон похвалився, що лише минулого літа завершив свою високу освіту, дістав наукове звання, приголомшив учений світ та сколихнув політичну хвилю життя своїми статтями у впливових часописах.

Йому було, може, під тридцять чи й менше, виглядав би й зовсім юним, коли б передчасно не посіклась від усіляких хімікатів чуприна, від якої, власне, не лишилося нічого. На скронях нового учителя кучерявилось ріденьке, схоже на пух качати, жовтаве волосся. Обличчя мав округле, завчасу помережане дрібнюсінькими, ледь помітними зморшками, хитруваті сіро-голубі очі нагадували рачині, може, тому, що очні яблука непомірно виступали з орбіт. Підборіддя, прикрашене шкіперською борідкою, та масивний ніс свідчили, що цей учитель належав до племені морських вовків, такому тільки б стояти з люлькою в зубах на капітанському містку.

Містер Смикільсон на фоні інших, сірих, невиразних, схожих один на одного вихователів пансіонату, видавався особою яскравою і картинною. Вирізнявся, правда, не стільки зовнішністю, як своїм одягом, незвичним для цього міста. Виряджався підкреслено вишукано: штани на ньому були з дорогої матерії, які пасували до лакованих черевиків; традиційний фрак був ніби щойно вихоплений з-під праски і ще парував на крутих плечах. Просто не містер Смикільсон, рядовий учитель з пансіонату Лоуерса, а перший секретар посольства за мить до того, як мав з'явитися на дипломатичному прийомі.

Умів містер Смикільсон і показатись та напустити туману.

З часом учні переконались, що новий учитель ще й переповнений найрізноманітніших думок та сентенцій, оскільки мав доладно підвішений язик, то слухали його залюбки.

Молодий учитель був переконаний, що його країна споконвіків була наймогутнішою в світі. З міфічними лицарями часів короля Артура він був запанібрата, ніби не раз засиджувався допізна з ними на королівських банкетах.

Іван уважно слухав учителя, так образно і так грайливо він розповідав окремі епізоди з давньої історії, що не можна було не заслухатись. Коли ж розповів, що саме тут, на островах, ще в п'ятнадцятому віці вперше в світі було відмінено кріпацтво, то аж аплодувати йому хотілося. Прощуміла в минулі часи на цих землях ще й тридцятилітня війна. Які тільки королі та полководці не прославлялись!

Але увагу містера Смикільсона не менше за давнину привертали й події не дуже віддалені. Той час, коли Німеччина підступно й віроломно порушила угоду та зненацька напала на миролюбні острови. Вчинила те з дурного розуму, бо скоро вже й не рада була, що зв'язалась із таким небезпечним противником. Великодушна, як завжди, острівна держава не стала добивати необачного ворога, сподіваючись, що непорозуміння завершиться бажаним миром у дусі неповторної старовини. Та хід історії схибився: скориставшись ослабленням Німеччини, на неї зненацька напала Росія, яка, виявляється, тільки на те й чигала.

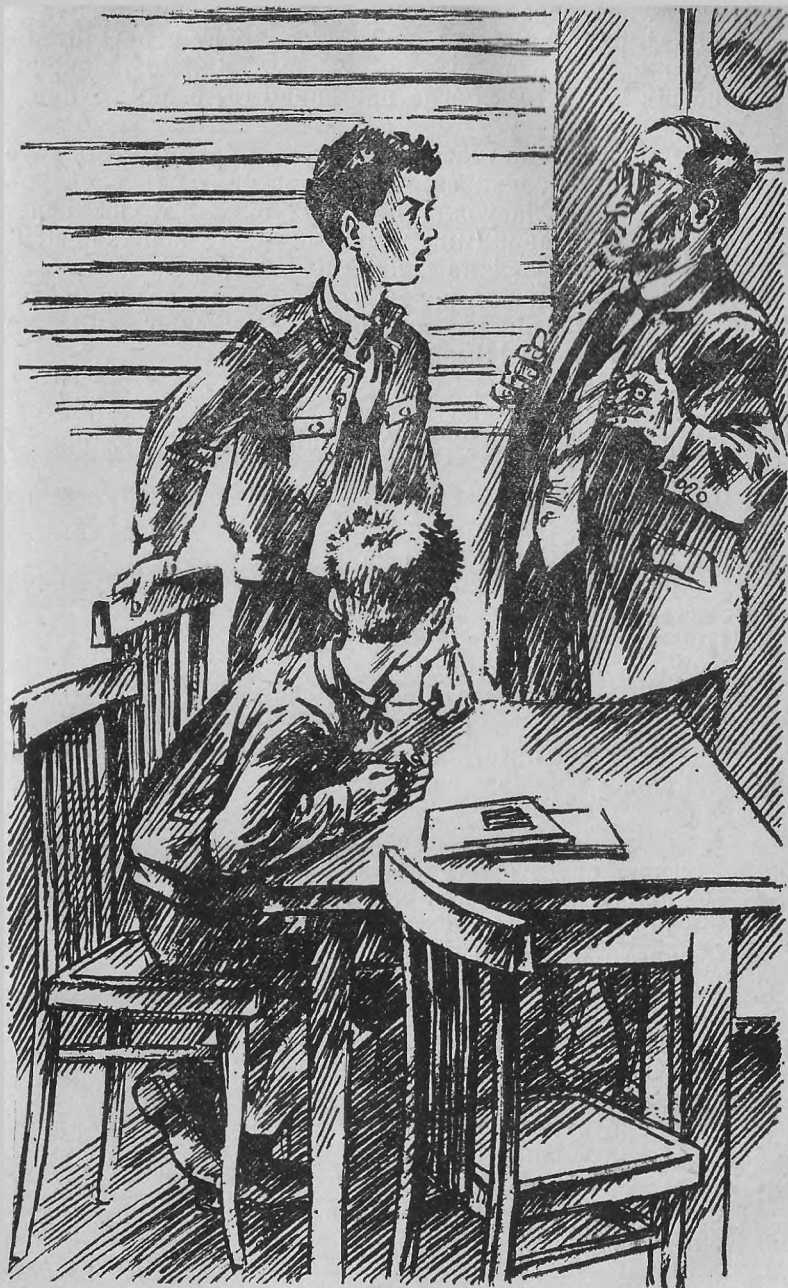
— Брехня!

Гостре, як бритва, дошкульне слово вибухнуло подібно до бомби. Оскільки в класі стояла тиша,— містер Смикільсон таки ж загіпнотизував слухачів! — то слово так стрільнуло в ціль, що учитель примовк, злякано округлив очі, видпо, йому не повірилося в те, що почув. Покрутив сюди-туди головою, немов здоровенний екзотичний птах, чекав, чи не повториться те слово.

Замість очікуваного слова в ту хвилину над самим дахом школи прошмигнув літак збройних сил заокеанського союзника.

Від несподіванки учні здригнулись, звикнути до цього реву було неможливо. Забулося й те слово, що пролунало в класі, воно теж відгуло й розвіялось у просторі.

Зняковілий учитель потер обома руками розчервонілі вуха, приступив до вікна.

— Ось вона, реальна дійсність, друзі, бойовий меч держави! Ніякі підступні та ворожі сили нам не страшні! Могутня техніка, створена вільним світом, надійно відокремлює нас від тих, хто прагне нас знищити, а землю нашу перетворить на пустку.

Заспокоївшись, умотився за столом, переможно окинув оком учнів, ніби вслухався, чи не повториться те слово?

— Історія не зафіксувала подібних битв і таких перемог. Керуючись гуманними почуттями, наша держава прийшла на допомогу росіянам, які мали загинути в нерівному двобої, і, форсувавши разом з військами союзників Ла-Манш, кинула свої війська в Європу та змусила капітулювати зловорожі армії Німеччини.

— Брехня! Вигадки!

Джон перелякано смикнув Алена Килінгса за полу куртки. Містер Смикільсон уже не сумнівався в тому, що то акустичний обман.

— Що? Хто? В чому справа? — обурено зреагував на слова зухвалого учня.

Ален Килінгс сміливо підвівся за столом.

— Ви розповідаєте неправду, ви нас вводите в оману... Проказав це глухо, хрипким голосом.

— Прізвище? — верескнув учитель.

— Килінгс. Алєн Килінгс.

Це однокласники «виручали». Сам він за весь час, скільки й носив нове ім'я, не назвався ним у голос.

— Килінгс... Килінгс?... Ось як? І разом з тим — отакі обурливі слова з чужого голосу... З чийого голосу, Килінгс, ці слова?

— З голосу правди, — твердо мовив Іван і поглядом, сповненим докору та осудження, дивився учителеві в очі.

— Це пропаганда! На користь держави, яка прагне цільний світ підкорити своєму диктату. З ласки якої ми змушені будувати й тримати безліч ось таких літальних фортець, що своїм ревом псують нам нерви.

— Та держава прагне миру і нікому не загрожує, — сказав і всівся на місце.

Містер Смикільсон, як сонце в час затемнення, мінився і паленів. Почав щось пояснювати, доводити, хто саме збирається розпалити у світі нову війну, а потім рішуче рубонув рукою, аж білий манжет зблиснув сліпучою смужкою:

— Слово учителя — для учнів закон! Незаперечна істина. Коли це порушується, тоді на допомогу вчителеві приходить різка!

У класі повіяло холодом, подібним до того, який панує біля льодових полюсів землі.

— Так, так, різка!

26

Різка!

Шмагання різками!

Для людей сторонніх, тих, хто давно вийшов з швидкоплинного дитинства, ці поняття не мають особливого значення. Ну що там — різка? Тонкий гнучкий дубець. Це ж не холодний металевий шомпол. І не сучасна гумова палиця. Так собі — дрібниця, не варта уваги. Дитяча забавка, іграшка. І кого в дитинстві нею не шмагали? Подумаєш, шмагання різками! Хіба ж коли дорослі шмагають малих навсправжки? Так, легенько, для науки, для пам'яті...

Воно ж і правда, для тих, хто бував у бувальцях, хто куштував і шомпола, і гумової палиці, кого позначено і кулями, і рваними осколками гранат, кого опалила війна чи людська несправедливість, якась там різка — дрібниця, сміх та й годі.

Для школярів різка — це присуд, це найвища міра покарання.

В жодній із країн світу вже не існує цієї ганьби — кари різками. Окрім однієї-єдиної в світі. Тієї, яка вважає себе наймогутнішою, хизується найдовершенішою технікою, найвищою культурою та найдосконалішими законами, що прийшли в сьогодні з далекої минувшини. Серед них і різки.

І в класі, а потім і в школі спочатку звістка про «бичування» пролунала, як вибух. Вирішення містера Смикільсона сприйнялось, як рішення судді, який всупереч будь-яким логічним мотивам неждано-негадано виносить підсудному найжорстокіший присуд. Подібно до того, як це сприймається дорослими, так точнісінько його сприйняли й підлітки. Описля недового заціпеніння одні вжахнулися: це ж різки! Шмагання різками! Інші, навпаки, грали очинцями, вдоволено мружачись: ага, так, значить, різки! Так і треба, щоб не був розумніший від усіх!

Коли в час перерви і вчителі довідалися про вибрик новенького колеги, то й вони переполошилися: хоч закон про різки й існував і сама різка красувалася на почесному місці, але чи варто так відразу приймати таке до крайнощів оголене рішення? Частина вчителів теж ужахнулася,

навіть перелякалась, а дехто й скривив задоволено губи, потер заохочувально руки — ану, мовляв, побачимо, як воно подіє на виховний процес. Нічого в тому дивного, різка, коли вже вона існує в природі, то мусить і діяти.

Містер Лоуерс, як керівник і власник школи, від несподіванки та хвилювання позеленів і мимоволі обіруч схопився за середину живота. Капосна довголітня виразка шлунку негативно зреагувала на Смикільсонове рішення.

— Ви... ви... чи не втратили почуття міри? — намагався найкоректніше сформулювати своє запитання.

— Такого, як Килінгс, мало дубасити різками, за подібні речі таких слід передавати в «Інтеллідженс сервіс»!¹ — вигукнув Смикільсон.

Руки містера Лоуерса безвільно впали донизу.

Запально, згущуючи фарби, історик виклав колегам суть діалогу, що відбувся на уроці.

— Почути подібне можна хіба що з вуст комуніста.

— Чимало чого можна почути, шановні колеги, з вуст відповідальних і безвідповідальних спікерів². То чому не міг повторити їхніх мудрувань експансивний підліток?

Шановного колегу, вчителя математики, який симпатизував Килінгсові, підтримав учитель географії:

— До речі, неабияку ересь і висловив малий. Адже всі, хто живе не перший рік на світі, добре знають, що не Сталін напав на Німеччину, а Гітлер кинувся на Росію...

Містер Лоуерс, відчувши, що розмова набирає ще гострішого і, на його погляд, ще небезпечнішого характеру, спробував погасити пожежу, що, спалахнувши, могла запалити всю державу.

— Колеги! Шановні колеги! — зчепірівши руки, заволав до присутніх.— Чи варто розпалювати пристрасті? Псувати нерви, дорогоцінні клітини? Не будемо про це... А ви, шановний містер Смикільсон... я вас уклінно прошу... від імені колективу — відмініть своє рішення! Або дозвольте...

Джон був тої ж думки, що й директор. Хоч його, безумовно, і не запрошували в кімнату до учителів. Його так само оглушило жорстоке рішення учителя, і він мало не втратив свідомості з переляку. Подумав відразу ж, що тепер містер Макс Килінгс відіграється на ньому, служці, який не спромігся застерегти «небожа» від необачного кроку. Зовсім занепав духом Джон, і хтозна, чи й опанував би собою, коли б рятівна думка не освітила його голову.

¹ Інтеллідженс сервіс — секретна розвідувальна служба.

² Спікер — промовець.

Роздумавшись, він вирішив, що містер Лоуерс нізачо не дозволить новачкові здійснити свій диявольський задум.

Але ні містер Лоуерс, ні тим більше Джон недооцінили характеру та високих патріотичних переконань нового вчителя.

— Ніколи і нізачо в світі! — патетично гукнув Смикільсон. — Що завгодно вибачив би учневі: спізнення, куріння і навіть наркотики, але не антипатріотичні настрої!

— Зважте, колего, адже йдеться про інтереси школи... про родича щонайвищого чиновника графства Уотлірмонд...

— Військового міністра її величності королеви Уотлірмонд! — патетично підтримав директора учитель географії.

— Тим більше, тим більше! — не відступив і на крок містер Смикільсон. — Навіть, коли мені буде відмовлено в посаді, я доб'юся, щоб мое розпорядження було виконано. Це мое право — право вчителя і патріота.

Капосні різки обіцяли запалити півсвіту, вони схвилювали і стривожили багатьох. І тільки ніби ніскілечки не стривожили самого учня.

Справа в тому, що Іван навіть був вдоволений тим, що так трапилось. Він не дозволить нікому себе шмагати, тим більше за те, що сміливо захистив правду. І викрив несусвітню брехню та наклеп про свою Вітчизну.

Карати можна лише за злочин, а злочин не був звершений, тож ніхто не мав права посягнути на особу того, хто захищає правду. До того ж, саме цей інцидент мав підштовхнути Івана до дії, тепер не чекатиме, поки відшмагають, а найближчим часом вислизне за стіни цього ненависного пансіонату та сміливо рушить до Одинбурга.

Джон усе ж не понадіявся на містера Лоуерса, а попросив дозволу зателефонувати містерові Кілінгсу. Містер Лоуерс до апарата Джона не допустив, але запевнив, що поговорить з Максом Кілінгсом особисто. Слова свого він дотримав, але змісту їхньої розмови ніхто не чув. Уважно вислухавши та розпитавши про «небожів» вибрик, «дядечко» сказав:

— Законів держави, не виключаючи й законів школи, не вільно порушувати жодному із смертних. Коли одному зухвальцю всплюють різок, від того у світі нічого не зміниться, а необачному піде на користь та стане наукою.

З тим примирилися. Коли вже існує закон про різки, то не мусять же вони, капосні, лежати без діла, час від часу

їх слід пускати в діло. Якщо в заокеанських друзів утверджено законом хитромудрий електричний стілець, то не для того, щоб він без діла псувався. Час від часу йому й знаходиться діло, а до году законам відбувається таємниця знайомства людини з електрострумом.

Усе врівноважилось, вгамувалося, проблема була вичерпана. В кінці тижня до школи завітає якийсь Сміелс, з байдужим виразом обличчя всипле покараному різок, подякує за співробітництво і на тому все закінчиться. Ще якийсь час школярі обговорюватимуть цю подію, але невдовзі впіймається інший необачливець, тоді забудуть попереднього і одні співчуватимуть, а інші потішатимуться, і так буде доти, поки існуватиме школа і поки на почесному місці зберігатимуться в ній різки.

Та сталося непередбачене. І не з волі покараного, який міг би опротестувати присуд учителя, а через вибрики «якогось Сміелса», людини, яку інакше ніхто не звав, як «якийсь Сміелс», суб'єкта, якого ніхто не вважав вартого уваги, але без послуг якого не могла обійтися жодна школа в місті.

«Якийсь Сміелс» був майстром на всі руки. Міг поремонтувати каналізацію, почистити її; без клопоту завести з дому пса, якщо він набрид господарям, вичистити конюшню, коли в кого водились для власної розваги коні. І взагалі, не було таких дрібниць, які були б не під силу «якомусь Сміелсу». Такса оплати за всі послуги в цього була цілком доступна, досить дати на порцію подвоєного віскі. Запрошували його час від часу і в ту чи іншу школу міста, коли виникала нагальна потреба. Залюбки розмальовував «якийсь Сміелс» відповідні місця на тілі того, хто провинився. І в цьому незвичному ділі проявив себе, просто легенди ходили про його вміння одним ударом дубця залишати на тілі покараного дві, а то й три смуги, та такі товстезні, що не сходили зі шкіри мало не до парубоцького віку. Просто дивно, що за таку майстерну шмаганину платилось таку дрібницю, всього на подвійну порцію віскі.

І ось трапилось несподіване, надзвичайна подія, яка збудоражила місто, а хазяїв шкіл-пансіонатів просто приголомшила. Поки тривали літні канікули і послуги «якогось Сміелса» були непотрібними, отой самий Сміелс вчинив неймовірне.

Ніхто й не зауважив, в силу яких обставин та коли побував він у профілакторії, і там, хоч це й рідке явище, на завжди відвадили його споживати не те що подвійні та по-

трійні, а навіть одинарні порції не лише шотландського віскі, а й бурбону¹.

Може б, воно й обійшлося, пішло на користь і пиякові, і його співгромадянам, якби ж не повернули з тим людині й почуття власної гідності. На біду, в «якогось Сміелса» з'явилися нечувані примхи. Коли до нього звертався хтось без традиційного «містер», то Сміелс ніби й не чув і за будь-яку послугу не брався.

Коли містер Лоуерс послав до «якогось Сміелса», то повернувся той посланець з відповіддю, яка просто-таки кинула Лоуерса в піт.

— Містер Сміелс переказав, що вважає нижче власної гідності шмагати різками кого б там не було, навіть розбишакуватих учнів.

— Так і переказав? — заїкаючись, перепитав містер Лоуерс. — І чому це раптом «якийсь Сміелс» став містером?

— Так йому забаглося. Під кінець, правда, вдалось його вблагати, але загадав платню... платню, яка навряд чи буде посильною...

— Скільки?

— Двадцять п'ять...

— Пфенні?

— Фунтів, містер Лоуерс.

У місті тільки й розмов було, що про «якогось Сміелса». Одні дивувались, інші жахалися, але були й такі, які дивилися на витівки Сміелса спокійно, бо нібито передбачали, що колись таке станеться. Більшість сумувала з приводу того, що «якийсь Сміелс» та подібні до нього типи таки ж виживуть добрі віковічні традиції. А дехто навіть почав поговорювати про те, що доведеться звернутися до уряду з проханням відмінити застосування різки, бо хоч це й найефективніший засіб виховання високоосвічених твердокам'яних патріотів, але коли за кожну шмаганину платити всяким Сміелсам по двадцять п'ять фунтів, то швидко спорожніє казна і обанкротиться ціле королівство.

Несподіванка до найглибших основ струснула виховательський колектив пансіонату. Містер Лоуерс екликав екстрене засідання педагогічної ради і коротко, але досить емоційно доповів про нахабний вибрик «якогось Сміелса» і просив колег висловити думку і свої погляди на цю непередбачену проблему.

¹ Віскі, бурбон — алкогольні напої.

Колектив обурювався, кипів, громадська думка зайшла у глухий кут, з якого ніхто не бачив виходу.

— Може, складемося по якомусь фунту? — натякнув Лоуерс.

Невідомо, чи зреагував би дружний колектив так одно-стайно на... ну, скажімо, вибух вулкана або на якийсь катаклізм у природі, як на цю просто-таки блюзнірську пропозицію.

— Ще чого бракувало! — першим скрикнув містер Смикульсон.

Його мовчазно підтримав весь колектив. Містер Лоуерс зрозумів, що не лише по фунту, а й по одному пфенні не витягнеш із кишені своїх колег. Розгублено покліпував та розводив руками.

— Школа на це коштів не має. Повірте, що не має... Ми непередбачено потрапили у скрутне фінансове становище. В оплату за вихованців отримано наперед домовлену суму, але хто міг передбачити, що лише за останній місяць так підскочать ціни на електроенергію, на газ, на продукти харчування... Чи варто ходити далеко: «якийсь Смієлс» за просте шмагання різками безсовісно вимагає фантастичну оплату... І зважте — це в той час, коли торік шмагав усього за подвійні порції... жах!

Напевне, жах доконав би весь колектив, коли б містер Смикульсон, який належав до категорії людей діяльних і далекоглядних, не запропонував:

— Чому маємо жаяхатись? Містер Кілінгс, кажуть, не з бідаків, двадцять п'ять фунтів для нього дрібниця, тим більше коли йдеться про становлення характеру та виховання патріотичних почуттів у його небожа.

Педколектив одностайно згодивсь, що практичнішого і правильнішого рішення віднайти неможливо. Містерові Лоуерсу залишилось лише довести про те до відома військового міністра, який, певне, не посміє зігнувати думку цілого колективу.

Розходячись, учителі вихваляли Смикульсона:

— Далеко піде новий колега. Дипломат! Дипломат і розумник!

Довідавшись про Алєнову полеміку з учителем, містер Кілінгс в душі став на бік Алєна. І вперше шанобливо подумав про «небожа», лукавою долею нав'язаного йому

у вихованці. До цього йому здавалось, що цей дикуватий мовчун не далеко відірвався і не високо піднявся над табуном первісних людей. Не вірилося «дядечкові», що його взагалі можна відшліфувати на щось інтелігентне й мисляче. Тож не знайшов нічого іншого, як віддати хлопця в приватну школу, хоч зверху дещо окультурити, а потім запакувати в лицарські обладунки, підсадити на обвішаного металевими обладунками коня, тицьнути до рук іржаву алебарду чи списа й хай собі гарцює у почті її величності королеви. Робота хоч, може, й мало приємна, зате відповідальність не бозна-яка, ризику для життя ніякогисінького, а, гляди, й прохарчується людина, проживе в теплі, не блукатиме по світу, не проклинатиме долю на невдячній землі батьків.

І ось несподіванка — «небіж» виявивсь не таким собі простаком, як гадалось. От тобі й Алєн Кілінгс! Мовчун-мовчун, а поклав на лопатки самого історика, бакалавра за званням і невігласа по суті. Це ж треба бути отаким дрімотно темним бєвзем, щоб нагородити таких дурниць. Та кожна освічена і здоровомисляча людина знає, як велєся минула війна, хто воював та проливав кров, рятуючи світ від Гітлера, а хто відсиджувався тихцем за водним рубежем, терпляче вичікував, чим воно все закінчиться.

Містер Кілінгс теж політик, як-не-як — людина державна, військовий міністр, хоч і в міні-королівстві. Причетний до військових справ, а отже і до воєнної науки. Тож розуміє, що заради вищих інтересів не обов'язково минуле висвітлювати так, яким воно було насправді. Може, й правда, що юним поколінням не обов'язково знати, хто перший починав страхітливу війну, чи Німєччина напала на Росію, чи навпаки, тут чи й варто шукати тонкощів.

Але коли вже ти учитель та ще й зі ступенем бакалавра, то мусиш ворушити мізками, і коли учень виявиться розумнішим за тебе, то не хапатися за різку, хоч вона й узаконєна найвищою державною владою, а хитромудро вивідати, звідки в нього такі погляди, переконати його в протилєжному.

Так думав міністр Кілінгс, і чим більше він думав, тим більше переконувався, що його «небіж» достойний і шани, й поваги. Просто не вірилося, щоб у такій відсталій країні і задушливій атмосфері міг вирости такий хлопчина. Такому варто й допомогти, і посприяти, щоб вибився в люди.

І все ж це ніскілєчки не означало, що містер Кілінгс кинеться захищати «небожа» від різок. Навпаки, розміркувавши гарнєнько, він дійшов висновку, що різки йому

якраз і є найнеобхіднішим допінгом. Вони посприяють не лише духовному розвитку, а й дозрінню та прищепленню необхідних навичок до обачності та хитрування. Містер Кілінгс знав: не всяке багатство — напоказ, не весь розум — на люди. Коли знаєш щось таке, чого не відають інші, потримай язика за зубами. Щоб зуби лишилися цілі. Ніщо, крім власної необачності, не примушувало Алена висловлювати те, про що десь почув а чи, може, й вичитав. Почув і помовч. Не хизуйся, а придивись, зваж, чи вигідно тобі випускати в світ те, що може обернутися супроти тебе самого.

Коли містер Лоуерс в телефонній розмові натякнув про те, що з причини бідності школи та підвищення цін у країні, аж до зміни тарифу на покарання різками, покарання може затягнутися, то Аленів «дядечко» прикинувся, ніби не зрозумів натяку, і порадив:

— Зверніться до мера міста, хай виділить з міського бюджету необхідну суму. Тим більше, що двадцять п'ять фунтів за одне шмагання — суцзя дрібниця.

Містер Лоуерс був настільки вражений цією порадою, що не відчув ідкого сарказму в словах містера Кілінгса. Замість того, щоб обуритись, шпигонути й собі у відповідь співрозмовника, він почав довго й нудно розповідати про свої митарства до міської мерії. Говорив, мовляв, говорив і з мером, говорив і з кураторами на ниві освіти — окрім співчуття, утішного не почув. Немає, не вистачає, не передбачено, бюджет міста настільки вузький і мізерний, що тижнями сміття не вивозять, каналізаційні труби не працюють, куди вже тут до сум на якісь різки...

І ось... Що б ви подумали? Коли містер Лоуерс сягнув вершини своєї розповіді про труднощі та нестатки мерії, відчинилися двері і в повній красі постав містер Смієлс. Помолоділий, поголений, у потертих джинсах та молодіжній сорочці. Тверезими очима пробіг по кімнаті — ні на чому спинити погляду: географічні карти, глобус, діаграми, плакати — не для нього. Затримався поглядом на мікроскопі, милувався блискучими деталями приладу.

— Показує? — моргнув на містера Лоуерса.

— Не розумію...

Містер Лоуерс, шокований безцеремонністю Смієлса, забув про те, що говорив у трубку.

— Пробачте, містер Кілінгс, подзвоню трохи пізніше.

— І дуже збільшує? — кивнув Смієлс на мікроскоп. — Кажуть, ніби через ці скельця можна побачити таке, чого й зовсім не бачить людське око.

Містер Лоуерс був здивований людською темнотою, йому не вірилося, що цей здоров'як з очима пройди вперше бачить мікроскоп.

— Чим можу бути корисним? — суворо зашпилив губи містер Лоуерс, бо згадав образливу для школи вимогу Смієлса.

— Чую, говорили з містером Кілінгсом? То й як? Згода?

— Ви втратили почуття реальності, містере Смієлс...

Слово «містер» було вимовлене з подвійним притиском, що мало означати протилежне йому значення.

«Містер» Смієлс не заперечував:

— Я й справді той... Перехилив келиха. Згоден за п'ятнадцять. І ніяк не менше десяти. А відшмагаю на совість, будете задоволені...

Містер Лоуерс подумав, що коли вже містер Смієлс збив ціну до десяти, то згодиться і на п'ять фунтів, а то й на фунт. Сухо пообіцяв:

— Подумаємо... Я подумаю... Чекайте відповіді.

— Думайте,— великодушно дозволив Смієлс. І, перш ніж піти геть, ще раз зупинився біля мікроскопа.

— Гадаю, що містер Лоуерс з часом дозволить хоч одним оком глянути на те, чого насправді не існує?

Містер Лоуерс промовчав. Коли зачинились за відвідувачем двері, пройшовся по кімнаті, з силою притиснув дверну стальку, наче боявся, що «якийсь Смієлс» повернеться, надумавши ще раз глянути на мікроскоп.

Подзвонив містерові Кілінгсу.

— Щойно заходив «якийсь Смієлс». Згоден на десять, а відшмагає за п'ять, я впевнений.

У відповідь Макс Кілінгс пообіцяв:

— Я пришлю вам солдата, і він всього за кілька центів відшмагає до втрати свідомості не лише мого небожа, а й усіх його однокласників на додачу з вашим ученим бакалавром.

І поклав трубку. Містер Лоуерс якусь мить глипав ротом, ніби хотів чи то висловити свою вдячність, чи заперечити. Зітхнувши й собі, опустив трубку на рижки апарата.

29

— Містер Ален!

— Агов, містер Джон!

Джон мало не заплакав. Він до пана з щирим серцем, а той з нього кпинить, пасміхається.

— Я всерйоз, містер Ален.

— Я теж не в жарт. І в який раз прошу — не величай мене, Джоне. Я такий же містер, як і ти.

— Високо ціную вашу доброту і ласку, але мій обов'язок знати своє місце. Ви — великий і заможний пан, а я лише служка, якому щаслива доля послала таких ласкавих і щедрих панів.

— Джоне, всі люди однакові, всі рівні. І немає панів і слуг...

— Як це немає? — дивувався Джон. — Та скільки й світ стоїть, стільки і є пани та слуги, одні багаті, а інші бідні.

Іван не забував, що він поки що Ален, а Аленові не дозволено пропагувати Іванові погляди. Вже заслужив різок...

— Я слухаю, Джоне, ти щось хотів сказати?

— Я хотів сказати... мені не хотілося говорити, але ж... мій обов'язок вам слугувати, і я готовий на все.

Схвильований і пригнічений чимось, Джон кліпав хворобливо запаленими очима. На блідих щоках виступали жовтаві ципки.

— Джоне, говори ясніше.

— Я хотів сказати... що вони домовились... цей Сміелс згодився. Його треба зрозуміти, він — бідак, а бідакам не завжди випадає заробіток.

— Ти гадаєш, що вони... посміють? Коли?

— Сьогодні ще одному з іншого класу містер Смикільсон прописав різки. Той невдаха голосно засміявся, коли учитель чхнув на весь клас. Так що тепер уже двоє...

— Коли?

— В суботу. Після уроків.

Була середа. Ален Килінгс у знак протесту об'явився хворим, на заняття не ходив. Про те Джон і доповів на уроці, самовільно діагноз визначив: живіт. Так схопило живіт бідолашньому Аленові Килінгсу, такі колючки шпигають від самого серця і до печінки, що не до історії горопашному, не до уроків містера Смикільсона.

Вислухавши Джонове пояснення, Смикільсон поводить носом туди-сюди, скривив губи, показав зуба, позначеного блискучою пломбою, глибокодумно зауважив: різки — найкращий засіб супроти будь-якої різачки. І повідомив, що в суботу відбудеться екзекуція.

Джон чи й слухав уроки. Роздумував і зважував. І прийшов до висновку.

— Оскільки я слуга, то мушу прийняти кару на себе. Неспідручно моему панові лягати на колоду.

Ален, почувши те, часто закліпав, усміхнувся, а потім голосно розсміявся. Підбіг до Джона, обіруч обняв за шию, заглянув у очі.

— Кого жаль? Пана чи просто Алена?

— Алена мені жаль... Бо — несправедливо...

Розчулено чмокнув Джона в лоба.

— Спасибі. На таке здатні лише щирі й вірні друзі.

Поки в класах тривали заняття, Іван відлежувався у ліжку і гарячково думав.

Він уже переконався, що вислизнути із школи непомітно було не просто. Граючись з хлопцями, вишохов усі закутки і дійшов висновку — лише два шляхи були більш-менш підходящі для втечі. Подолати височенну кам'яну стіну або прошмигнути у ворота повз пильного швейцара. Можна... Але як? Стіну подолати можна було лише вночі і з драбиною. Тож виникало дві проблеми: де взяти драбину і... Невідомо, що там за стіною чекає на тебе. Повз надпильного цербера можна було проскочити, хіба що пішовши напролом. Але... чи можна надіятись на власні ноги, якщо погоня почнеться за якісь хвилини?..

Існував і третій спосіб. Іван довідався через хлопців, що в Единбурзі є радянське консульство, а в столиці посольство. Це його душе втішило, лише жалкував, що довідався про це запізно. Треба було заздалегідь сповістити про себе в ті установи. Але як це зробити? Він добре розумів, що листа, адресованого в ті установи учнем пансіонату, негайно прочитають. І тоді Аленова таємниця стане відома тим, хто про неї не повинен знати.

У пригоді міг би стати Джон. Його, як службу, вже випускали в місто. Але чи згодиться він на таке? Та й діяти треба було негайно, бо він не може допустити того, щоб замість нього різки посипалися на Джона.

Не знав, як приступитися до служки, з чого почати розмову.

Джон заговорив про те сам.

— Я схвилюваний твоєю увагою, Джоне, — сказав на те Іван. — Але нізачо не згоджусь, щоб замість мене бичували мого друга. Треба придумати щось інше...

Самим поглядом Джон запитував: що ж саме?

— Допоможеш мені вибратись у місто?

Джон намагався проковтнути набіглий давкий клубок, що підкотився до горла.

— Я ніколи не допущу, щоб мене били, розумієш?

Джон усе розумів. Але він зрозумів і інше. Не минути тоді різок і Джонови, а головне — доведеться розпрощати-

ся зі школою, розпрощатися з мріями про вабливе майбуття.

Ковтнув тугий клубок, відчув таку гіркоту в роті, аж сльози мимоволі хлинули з очей. Ридав мовчки, безутішно. Іван збагнув, що запропонував хлопцеві неможливе. Спазм перехопив горло — відчув, що доля загнала його в той кут, з якого немає виходу.

— Містер Ален! Містер Ален! Я охоче візьму на себе кару, я звичний. Мене хіба ж так шмагали! Моя мама теж умілиця, куди тому Смієлсу...

Джон був уже переконаний, що нарешті вихід знайдено, що все відбудеться якнайкраще та якнайпростіше, і всі будуть задоволені: містер Лоуерс, містер Смикильсон, «якийсь Смієлс», а головне — містер Ален. А він, Джон, до всього звичний, на все готовий...

Поки Джон піднесено й навіть захоплено викладав свій план порятунку Алена, Іванові освітила голову неймовірна думка.

— Джон! Послухай, Джон!..

Джон кожної миті готовий слухати свого пана.

— Давай утечемо!

У Джона не очі — гудзики. Кров відлила до серця, а потім шугонула в голову.

— Куди, пане?

— Я знаю куди. В найщасливіший край...

— Але ж Індія тепер не наша, Минули для нас щасливі часи...

Якщо в давні часи діти усіх країн, начитавшись Купера та Майн Ріда, прагнули потрапити чи то в джунглі, чи в дикі прерії, то тепер, новому поколінню, шляхи туди закриті.

— Втечемо, Джоне, в країну, де школярів ніколи не шмагають, де всі діти навчаються безкоштовно, де в усіх світле й щасливе майбутнє...

— Немає такої країни, пане. То — казка.

— Така країна є, Джоне.

— Покажіть мені її, — гірко посміхнувся Джон.

Іван заглянув йому в очі.

— Давай проберемося до Единбурга, в порт... А там...

Джона так само, як і всіх підлітків світу, підсвідомо тягло у мандри, вабили пригоди, невідомі краї... Але Джон уже був навчений гірким реальним життям.

— А хто нас там чекає? У якій країні?

— У Радянському Союзі! — прошепотів Іван.

Джон довго й суворо дивився на свого пана.

— Пан жартує.

— Пани, може, й жартують, а я кажу правду. Допоможи мені вибратися звідси, давай поїдемо туди, де живуть добрі люди, і я обіцяю, що ти будеш найщасливішою людиною в світі.

Джон хотів би у те вірити.

І не міг повірити...

30

Синоптики, як це нерідко буває, знову помилилися. Звечора обіцяли погожий осінній день із змінною хмарністю та короткочасним дощем, а вийшло не по-їхньому. Коли ж зважити, що в наш час більшість людей живе і планує кожний свій день, виходячи з настанов чаклунів-синоптиків, то нерідко трапляються прикрі несподіванки.

Щоправда, без пригод немає життя, але не всяка пригода радість. Коли вас попередили, що завтра буде дощ із градом, то, виходячи з дому, ви неодмінно прихопите плащ, парасольку, взете черевики, що не пропускають вологи. Носитися з тим добром цілу днину — а тим часом з неба не дощ хлющить, а весело сміється сонце і витискує з вас піт — не така вже й радість. І навпаки: напророкують сонце і спеку, а тебе зненацька захопить у дорозі такий дощ та ще й з грозою, що змушений будеш стовбичити в чужому під'їзді не одну годину.

В середу не провіщалося на четвер чогось незвичайного. Передбачали синоптики звичайну — і таки ж досить стандартну! — змінну хмарність з можливими опадами. Але хіба то біда? Коли її, тієї змінної, восени не буває?..

На світанку землю огорнув такий туман, що простягнутої вперед руки не побачиш. До туману тутешнім жителям не звикати, а от чужинці почувають себе за такої погоди кепсько. А чужинців було тут немало. Поблизу міста, на землях колишньої ферми, на рівнинних луках, де вирощували невидано багату на поживні ферменти траву, якою відгодували худобу на десятках тваринницьких ферм, розташовувалась заокеанська база військово-повітряних сил. Кажуть, нібито без неї ніяк не можливо було обійтися, бо Європі, бач, загрожував хтось зі Сходу. І коли б тут не стовбичили в бойовій готовності літаки з ракетами на борту, то сталося б неймовірно. А вже коли така загроза, то хоч і шкода багатих угідь, але що вдієш, не про корівок та бузівків дбатимеш, а про власну голову. Коли вже

така потреба, то хай собі літають. Може, й правда, що очистять небо від туманів та зроблять його ясним.

З часом звикли до того, до чого неможливо звикнути. Надпотужний рев літаків ні вдень ні вночі не давав спокою. Тільки-но задрімає людина, тільки замріється, задумається про щось гарне, а він тобі як зареве, як гуркне над головою, та з такою силою, ніби п'ять громів гаркнули відразу, то хай навіть кам'яним буде, глухим і до всього байдужим, але однак підскочить на місці, мимоволі кине йому вслід: «А чорти б тебе літали, а щоб ти пропав, щоб ти полетів та й не вернувся».

Бувало й таке — злітали і не верталися. Десь собі у найвищому штабі відмічали синьою галочкою: не повернувся на базу. Причина не з'ясована. Важко з'ясувати причину, коли від пілота і літака й сліду не лишилося.

Коли в той четвер на світанні впав такий туман, що командуєчій базою, висунувшись із казарми, не побачив власного носа, в цю мить він і подумав: «Це той критичний момент, коли можна сподіватися на все, навіть на кінець світу».

І тоді командуєчому, який, хотів того чи ні, але відповідав за повну безпеку в зоні, що мала для його країни виключні життєві інтереси, подумалось — він повинен бути значно пильнішим, ніж він був досі. Не роздумуючи довго, він наказав підняти в повітря кілька машин, перевірити, чи наявні на борту ракети з ядерними боеголовками, бо знав, що інколи хитруни-пілоти вилітали без них. Велів піднятися вище хмар, видивитись, вислідити і, коли зі Сходу летять, повзуть, пливуть, підкрадаються, то ракетою їх, ракетою! І не якоюсь, а з ядерною головою. Хай не підкрадаються підступно у той час, коли на острів непередбачено напустили синоптики туману, та ще такого, що власного носа крізь нього не видно...

Коли людині довго не спиться і тільки на світанні збрує сон, то буває він дуже міцний і переповнений яскравих сновидінь.

Плескав Іван у долоні та вигукував «ваша», а сам не міг одвести зачарованих очей від білосніжного дива, яке навшпиньках плавало в дідусевому саду, час від часу одриваючись від землі та кружляючи над яблунями і грушами. Тоді й Іван широко розставляв руки, розгонився, відривавсь од землі та й собі починав літати, кружляти, намагався піймати Ламазу.

Внизу, біля копанки, зачудовано мружився дідусь, чи то докірливо, чи захожуюче хитав головою, біля нього крути-

лись Гасько та Криж, кричали щось невиразно, ніби журавлі курликали з піднебесся. Запримітвся і малий Палівець за парканом, наїжачений, набурмосений.

Не почув Іван підозрілого шарудіння в кімнаті, не знав того, що Джон, якому теж сон не склепив очей, тихцем почав одягатися. Він усе обдумав і зважив за безсонну ніч. Містер Алєн розповідав йому неймовірні речі, слухав Джон ту мову, затамувавши подих. Виявляється, є така країна, де щасливо живуть люди. Може, то й правда... але ж... Хіба є на світі таке місце, де бідні люди можуть бути щасливими? Безкоштовно вчитись, відпочивати в санаторіях... Може, де і є таке, але хіба то для нього, для Джона?..

Роздумавшись, Джон приходить до висновку, що він не повинен слухати Алєна. Алєн — панич, небіж містера Килінгса. Йому будь-яка ідея може вскочити в голову. Переконає, що радянська країна найкраща в світі, в ній щасливо живеться людям. А сам він там бував? Він те знає? Он і вчителі, і в газетах про Радянський Союз пишеться зовсім інше. А, крім того, як це він зможе кинути матусю, кинути все і, як маленький, мандрувати світ за очі?

Необхідно порадитися з містером Лоуерсом. Він — добра і розумна людина. Треба будь-що перешкодити Алєну здійснити непоправний крок. Вони мусять помилювати містера Алєна, вони не повинні шмагати різками панича. В усякому разі хай тихцем одшмагають його, Джона, коли їм так хочеться всипати комусь різок.

Одягався в темряві, довго не міг потрапити ногою в холошу штанів. Не взувся, тихо причинив двері, вислизнув у коридор і вже тільки тут взув черевики.

Був той час, коли прокидається школярня, хоч за вікном іще й панувала непроглядна темрява. Чути було в кімнатах пансіонату вовтузіння, мляві перемови.

Поспішив Джон на подвір'я, старався випередити всіх, розшукати директора школи і розповісти йому про все.

Ошаліло схопився Іван, сів на ліжку. Диво розвіялось. Імення Ламази вибухнуло з страшенною силою, аж земля здригнулася. Страшений гуркіт сягнув шибок вікна, вони спочатку задзвеніли, а потім посипались, захрустіло скло.

Землетрус!

Що таке землетрус, Іван знав. Якось удома, вечірньої пори, відчув неприємне похитування, побачив, як ні з сього ні з того загойдалась під стелею люстра, а квіти у вазонах схитнули голівками та й полетіли на підлогу.

Джона в ліжку не було. Іванові стало холодно, його трусило. Почав одягатись, а руки ніяк не потрапляли в рукава сорочки. Чув, як бігли по коридору школярі, як гупали двері, виляскували підшви черевиків.

31

Ніхто і ніколи не дізнається причини того, що трапилось. Докопуватимуться до того комісії, і не одна, ламатимуть голови експерти, допитуватимуться психологи, буде написано довжелезні акти, народиться в тих паперах певна версія, на якій усі зійдуться, можливо, тільки задля того, щоб швидше відмахнутися від неприємної справи. Але однак уже ніхто й ніколи не довідається про дійсні причини трагедії.

Звідки тепер знати, що трапилось того світання з пілотом Робертсоном, вже й не новачком, не відчайдухом, але й не боягузом, мовчазним і задумливим асом, на обличчі якого життя покляло печать байдужості й виписало риси передчасного старіння.

Може, він на якусь долю секунди втратив свідомість, може, очі йому застелило сльозою, може, важкий туман, до якого він ніяк не міг звикнути, порушив орієнтацію, могли й прилади несподівано відмовити. Хоч би як було, а сталося непоправне. Могутній броньований корабель замість того, щоб круто шугонуть вгору, мов баский мустанг, закусивши вудила, понісся над землею, мало не торкаючись верхівок низькорослих дерев та кущів, і, сягнувши тієї швидкості, коли при подоланні повітряного бар'єру мав статися оглушливий вибух, вривався у високу стіну кам'яної загорожі на задвірках пансіонату. Могутній удар струсонув землю, схитнув навколишні будівлі, виніс шибки з вікон.

Підкинутий силою удару літак розсипався в повітрі на друзки, але не вибухнув. Гострим носом урізався в річку, в саму середину течії.

Сонне місто здригнулось від несподіванки, завмерло від жаху, заціпеніло. Кожному мислячому щонайменше спало на думку: почалося! Недарма, виходить, зовсім поруч народилась авіабаза, немарно всіма засобами інформації попереджали, трубили, залякували і закликали до пильності, радили закопуватись під землю, в задалегідь споруджені бункери та бомбосховища. Грізний час випробування, час загибелі настав. Ті, зі Сходу, таки ж всупереч

власним запевненням кинули підступну руйнівницю — смертоносну бомбу.

Хвилину і другу, мов оглушені, люди прислухалися до сторонніх звуків: а може, то узвичаєний вибух літака при доланні звукового бар'єру? Так ніби на ті вибухи, від яких круглодобово дзвеніли шибки у вікнах, не схоже. Зовсім іншого походження і характеру вибух. Прислухалися до бухкання власного серця, до власних думок, чи не туманиться свідомість, чи не сковує параліч усього тіла?

Світ поки що не палахкотів у атомному буревії. За вікнами поступово сіріло, на землю налягав важкими пасмами осінній туман.

Роззиратися було зайве: туман і туман. Ні палахкотіння, ні страшного гриба від ядерного вибуху не було видати. Може, то й не туман, а всілякі непроглядні стронції впали на землю?

Оглушені і приголомшені, люди прислухалися, позбавлені будь-якої інформації, прагнули хоч що-небудь узнати про таємничий землетрус.

Місто подавало ознаки життя. На ратуші бив, відлічуючи час, годинник. Схоже, що світ іще існував. Час, все-сильний і могутній, одна з явних ознак самого життя. Десь зревнув мотор автомашини, а потім і в різних кінцях загули мотори. Значить, існував ще й рух, теж один із проявів життя. Скинулися чайним кигиканням у тумані людські голоси, стривожені, налякані. Все те разом посвідчувало, що Земля ще існувала, і на ній кипіло життя, тумани її огортали, ті тумани, без яких не буває осені в цьому місті, у цій країні.

Оживали вулиці. Як ніколи, кожній людині були потрібні інші люди. Свої рідні, знайомі, зовсім незнайомі. Кожна жива людина, як ніколи до цього, прагнула побачити іншу, собі подібну істоту. Коли ж збиралося кілька людей, то їхній радості не було меж. А коли зібрались цілі натовпи, то вони були не лише стривожені, а й радісно піднесені: адже ми, люди, такі слабосильні й беззахисні перед стихією, все ж живемо, дихаємо, рухаємось, існуємо, хоч і знаємо, що в світі трапилося щось страшне, що над нами зависла смертельна загроза. Але ми разом, нас не так просто понищити.

Повзли чутки, різні, найрізноманітніші. Невдовзі уже всі знали: літак військово-повітряних сил, броньований велет зануривсь у середину річки, перепинив її течію, став штучною греблею.

Полегшало, відлягло від серця.

— Таке мусило статись!

— Дуже вже розлітались!

Важка завіса туману прорвалась. Її розпанахали три-вожні вигуки й запитання. Чим тривожнішими вони були, тим більше й швидше росло обурення, тим сильніший гнів обіймав усіх.

Вдягаючись, Іван намагався хоч щось збагнути. Поглядав на стелю: чи не валиться? Натягав на себе те, що потрапило під руку, взувся, схопив парасольку і метеором злетів униз, вибіг на шкільний майданчик. Чи школярі та вихователі ще не вийшли з дому, а чи, може, залишили по-двір'я, тільки Іван нікого не зустрів.

Якусь мить роздумував: куди кинутись? До воріт? Вони на міцному замку і під надійною охороною швейцара. Вибіг на спортивний майданчик, помітив якись постаті, що ледь бовваніли в тумані. Вони прямували в найдальший куток пансіонатської садиби.

Розгублено озирався. Не знав того, що всі його одно-класними, а найперш вихователі, в одну якусь хвилину поховались в підземному бомбосховищі, яке було облаштоване під самою школою. І першими туди пройшли містер Лоуерс та оторопілий Джон. Забившись у куток, він виглядав свого панича, але де його побачиш у такій метушні?

Невідома сила, можливо, отой самий інстинкт самозбереження, про який пишуть учені, погнала Івана вслід за тими рухливими постатями. Невдовзі крізь завісу туману йому відкрилося таке, що здалося і зовсім нереальним. У високій кам'яній стіні з'яв широченний отвір. Ніби хтось навмисне виламав частину стіни для того, щоб крізь неї, мов зайці, вискакували на волю налякані люди. Вони відчайдушно дерлися крізь кам'яні руїни, дряпали пальці, калічили ноги, але на те не зважали.

Хвилину-друга — і вже воля. Пансіонат позаду. Ніхто не затримав, ніхто не зупинив. Ніхто не перегородив стежки, перекриваючи шлях до втечі.

Падаючи, схоплюючись, заточуючись, повзучи на чотирьох, вихопився Іван на берег річки. Мокрою ковдрою над нею висів туман.

Шлях йому перетнув крутий насип, що здіймався вгору. То було передмістя, важкий чавунний міст потягнувся у туманну завісу.

Задихаючись, пробіг мостом і відразу розчинився в людському натовпі. Юрба, строката і збуджена, пливла до мосту, хто перемовлявся, хто перешіптувався, хто кричав, шум і гам стояв над річкою.

Заплутавшись у людському потоці, що плив у робочу частину міста, Іван опинився на дуже сумній чи від туманної мжички, чи від чого іншого, вулиці.

Одна за другою надходили звістки, жахали людей:

— У ньому ядерна ракета!

— Хто сказав?

— Он, чуєте, передають...

— Заблокували місце падіння...

У місті творилося щось неймовірне. Мегафони нервово чогось вимагали, наказували. Ревіли потужні мотори військових бронетранспортерів, солдати в касках та проти-газах зістрибували на землю, кудись бігли, відтискували людський натовп, тим самим посилюючи і до того нагріту атмосферу. Паніка дедалі більше обіймала людей.

— Кінець світу!

— Втікаймо!

— Мамо, де ви?

— Рятуймося!

Хто в чому був, що мав при собі, збиваючи з ніг один одного, галасуючи, проклинаючи, люди збуреними натовпами плвли вулицею, безладним потоком вихлюпувались за межі міста, розтікалися, йшли абикуди, тільки б далі від небезпечної зони.

32

Іван пірнув у натовп, прислухався до вигуків, розшукував Джона. Адже він теж був десь тут, напевне, розшукував свого містера Алена. Малечі різної, підлітків зустрічалося безліч, але знайомого — жодного. Схоже, що одно-класники, всі вихованці пансіонату розчинилися в цьому вировиську, як сіль у воді.

Плив у людському потоці. Лишилося позаду місто. З окремих слів, вигуків, проклять, розпачливого голосіння, закликів про допомогу все яскравіше вимальовувалась Іванові причина людського страху, всеохоплюючого почуття знищення, щохвилине очікування страшного вибуху.

На власні очі Іван бачив зруйновану стіну — таку руїну могла спричинити лише броньована літаюча фортеця, та сама, хвіст якої стирчав із річки.

Туман потроху розсіювався, піднімався угору, скидалося, що невдовзі заграє ласкавий осінній день, таки збудеться вчорашне пророкування синоптиків. А може, в найближчу хвилину сколихнеться земля, смертоносний гриб виросте

над містом, поглине природний туман, затьмарить сонце, сягне неозорих висот, геть покриє все наокож сірим пищівним попелом?

Чи й лишився хто в місті? По всіх шляхах, стежках, напрямках, з видолинка на пагорб і з пагорба у видолинок, текла різнобарвна, різношерсна маса, мов струмки магми, що спливає з вулкану. Текла і текла, все віддаляючись від страшного місця. Безлюдними стали вулиці, посліпли будинки, болісно дивилися на похмурий світ вибитими шибками вікон. Осінній вітерець вільно струмів крізь дірки та відчинені двері. Спустілими вулицями никали пси, і собі тягнулись за людьми. Та ще солдати у захисних робах, у страшних протигазах снували по узбережжю.

Крізь розпанахану хмару блиснуло на одну якусь мить сонце, а втікачам здалося, що то не природне сонячне проміння, а початок кінця. Сонце, ніби збагнувши, що не радість принесло людям, а нажахало їх, знову загорнулось у хмари.

Людський потік ніс Івана, в його вируванні і не побіжиш, і не відстанеш. Рухався разом з усіма — куди люди, туди й він. Не відчував себе тут чужинцем, був своїм серед чужих. Зблизила з незнайомими людьми спільна доля.

Траплялись більші й менші поселення, розкидані по шляху. Вони теж устигли спорожніти, наче вимерти. Мертво дивилися вікна, ранами зяяли незачинені двері. І ніхто не виходив з тих дверей, ніхто не заходив до жител.

З часом людська маса почала згущатись. Передні, схоже, зупинились, а задні ще рухалися, натискували. Відчайдушні крики зливались у неприродний рев, який був не схожим на людську мову.

Передні впиралися в дротяну загорожу, загальмували рух біля високих металевих воріт на міцних болтах. Осінній вітер ліниво розвівав прапори: сірий зірчастий і бруднуваточервоний. Полотнища ледь ворушилися, то відхиляючись, то повисаючи біля древок. На одному ворушилися білі зірки, а на другому виднілась могутня лев'яча лапа з тупими пазурами. Біля сталевих воріт, мов бездушні манекени, завмерли вартові.

То був вхід до військово-повітряної бази, що непомітно загніздувалася тут, як наслідок реалізації хитромудрих планів НАТО. У цей тривожний ранок від неї, певне, хотіли б відхреститися всі.

Ніби вимерло все живе за ворітьми. У далечині, якось винувато повісивши гострі носи в землю, тупо мружились літаки. Людей біля них не видно.

Обурені люди енергійно і бурхливо протестували. Хто знає, звідки й узялися диктові щити, шматки паперу, на яких вимальовувались різкі і рішучі слова:

«Ні — ядерним ракетам!»

«Янки, геть з нашої землі!»

«Забирайтеся геть зі своїми ракетами!»

«Дайте нам спокій!»

«Спокій нашим дітям!»

«Самознищуйтеся без нас!»

Наштовхнувшись на загорожу, люди, важко дихаючи після виснажливого походу, розглядали те, що побачили, ловили погляд закам'янілих вартових з міцно притиснутими до грудей автоматами. Скляними, немигаючими очима вартові дивилися поверх людських голів.

Викрикнув хтось один писклявим голосом:

— Командуючого!

Мов буря, мов порив жорстокого цунамі, заревів натовп:

— Старшого! Командуючого!

Не годину й не дві шаленів тайфун людського обурення та протесту. Тоді з'явився біля воріт офіцер, але явно не командуючий.

Скляними очима винуватого дивився вперед, за обрій, де шикувались та перешикувались у лад хмари, притиснув до вузьких губів мегафон:

— Негайно розійтись! Негайно звільнити дорогу і підступи! Командування попереджає — буде вжито суворих заходів!

Натовп завмерло слухав, а потім, ледь замовк мегафон, знову завирувала стихія:

— Не лякай! Забирайтеся геть зі своїми ракетами!

І вже неможливо було розібрати окремі слова того, що гукалося, хрипілося, вихлюпувалось, рвалося із людських горлянок. Та й не дослухався до стихійного вирування посланець командування. Чітко крутнувся, опустив донизу мегафона, поклигав у глибину бази.

Хтозна, скільки вирував би натовп, коли б хтось невидимий, найголосистіший не опанував становищем. Підхоплений на сплетені руки, він вивищився над людськими головами, кричав:

— На Одинбург! Марш протесту!

Натовп підтримав голосним криком кожне слово.

— На Одинбург!

— Марш протесту!

Натовп заворушився, зарухався. Ті, хто мав силу та відчував у серці високу відповідальність, виплутувались із

тісного гурту, вливались у колону, готуючись до походу в неблизьку дорогу.

Іван стрепенувся. Сама доля кликала його туди, де чекали на нього рідні кораблі.

— На Одинбург! — крикнув і він щосили та й собі почав енергійно вибиратись із тісного гурту.

33

Синоптики знову наплутали, обіцяли на кілька днів тумани, змінну хмарність та короткочасні дощі. Не вийшло по-їхньому. Лише вночі клубочився десь високо над верхівками дерев густий туман, а замість короткочасного дощу спадала мжичка, зволожувала одяг, видала очі. Ранком жовтаве, схоже на полум'я догораючої свічки, виплуталось із жовтіючих крон сонце. Віщувало погожий день.

Невесело було людям, які кинули обжиті домівки, полишили домашній скарб, не зачинивши за собою дверей, мандрували світ за очі. У них була велика мета і жевріла в серці надія. Без надії та сподівань не можна жити людині на світі.

Рідне місто лишилося далеко, але воно весь час було за плечима, каменем лежало на душі, ятрило, гнітило, душило за горло. Що там? Як там? Облетіла звістка: чутливий апарат японця, який перебував у місті, нібито виявив критичний вміст радіації в повітрі.

Учасники маршу мимоволі сутулили плечі, шулилися, відчували холод за спиною. Чекали: ось-ось позаду вибухне, ось-ось на обрії поповзе за хмари страшний гриб-поганка.

Стомлений і голодний, ступав Іван по асфальту. Читав на металсвих дощечках назви поселень. Були вони йому знайомі, знав, яке селище далі — немарним було його вивчення карти.

По шосе час від часу пробігали машини. Навздогін — легкові та вантажні з пасажирами й домашнім скарбом, назустріч — на скаженій швидкості, з неймовірним ревом проривались військові автофургони. Не обнадіювали й не радували ревучі велети-автофургони, поцятковані у жовтаві плями та смуги, не заспокоювали відчаєних.

Плавом пливла обочинами, розтягнувшись на багато кілометрів, людська біда, нуртувалось невидане горе. Знесилені, голодні й покривджені, люди несли свій біль, прагнули показати його тим, хто жив ще тихо, спокійно, не

підозрюючи того, що страшне горе, яке звалилось на чуже місто, може спіткати кожне поселення, кожну людину.

Сумовито мріли поля. На пагорбах та в долинах лишилися сліди недавніх жнив. Стіжки соломи, пірамідки гарбузів, кошичі кукурудзиння. Сади, поодинокі дерева, вже оголені, бо віддали свої плоди людям на радість, людям на добро. Яка ж тут радість, коли, може, всі ті плоди вже наскрізь прострелені стронцієм, отруєні радіацією?

Ночували в полях, на околиці поселень, спали, хто де впав, де кого застукала ніч. Не спали, а дримали неспокійно, зігнувшись у три погібелі, тиснучись до гурту, зігріваючись власним теплом.

Що ближче підходила колона до Единбурга, то помітніше вона розтягувалась, вктувалась густою пилюкою.

То там, то тут над рядами протестуючих, то опускаючись, то злітаючи вгору, підносились щити зі словами-зойками, словами-прокляттями, словами-вимогами:

«Геть водневі, геть нейтронні!»

«Забирайтеся геть зі своїм смертоносним скарбом!»

«Геть війну!»

«Геть НАТО!»

«Мир і дружба між народами!»

«Дайте нам можливість жити!»

Іван розглядався. Йому шкода було Джона, не знав, що сталося з товаришем, де він подівся. Йшли люди різного віку: дорослі й діти, сивочолі й підлітки, жінки й старі бабусі. Малечу несли на руках, котили попереду в рипучих колясочках. Здебільшого йшли мовчки, лише інколи про щось перемовляючись. Усе було переговорено, вичерпаний запас емоцій, далека і стомлива дорога та голод далися взнаки.

У полях працювали люди. При наближенні колони вони облишали роботу, приєднувались до гурту. Колона виповнювалась і набухала, як набухає і розливається навесні річка, нуртує, виходить з берегів і розливається повінню.

Рухався і рухався марш протесту, викликаний всенародним обуренням, відчаєм і гнівом. Люди несли в серцях і на плакатах найжиттєвішу вимогу людства:

«Геть ядерну зброю!»

«Війна війні!»

«Хай буде мир!»

Завиднілося море. Не повірилося спочатку, здалося, зеленавий туман заслав безмежну долину. Море злилося з небом, і важко було їх розмежувати, визначити, де небо, а де вода. І тільки тоді, коли проступили ледь помітні контури велетів-кораблів, Іван повірив, що то й справді море.

На дні витягнутої понад морем котловини промелькнуло далеке місто. Воно навіть не було схожим на людське поселення, наче хтось безладно накидав гостроверхих кам'яних брил по узбережжю. Чи, може, то залишки кам'яної гори, зруйнованої нечуваною силою вибухів, безладно нагромадились?

Придивившись пильніше, визначив: ні, то міські квартали, прокреслені вулицями, а чорні гостряки — то старовинні будинки, дахи яких вкриті зчорнілою черепицею.

Це був Единбург — такий жаданий, такий любий Івановому серцю. Над справжнім морем, з морським портом, в якому швартуються кораблі з цілого світу. І поміж них якориться хоч один-однісінький під червоним прапором та рідною зорею з серпом і молотом.

Вибиваючись з останніх сил, долав він шлях, прокладений ним раніше на карті. Легло й радісно було прокладати цю дорогу на ватманському папері, і як важко долати її власними ногами, коли черевики збилися і розповзлись, та ще й голодний. Зовсім охляв би, коли б не добрі люди. То печиво, то грушку чи яблучко, то сендвіч сухий давали, мов жебракові, і він брав охоче, бо не почувався жебраком.

Бували хвилини, коли Іванові здавалось, що й не дійде, не потрапить туди, куди вела його доля. Найважче було після холодних осінніх ночей звестися на ноги, ступити перший крок... Не один він був у такому стані, всім, хто йшов дорогою суму та біди, було не легше. Люди трималися, боролися. Боровся й Іван Коструб.

І от нарешті Единбург. Омріяний, з любов'ю вималюваний ним на географічній карті. Подумав, що мине півгодини, година найбільш, ще дві-три тисячі кроків, ще зусилля, і місто привітає своїми вулицями. А там уже рукою подати до морського порту...

Година за годиною минали, сонце все вище піднімалося вгору, сягнуло середини неба. А Единбург не наближався. Як зник сперед очей, то ніби крізь землю провалився або ж у морі затонув.

Несподівано колона демонстрантів вийшла на околицю міста. Показались дерева на пагорбах. Між них тулилися

присадкуваті та папівзруйновані будівлі, і коли б Іван не прочитав назви міста, висіченої на кам'яному моноліті, то й не повірив би, що вже потрапив туди, куди були спрямовані всі його думи й устремління.

Мов питка у вушко голки, поступово втягувалась колона демонстрантів на вулицю. На тротуарах, біля будинків все більше збиралося людей, розпитували, приєднувались до гурту.

В Единбурзі було відомо, що пошуки ракети поки що не дали наслідків. Командування бази запевняло, нібито на розбитому літаку не було ядерної зброї. Але хто в те повірить, коли до цього на цілий світ трубили, що кожний літак озброєний ядерними ракетами.

Одноповерхові та кількповерхові, вимуровані з темно-бурякової цегли, з стрілчастими та візерунчастими вікнами будиночки ніби виростили на очах, піднімались вгору, змінювались багатопверховими будовами, вулиця ширшала, переповнювалась транспортом. Демонстранти мусили час від часу зупинятися, рухатись обочиною. Де й узялася згряя полісменів, як на підбір здоровенних гевалів, в уніформі, схожій на лицарську, з гнучкими гумовими палицями в руках.

Іван мимоволі згадав гнучку різку, зітхнув полегшено, бо день, коли «якийсь Смієлс» мав смугувати його різками, минув. Була неділя, в світі творилося таке, що не до різок. Не до різок? То з якою метою обіч колони ліниво крокували заброньовані в цупку одіж полісмени з гнучкими гумовими палицями?

З надією, затамувавши подих, приглядався Іван до кожної споруди, відшукуючи в кожній з них хоч ознаки примор'я. Придивлявся і таки ж натрапив зором на таке, що відразу власним очам не повірив.

Над дверима одного невеликого, досить акуратного, непоказного будинку Іван побачив червоний прапор. Наш, радянський. Із зіркою, серпом і молотом. Серце загупало з такою силою, що Іван аж похитнувся. І, щоб не впасти, прихилився до стовпа на межі шосе і тротуару.

— Хлопчику, тобі зле?

— Що з тобою, малий?

Незнайомі люди оточили Івана, готові прийти на поміч. Відразу отямився, але ще не знав, як поведисть, як діяти. Розумів — прийшов, настав жаданий час.

— Нічого, нічого, спасибі, мені добре.

Його одвели під стіну, порадили відпочити. Оговтавшись

та роззирнувшись, Іван рушив, все ближче й ближче підходив до будиночка, на якому майорів рідний прапор.

Перед будинком, трохи відтиснутим углибину, був великий майдан, красувалась округла клумба. Догоряли останні квіти, жухлі сальвії та айстри.

Іван зупинився біля клумби, обличчя його залили непрохані сльози. Які вони свої, які рідні, оці доцвітаючі сальвії та барвисті айстри!

На дверях під ажурним навісом побачив золотаву табличку, а на ній рядок рідних літер: «Консульство СРСР».

Не пам'ятаючи себе, кинувся до дверей.

— Куди? — перепинив дорогу полісмен.

— Я — радянський! — гукнув Іван.

У просторому вестибюлі було напівтемно, гуртувалися люди. Іван відразу пізнав — свої, радянські.

Спалахнуло світло. Назустріч Іванові ступив молодий, акуратно зачесаний гостроокий юнак.

— Щось хотіли, юначе?

— Я — Іван Коструб.

На цьому й закінчились пригоди Івана Коструба. Якщо вони були сном, то сном, хоч і важким та болісним, але вірогідним, як сама дійсність. Якщо все це було дійсністю, то вона й справді схожа на сновидіння, довге, важке і дуже-дуже схоже на дійсність.

1981—1982 рр.

З М І С Т

Частина перша		
«LAKONIKOS»		5
Частина друга		
ГЛУХОНІМІЙ		84
Частина третя		
BIRCHING		179

Збанацький Ю. О. Пригоди Івана Ко-
3-41 струба: Повість. Для серед. шкiл. в. / Ху-
дож. М. Г. Богданець.— К. : Веселка,
1984.— 278 с., іл.— (Бібл. сер.).

У новій пригодницькій повісті український радян-
ський письменник, лауреат Державної премії УРСР
ім. Т. Г. Шевченка, Республіканської літературної пре-
мії ім. Лесі Українки та Республіканської комсомоль-
ської премії ім. М. Островського, розповідає про незви-
чайні пригоди київського школяра, який побував у краї-
нах, де панує прагнення до наживи, експлуатація, злидні
та безправ'я.

4803010200—208
3 М206(04)—84 151.84.

У2

БИБЛИОТЕЧНАЯ СЕРИЯ

**ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ
ЗБАНАЦКИЙ**

**ПРИКЛЮЧЕНИЯ
ИВАНА КОСТРУБА**

Повесть
(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художник
Николай Григорьевич Богданец

Киев «Вэсэлка»

Редактор Г. Т. Ткаченко
Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор О. І. Дольницька
Коректори Л. В. Островська,
П. М. Коваленко

Информ. бланк № 2991

Здано на виробництво 28.05.84. Підписано до друку
31.08.84. БФ 39514. Формат 84 × 108/32. Папір друкарський
№ 2. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк.
арк. 14,70. Умовн. фарб.-відб. 15,12. Обл.-вид. арк. 16,0.
Тираж 65 000 пр. Зам. № 4—1629, Ціна 65 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ-57,
вул. Довженка, 3.

65 K.

